

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

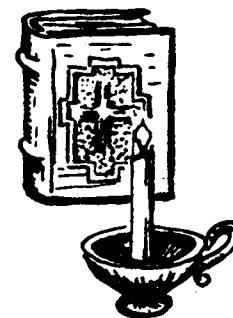
Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Հայ որբերը
մեծ եղեռնի

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏԵԱՆ

Իսայ որբերը
մեծ եղևուհի

ԳԻՐԶ ԵՐՐՈՐԳ

Լուս Աճճելու
2002

LIBARID AZADIAN

The Orphans of the Armenian Genocide

Book III

Los Angeles
2002

Հեղինակ՝ Լիպարիտ Ազատեան

Խմբագիր՝ Ստեփան Ալաջաջեան

Օգտագործուած Հեղինակներ՝

Փրոֆ. Նիկոլայ Յովհաննիսեան, Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի տնօրէն, Երեւան, Հայաստան

Փրոֆ. Աւետիս Փափազեան, Հայաստանի Գիտութիւններու Ազգային Ակադեմիայի Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի նախկին ասագ գիտաշխատող, թրքագէտ, ԱՄՆ

Դոկտ. Փրոֆ. Վարազդատ Յարութիւնեան, Հայաստանի Ճարտարապետներու Միութեան նախագահ, Երեւան, Հայաստան

Թէյսի Աթքինսըն (Tacy Atkinson), ԱՄՆ

Հիլմար Բայզըր (Hilmar Kaiser), Գերմանիա

Բերթա Մորլի (Bertha Morley), ԱՄՆ

Տոքթ. Ռոպեր Մեպեճեան, բժշկապետ, ազգային ֆասարակական գործիչ, հրապարակագիր, Հալէպ, Սուրիա

Սոնիա Միրզոյեան, Հայաստանի Արխիւային Գործի Վարչութեան տնօրէն, Երեւան, Հայաստան

Տոքթ. Ա. Այնթապեան, ԱՄՆ

Լեւոն Մեսրոպ, Փարիզ, Ֆրանսա

Դոկտ. Վարդան Գրիգորեան, Երեւան, Հայաստան

Բարլ Մայրըր (Karl Meyer), Չուիցերիա

Արմին Թ. Վեկնըր (Armin T. Wegner), Իտալիա

Երէցկին Արաքսի Գօփուշեան-Թաթուլեան, ԱՄՆ

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, Պէլյուրթ, Լիբանան

Զաք Աբրամեան, Գանատա

Ղեւոնդ Փրփրեան, ԱՄՆ

ՀԵՂԻՆԱԿԻՆ ԿՈՂՄԷ

1995 թուականին, երբ Երեւանի արխիւներուն մէջ որոնումներ կ'ընէի «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» նիւթերուն վաւերականութիւնը հարստացնելու միտումով, բաւականին նոր ու հետաքրքիր տուեալներ ու գրութիւններ գտայ:

Ապա շարունակելով պրպտումներս, որոշեցի «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» Գիրք Երրորդը հրատարակել՝ ի լրացումն առաջին երկու հատորներուն:

Յայտնեմ նաեւ, որ իմ արխիւներու մէջ մնացած էին չօգտագործուած նիւթեր, որոնք արժանի են ընթերցողներու ուշադրութեան. իմ ձեռք բերած օտար լեզուներով լոյս տեսած գիրքերէն քաղուածքներ ըրած եմ մեզ յուզող հարցերուն վերաբերեալ:

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏԵԱՆ

Կողքի Ակար՝ Ս. Բաղդասարեանի

ՉՕՆ

**Մեծ Եղեռնի վերապրող
այն որբերուն, որոնք կրցան
հայ մնալ, հայ ապրիլ եւ
նոր ծիլեր արձակել:**

Copyright © 2002
All rights reserved:
No part of this book
may be reproduced
without permission
from the author.

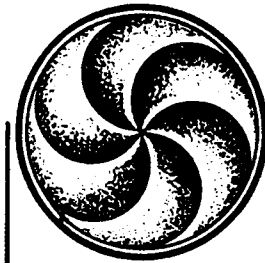
Տպարան՝ Ապրիլ
415 E. Broadway, Suite 102
Glendale, CA 91205
Phone: (818) 243-4112
Fax: (818) 243-4158

Հեղինակի հասցեն՝
L. Azadian
951 N. Isabel Street
Glendale, CA 91207, U.S.A.
Phone: (818) 956-0316

Դէպի Անապատ, գործ՝ Բիւզանդ Գոճամանեանի

ՀԱՅ
ՈՐԲԵՐԵՆԻ
ՄԵՕ ԵՂԵՆԻ

ԻՐԻՒ ՅԱՌԱԶԱԲԱՆ

Թերեւս բնաւ անհրաժեշտ շլիներ «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» երկու սքանչելի հատորներից յետոյ լոյս ընծայել սոյն լրացուցիչ հատորը, եթէ շլիներն վերջին երկու տարիների ընթացքում եւ այժմ տէրութիւնների կողմից հայոց ցեղասպանութեան ճանաչման հարցում ծայր առած քաղաքական վէճերը եւ այդ վէճերի երկարատեւ պայքարում արձանագրուած որոշակի յաջողութիւններն ու թեթեւակի նահանջները՝ թուրքական կառավարութեան «սպառնալիք»ների ներքոյ:

Ու դեռ կարող են շարունակուել:

Ուրախալի է, անտարակոյս, որ առաջին երկու հատորները բարձր ընդունելութեան արժանացան սփիւռքահայ ընթերցող հասարակութեան եւ հայրենի մտաւորականութեան ու յատկապէս Հայաստանի պատմաբանների կողմից:

Սոյն լրացուցիչ հատորը առաւել եւս արժեքաւորում է իր նախորդները նրանով, որ նորից է յիշեցնում, թէ ա՛յն պատերազմներն ու ցեղասպանութիւններն են սարսափելին, որոնց ասարտից յետոյ, դեռ շարունակում են զոհեր խլել, անբաժութիւններ կատարել, հաշմանդամներ ու մանաւանդ ... որբեր թողնել:

Ամենից շատ որբերն են, որ յիշեցնում են ցեղասպանութեան եւ պատերազմների ահաւորութիւնը:

Իսկ ինչպէ՞ս որակել ցեղասպանութեան ենթարկուած ժողովուրդի մշակոյթի եւ արուեստի մնացորդների աներումը, հայատառ արձանագրութիւնների ջնջումը, եկեղեցիների քանդումը, ճարտարապետական հոյակապ կառոյցների փլատակումը, եթէ ոչ էլի նոյն ցեղասպանութեան շարունակութիւնը:

Իրաւացի է ֆրանսացի հոշակաւոր գրող Անատոլ Ֆրանսը, երբ այս երեւոյթը անուանում է «հրէշաւոր բարբարոսութիւն»...

Որբեր...

Ցեղասպանութեան թողած որբերը...

Ուրեմն մեր խօսքը չի վերաբերում բնութեան աղէտներից — երկրաշարժ, հողավիժում, հրաբխային ժայթքումներ, հեղեղներու կամ ամուսնական անհասկացողութիւններից եւ ամուսնալուծութիւնների հետեւանքով ծնողազուրկ կամ անապաստան մնացած որբերին, այլ նախադարոցական հասակում գտնուող այն երեխաներին, որոնք կանխամտածուած ու ծրագրուած կերպով դարձան խնամազուրկ,

քրտացան, արաբացան կամ թրքացան: Սրանք այն մանուկներն էին, որոնք չէին կարող յիշել իրենց ազգային ծագումը եւ ենթարկուած էին պարտադրուած ազգափոխութեան, բռնի օտարացման:

Սա ցեղասպանութեան մաս կազմող, յատուկ ծրագրով մշակուած որբութիւնն է, հայ մանկան օտարացումը:

Իսկ ինչ եղան այն որբերը, որոնք յիշում էին իրենց անունն ու ազգութիւնը, իրենց ծնողներին, այսինքն տարիքով ասելի մեծ էին, բայց չկարողացան որդեգրուել քրդերի ու արաբների կողմից՝ խաշնարած կամ ուղտապաններ դառնալու կամ ծառայելու խանութների մօտ:

Նրանք ենթարկուեցին մանկասպանութեան, Խապուրի ջրերը վկայ՝, Լոխայի ձորե՛րը վկայ...

Ցեղասպանութեան յարիւր միակ ճշմարիտ բառը մանկասպանութիւնն է:

Մենք անդրադարձանք այս հարցին ասելու, որ սա ցեղասպանութեան այն մասն է, որին, չգիտես ինչո՞ւ, չեն անդրադարձել ու չեն անդրադառնում դիւանագետներն ու քաղաքագետները, որովհետեւ պետութիւնների յարաբերութեանց մէջ նրանք տեսնում են միայն իրենց զանազան բնոյթի շահերը եւ ոչ թէ մարդկային հասարակութեան զարգացման բազմակողմանի երեսները:

Մենք որբեր ենք ունեցել Մեծ Եղեռնից շատ առաջ էլ եւ յետոյ էլ:

Մենք նոյնիսկ պատմական մի գետ ենք ունեցել եւ այն կոչել ենք **Որբ** (այժմ՝ Մոկս), որ արեւելեան Տիգրիսի աջ վտակն է, որ հոսում է Ռշտունեաց լեռների հարաւային լանջերի, 3000 մետր բարձրութիւնից եւ անդնդախոր ձորերով, մեն մենակ, թափում է Տիգրիսի մէջ...

Մեն-Մենակ:

Գուցէ դրա համա՞ր են կոչել որբ... (տես՝ Հանրագիտարան, Հ. 7, էջ 694):

Բայց որբերն այս (orphans) ուրիշ են...

«Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» նախորդ երկու հատորներում հեղինակը մանրամասն անդրադարձել էր **արեան կապը** կորցրած հարիւր հազարաւոր մանուկների մասին, նրանց ապաստարան տուողների, մանկատների ու որբանոցների, օտար եւ հայ որբախնամ մարմինների, եկեղեցու, դպրոցների, համայնքների, առանձին միսիոներների, պետութիւնների խնամատարութեան մասին, որպէս-զի «փրկեն փողոցի թոյնից» ինչպէս ասել է Արամ Մանուկեանը որբերի համար իր յղած կոչում (տես՝ Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի, II հատոր):

Մենք յիշեցրինք որոշ պետութիւնների խնամատարութիւնը որբերի նկատմամբ:

Զարմանալին այն է, որ հզօր մի պետութիւն, ինչպիսին է ԱՄՆ-ը, թուրքական ռազմաքաղաքական սպառնալիքի տակ կասեցրեց հայոց ցեղասպանութեան ընդունման բանաձեւը, երբ հենց ինքը, այդ հզօր պետութիւնը ասելի ու ասելի շատ հետաքրքրութիւն ունէր այդ հարցում քանզի Թուրքիայում Ամերիկան ցեղասպանութիւնից առաջ ունէր ամերիկեան 10 գոլէճներ, 1800 աշակերտներով, ունէր ամերիկեան միջնակարգ ու թերի միջնակարգ դպրոցներ մօտաւորապէս 5000 փոքրիկ աշակերտներով, ունէր ամերիկեան Աստուածաբանական ճեմարաններ, ուր սովորում էին հայ պատանիներ (ոչ-մուսուլմաններ), ունէր հասարակական ուսումնարաններ եւ որբանոցներ 20,000 սովորողներով, ասելի քան 720 միսիոներ-ուսուցիչներ...

Ու ոչ մի անգամ չհետաքրքրուեցին, թէ ինչպէ՛ս եւ ո՛ր ոչնչացան բոլորը: Այո՛, այդ բոլորը, բացի միսիոներերից, նոյնպէս զոհ գնացին հայոց հետ, հայոց ցեղասպանութեանը...

Գէթ ԱՄՆ-ը հարցներ իր կորուստների մասին:

Աշխարհում ո՞ր ոճրագործն է կամովին ընդունել իր յանցանքը:

Ուրացումը ոճրագործների միակ զէնքն է, սնամէջ հրացանը, որ թուրքերը սկսեցին օգտագործել դեռ 1914-ին, երբ ռուսական աշխարհին պարզ էր դարձել նրանց հրէշաւոր ծրագիրը եւ **Գոլոս Մոսկվի-ն** (Մոսկուայի Զայնը) գրում էր.

— *Կայ գերմանաթուրք մի գաղտնի ծրագիր, որի նպատակն է հայաբնակ վայրերից հեռացնել հայերին եւ տարագրել դէպի Միջագետք:*

Այդ ժամանակ Իսթանպուլի «Իկդամ» թերթը ահաւոր մի արշաւանք սկսեց խմբագրութեան դէմ եւ ուրացաւ ամէն ինչ:

Դրան հետեւեց Ստամբուլի նախկին դեսպան Սըր Լուի Մալեթի տուած ի լուր աշխարհի եւ մանաւանդ Ամերիկեան դեսպան Մորգենթաուի յայտնած այն լուրը, որ թուրքերը որոշել են ջարդել հայերին:

Վայնասուն բարձրացրին «Թասֆիրի Էֆկեար», «Թանին», «Իկդամ», «Բեյլար», «Սաբահ» թերթերը եւ հայհոյանքների տեղատարափ թափեցին Սըր Մալեթի հասցէին...

Ուրացա՛ն:

Այդ բոլոր թերթերը կան: Արխիւ ասուածը նաեւ դրանք են:

Մեզ, մինչեւ այսօր էլ, անհասկանալի են, թէ ի՞նչ արխիւների մասին է խօսում Անգարան...

Դեռեւս երիտթուրքերի դատաւարութեան ժամանակ պարզ դարձաւ, ինչպէս նշուած է «Թակվիմի Վիկային» մէջ, որ իթթիհատականները ոչնչացրել են բոլոր փաստաթղթերը, բոլոր նիստերի

արձանագրությունները, որոնք վերաբերում են հայկական ջարդերին:

Արխիւային չէ՞ արդեօք, երբ «Ածանս Հավաս» գործակալութեան տուած հաղորդագրութիւնը, որ տպագրուեց «Գազէթ դը Լոզան»ում թէ՛ «Դաշնակից պետութիւնները պաշտօնապէս յայտարարում են, թէ թուրքերը պատասխանատուութեան են կանչուելու հայերին բնաջնջելու համար» (1916)...

Գերմանացիները չեն էլ ծխտել, որ հայերին տեղահանելու եւ Բեռլին-Բաղդադ երկաթուղու անապատային ճանապարհին ապրեցնելու ծրագիրը պատկանում է Թորքախին եւ Հոլշտայնին:

Փաստ է եւ արխիւային, այսինքն՝ վաւերական, որ հոլանդացի վեսթեներգը եւ նորվեգացի Հոֆը գալիս են Թուրքիոյ Հայկական Վիլայէթների, հայաբնակ, հայաշատ բնակչութիւն ունեցող վայրերի հայերի վիճակը բարոյքելու ծրագիր մշակելու:

Սա պատմութիւն է: Եթէ հայեր չկային, ապա ո՞ր էին գալիս այդ մարդիկ, որ պատերազմն սկսելու պէս վերադարձան իրենց երկրները:

Պատմութիւնը չես կարող ուրանալ: Բայց կարող ես կեղծել, ինչպէս կեղծում են օսմանցիների ժառանգորդները:

Հայ ժողովուրդի հանդէպ կատարուել է մի մեծ անարդարութիւն, մի մեծ ոճիր. կատարուել է ցեղասպանութիւն:

Կան մէկ եւ կէս միլիոն զոհեր. կան չորս հարիւր հազարից ւելի որբեր որպէս վկաներ. կան մահից «ճողոպրած» վերապրողներ եւ կան մարդասպանները՝ օսմանեան իթթի-հատականները:

Անուրանալի իրականութիւն:

Պատմաբաններն ի՞նչ են անելու: Ի՞նչ նոր բան են ի յայտ բերելու:

Վկայութիւնները անասան են:

Վկաները մեծ տէրութեանց դեսպաններն են եւ հիւպատոսները, հասարակական գործիչներն են ու միսիոնարները, որբահաւաք մարդիկ եւ «որբանոց»ների հայրիկները, որոնց մասին այնքան հմտօրէն շարադրուած են «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» նախորդ երկու հատորներում:

Ինչպիսի՞ ամօթ, եթէ յանկարծ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների պետութիւնը յայտարարէ, թէ Համաշխարհային Ա. Պատերազմում Թուրքիայի իր դեսպանը, Սըր Հենրի Մորգենթաուն ստել է կամ կեղծել է իր բոլոր հաղորդագրութիւնները, կամ հոչակի, թէ Խարբերդ Կոլէջի նախագահը ստախօս է:

Ինչպիսի ամօթ կը լինէր Ֆրանսիային, եթէ չհաւատար իր հաւտարիմ եւ մեծանուն զաւակներին՝ Ժակ դը Մորգանին եւ Ռենէ Պիճոնին:

Ինչպիսի անպատուաբեր քայլ է լինելու Գերմանիայի համար, որ Թուրքիայի դաշնակիցն էր, ասել թէ Լեիսիուսը անվստահելի քարոզիչ է, եւ Ուրֆայի գերմանացի միսիոնարական ներկայացուցիչ Բրունօ Էքարտը, կամ Էրզրումի գերմանացի հիւպատոս Ծոյբներ Ռիխտերը, Հալէպի հիւպատոս Ռուլերը, Մուսուլի հիւպատոս Հոլստոն եւ ամենէն գլխաւորը Ստանպուլի գերմանացի դեսպան Ֆոն Վանգեն-հայմը, որի տուեալների հիման վրայ Հիթլերը յայտարարեց, թէ «Հիմա ո՞վ է յիշում հայերի կոտորածը» — ստել են,՝ կամ խաբել իրենց հարազատ պետութիւնը:

Անգլիան չի ուզենայ պախառակելի ու դատապարտելի վիճակի մէջ ընկնել ազնուագոյն մի անգլիացու՝ Ջէյմս Բրայսին անուանելով խաբերայ:

Այս եւ նման բազմաթիւ մարդիկ, պետական ներկայացուցիչներ եւ միսիոնարներ, ամենէն վստահելի, ազնի ու արդարամիտ վկաներն են հայոց ցեղասպանութեան մեր որբերի եւ վերապրողների կողքին:

Երբ ոճրագործութիւն ու զոհ կայ հասարակութիւնը միշտ էլ վստահել է պետական իրաւական մարմիններին, քան այլոց: Իսկ նրանք իրենց երկրների լիազօր դեսպաններն են ու ներկայացուցիչները:

Զգիտես ինչո՞ւ եւ ինչպիսի «յետին մտքով» ուզում են, որ պատմաբանները որոշեն, թէ եղել է այս կամ այն սպանողը, ... Այն էլ այսօրուայ պատմաբանները, զարհուրելի դէպքերից 85 տարի անց:

Ոչ ոք չի անտեսում պատմաբանների ատակութիւնը դէպքերը հետազօտելու, քննարկելու, եւ եզրակացութիւնների հանգելու, եթէ արխիւներ լինեն...

Արխիւները ո՞ր են: Ի՞նչ լեզուով են: Պատմաբանները տիրապետո՞ւմ են արաբատառ օսմաներէնին, որ կարողանան գէթ ընթերցել, թէ ի՞նչ է գրուած այնտեղ. քանի՞սն են ծանօթ օսմանեան ծածկագրութեան, որո՞ւ հենքը արաբական թուագրութիւնն է, անընդհատ փոփոխուած, անընդհատ նորացուած շաղկապութեամբ:

Ապաի՞նել այսօրուայ պատմաբաններին, որոնց իմացա-

կան կարողութիւնը չթերագնահատելով, կարող ենք պնդել, որ դա մի մեծ անվստահութիւն կը լինի պատմաբանների այնպիսի աստղաբոյլի հանդէպ, ինչպիսին են ամերիկացի Հերբերդ Գիբբոնսը եւ Ժոզեֆ Կուտմանը, Ռիչարտ Նայրոբը կամ Շոն Դուգլասը, ոոս պատմաբաններ Ս. Մինցը, Մ. Կովալեւսկին, Ակադեմիկոս Տարլեն, Ա. Ս. Սիլին, Ա. Ֆ. Միլլերը, Ա. Դ. Նովիչեւը, արաբ պատմաբաններ Ամին Սահդը, Ֆուադ Հաֆեզը, բուլղարացի պատմաբան Օւլին Զագորովը, անգլիացի Առնոլտ Թոյնթին եւ այլ աշխարհահռչակ պատմաբաններ՝ Յուլիոսի, Հոֆման, Էլիզապէթ Բաուերդ եւ այլոց: Չեմ կարծում, որ նոր պատմաբաններից մի քանիսը գէթ իրենց հաւասար նկատեն վերոյիշեալներին:

Եւ որքան մեծ է թիւը այն պատմաբանների, գիտութեանց դոկտորների, թեկնածուների, ակադեմիկոսների, որոնց գրքերում կենդանի վկայախօսութեամբ հաստատում է հայոց ցեղասպանութիւնը եւ մեղադրում են օսմանեան իթթիհատականները իրենց գործած աննախադէպ այդ ցեղասպանութեան համար:

Ի վերջոյ, այս գիրքը որբերի մասին է, այն որբերի, որոնց աչքերի առաջ են մորթոտել հարիւր հազարաւոր մարդկանց, հայերին, իրենց ազգակիցներին, համագիւղացիներին: Պատմաբանը ինչպէ՞ս պիտի տարհամոզի նրանց:

Ի սէր Աստծոյ եւ ի սէր մարդկութեան մեր դէմ եղած անարդարութիւնը, այդ ահաւոր ոճրագործութիւնը մի՛ եմթարկէք քաղաքական շահարկութեան: Հնէրի, նախորդ պատմաբանների, վեհ աշխատանքը վեհագոյն վկայութիւնն է, որ հաւասար է սխրանքի, ճշմարտութիւնն ու արդարութիւնը երեւան հանելու գործում, ոտնատակ չանենք:

Չենք կարծում, որ հայ պատմաբանները նոյն սեղանի շուրջ կը նստեն այն մարդկանց հետ, որոնք ուրացման հին յանկերգն են կրկնելու, աղաւաղելու են փաստերը, նոր ստեր են յօրհնելու:

Դա կը լինի մեր հարցի դիւանագիտական ստորացումը եւ նրանց ուրացումը շարունակելու ձեւերից մէկը: Թող պատմաբանները գնան Թուրքիա եւ տեսնեն մեր փլատակուած հազարաւոր վանքերը, տաճարներն ու եկեղեցիները, թող տեսնեն մեր մետրոպոլիտ արձանագրութիւնները եւ հարցնեն՝ ո՞ր են այս սրբութիւնների կերտողները:

Մնացել են, այո՛, կիսակործան վանքեր, թրքացած հայեր, հայկական սքանչելի ճարտարապետութեան բեկորներ եւ ոչ թէ այն պատճառով, որ ուզեցել են թողնել, այլ այն պատճառով, որ իթթիհատականները պարտութիւն կրեցին պատերազմում, եւ նրանց չյաջողուեց լրիւ ոչնչացնել հայերին, ամբողջացնել ցեղասպանութիւնը:

«Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» նախորդ երկու հատորներում դուք կը հանդիպիք համաշխարհային այնպիսի բարեսէր ու նուիրեալ դէմքերի, որոնք իրենց ողջ կեանքը անց են կացրել հայ որբեր խնամելով: Արհամարհել նրանց սուրբ աշխատանքը, ինչպէս Կարեն Եփիէի, Մարիա Մէլքոնյանի, Միս Բիուլի, Ծիւննիի «Թոշնոց Բոյն»ի անձնուէր աշխատանքը, նշանակում է արհամարհել մարդասիրութիւնը:

Կարդացէք Ֆրանց Վերֆելի եւ Մայքլ Պերերայի գրքերը: Պատմութիւնը գրի է առնուած գեղարուեստական լեզուով:

Իսկ եթէ պէտք է այսօրուայ պատմութեան ու աշխարհագրութեան լեզուն, հասկանալու, թէ ո՞րտեղ են բնակուել հայերը, ո՞ր երկրներն են եղել հայաբնակ, որտեղ, քարտեսի վրայ կոչուել է Հայաստան, ապա վերցրէք նոր լոյս տեսած ATLAS OF WORLD HISTORY – John Haywood, Ph.D.*

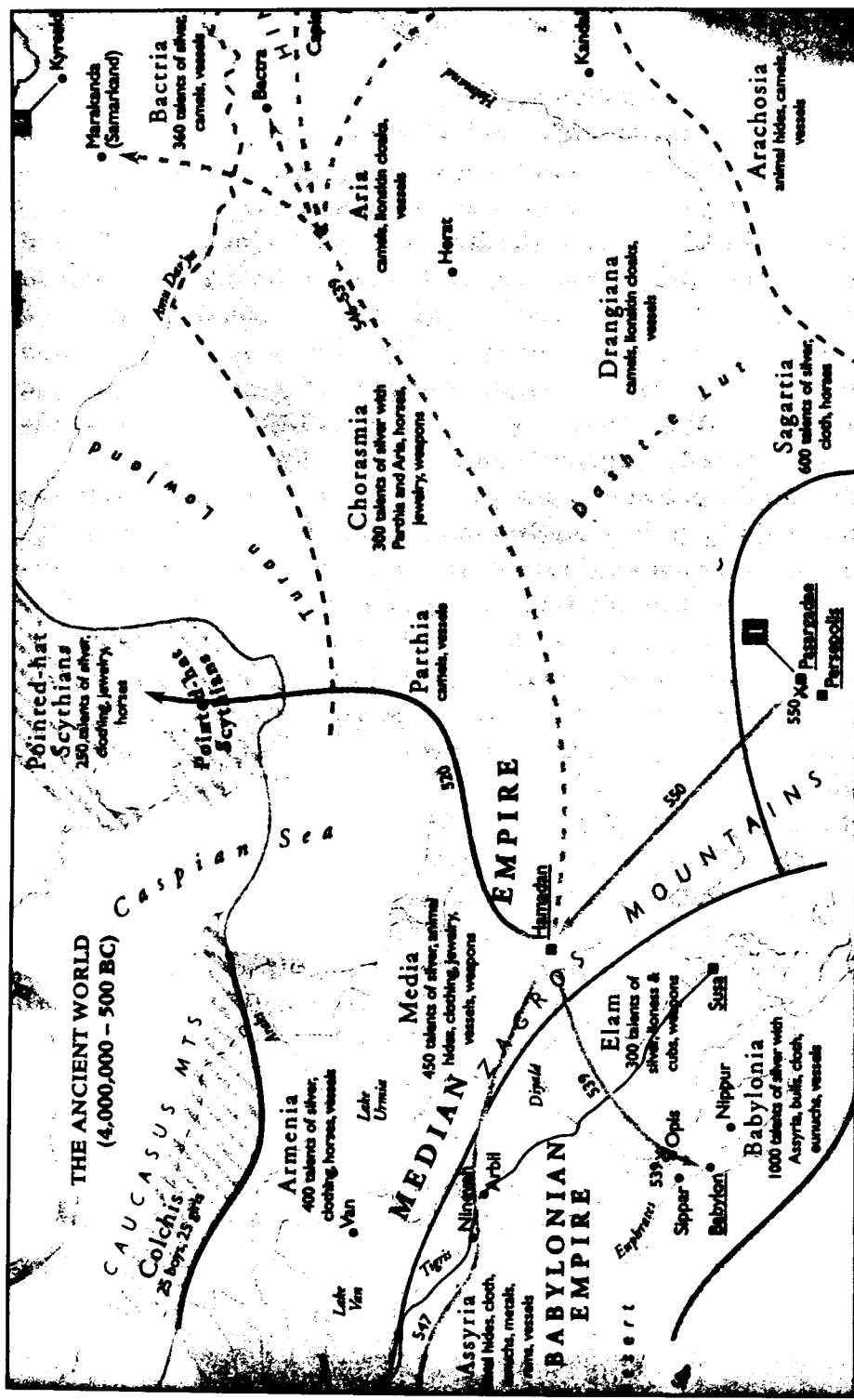
Ջոն Հէյուուդը Լանկաստրի համալսարանի պատուակալ դասախօս է:

Իր գրքի լոյս ընծայմանը մասնակցել են այսօր ապրող կենդանի ու գործող քառասունից աւելի պատմաբաններ, աշխարհագրագէտներ, մարդաբաններ: Բրայան Գատչփոլը, M.A., Սայմըն Հալլը, M.A., Էդուարդ Պարրատտը, Մերեմի Բլաքը (Էքստերն համալսարանի պատմութեան պրոֆեսոր), Ք. Մ. Ջաուտհիւրի (Ֆլորենսի համալսարանի դասախօս), Բարրի Գուուլիֆ, Երոպական հնէաբանութեան պրոֆեսոր,

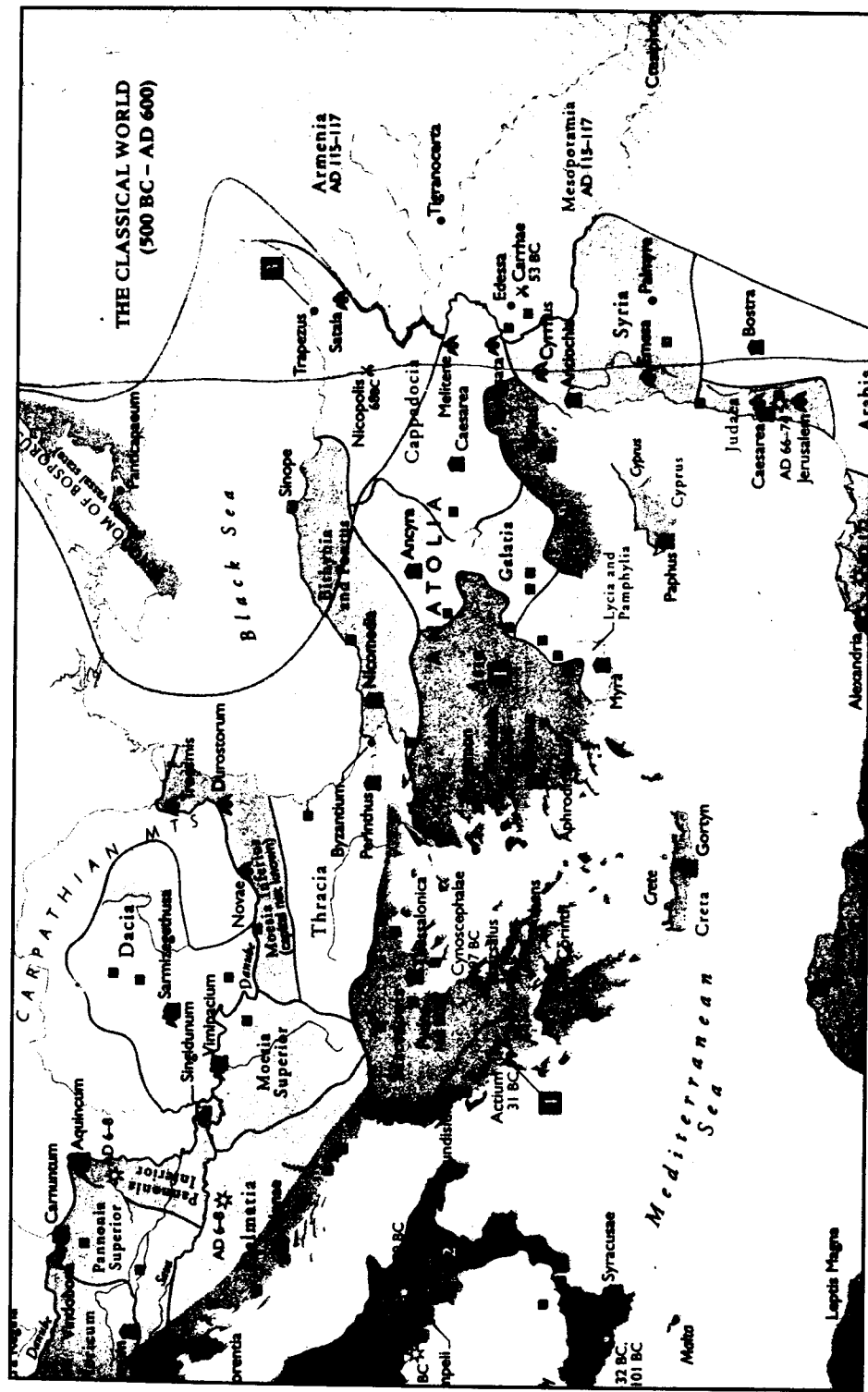
Օքսֆորդի համալսարան, Բրայան Մ. Ֆուգան (Սանտա Բարբարայի համալսարանի մարդաբանութեան պրոֆեսոր), Դ. Ե. Սպենսերը (Արքայական Միջազգային Յարաբերութիւնների համալսարանի դասախօս), ապա տասնմէկ ակադեմիկ խորհրդատուներ՝ Անգլիայից, ԱՄՆ-ից եւ աշխարհի տարբեր հոչակաւոր համալսարաններից:

* ATLAS OF WORLD HISTORY

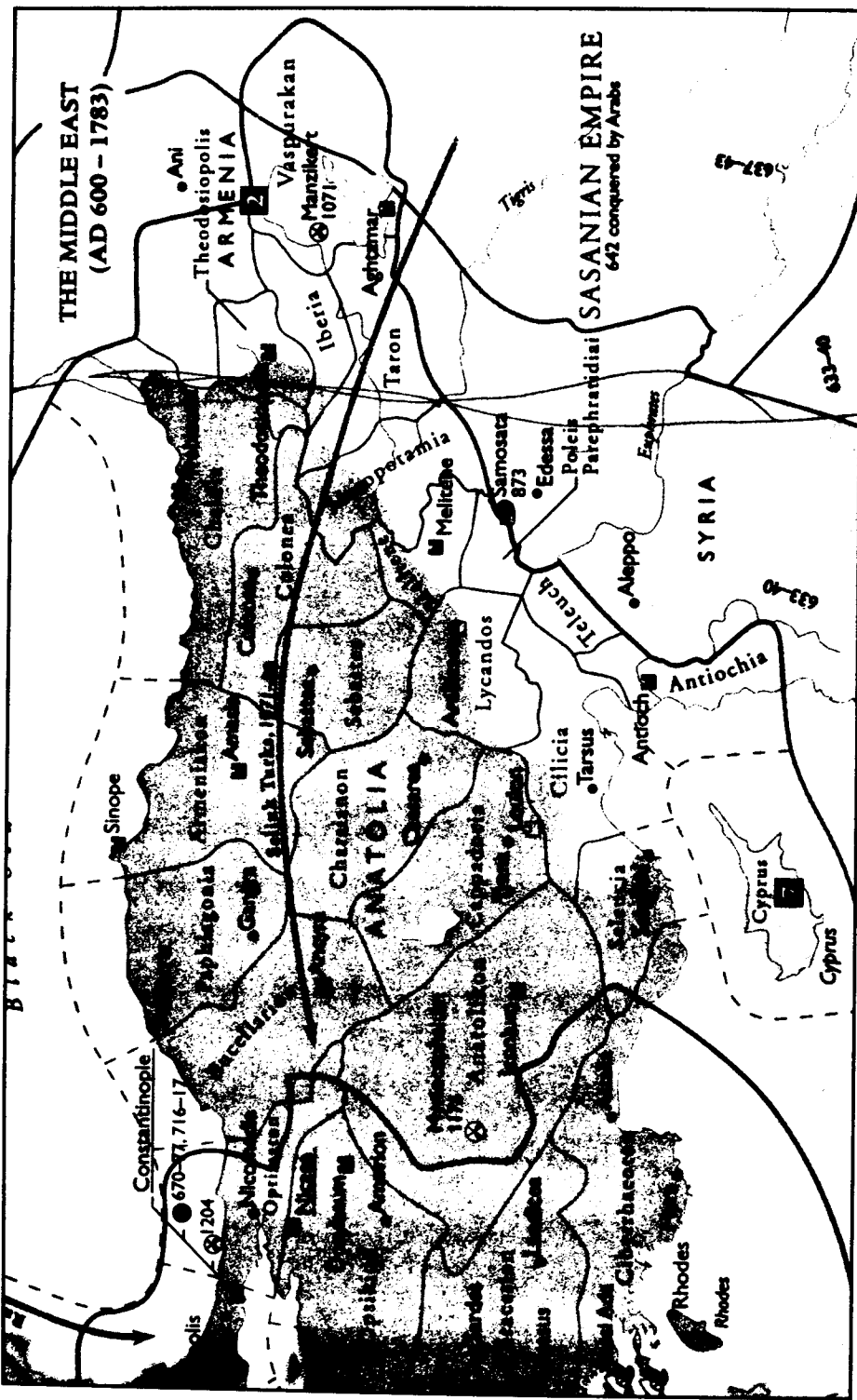
John Haywood, Ph.D. with Brian Catchpole, M.A., Simon Hall, M.A. Edward Barratt, M.A.

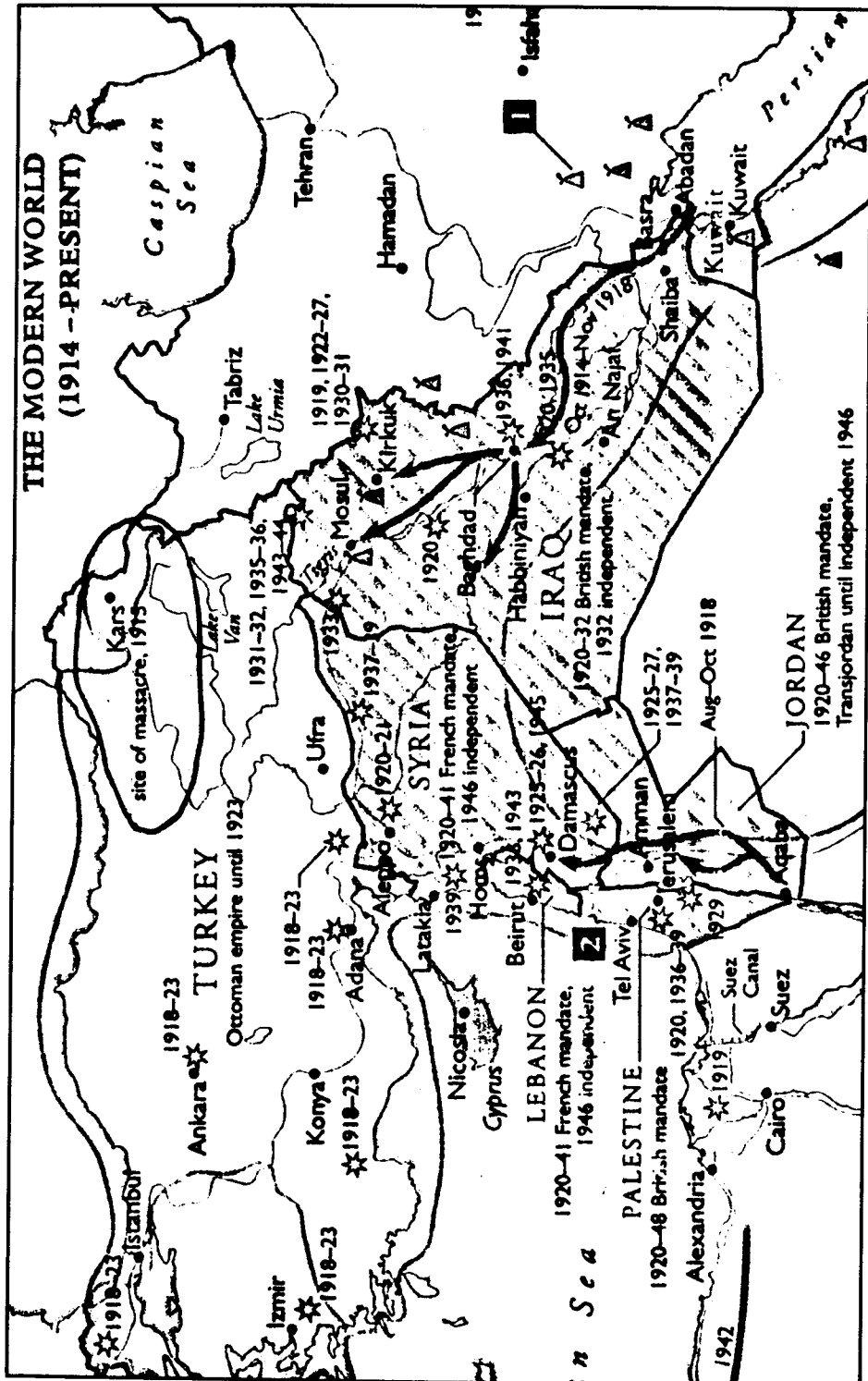
The ancient world (4,000,000 - 500 BC)

The classical world (500 BC - AD 600)

The Middle East (AD 600-1783)

The Modern World (1914 - Present) - կարտը յիշուած իրր վայր՝ 1915-ի կտորածներուն

Սրա՞նց էլ չհաւատանք:

Վերոյիշեալ խոշոր գիտնականների գրքում ATLAS OF WORLD HISTORY – John Haywood, քրիստոնէութիւնից 500 տարի առաջուայ եւ աւելի վաղ շրջանի 4,000,000 տարուայ հողագնդի քարտէսն է: Սա աշխարհացոյց է: Դասական աշխարհի եւ միջնադարեան երկրների 600 Ն.Ք. մինչեւ 1492 վաղ ժամանակներից, մինչեւ 1783 – 19-րդ դարի աշխարհի երկրների պետութիւնների քարտէսը:

Արդի աշխարհն էլ կայ 1914-ից անդին:

Ամենուրեք, քարտէսներով ներկայացուած է աշխարհը իր բոլոր անցած-գնացած պետութիւններով ու երկրներով եւ ուր Հայաստանը իբրեւ պետական միաւոր, նշում է Կիրոսեան շրջանի պարսկական տիրապետութիւնից սկսած, Քրիստոսից վեց հարիւր տարի առաջ:

Կայ Հայաստանը, երբ Պարսկաստանն ու Բիզանդիան բաժանում են Հայաստանը իրենց միջեւ:

Կայ Հայաստանը, երբ արշաւում են հռոմէացիները, ապա արաբները, կայ Հայաստանը, երբ սելջուք-թուրքերը երեւում են 1482-ից յետոյ որպէս աւարառու բանակներ եւ բանակի ետեից եկող բնակչութիւն:

«Ժամանակակից Աշխարհը» բաժնում, էջ 104, Կարս քաղաքի տակ տպագրուած է Site of Massacre – կոտորածի վայրը, 1915:

Այսպէ՛ս եւ այստեղ քսան անգամ նշուած է Հայաստան երկիրը:

Քսան անգամ հարց տուէք այս աշխարհահռչակ գիտնականներին, թէ իրենց նշած – քարտէսագրուած – Հայաստանի բնակիչները ո՞ր են, ի՞նչ եղան:

Պատասխանը նոյնն է.–

– Ենթարկուեցին ցեղասպանութեան:

Պէտք ունի՞ք ուրիշ պատմաբանների:

Այդ ցեղասպանութեան նոր վկայութիւնների շարունակութիւնն է այս նոր հատորը:

ՍՏԵՓԱՆ ԱԼԱԶԱԶԵԱՆ

Յուն. 18, 2001 թ.

1

ՀԱՅՈՅ
ՀԱՅՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆԸ
ԵՒ
ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ

Հայաստանի մէջ հիմնուած որբանոցներուն ու որբերու խնամքին նուիրուած մեր յօդուածներուն մէջ շատ քիչ անդրադարձած ենք Հայոց Հայրապետութեան էջմիածնի Վեհափառի գործունէութեանը: Անոր պատճառը մեր ձեռքի տակ եղած արխիւային նիւթերու բացակայութիւնն էր եւ ոչ թէ այն հեռու մնացած էր մեր տեսողաշտէն:

Այսօր «Հայաստանի Հանրապետութեան՝ պատմութեան պետական արխիւ»ի 57 ֆոնտի երկրորդ ցուցակի 1311-էն մինչեւ 1328 գործերը, թուագրուած են իբրեւ Նորին Սրբազան Օծութեան Գրուած Նամակներ, որոնց բովանդակութիւնը հայ որբերու եւ որբանոցներու կը վերաբերի: Այնտեղ է Ալեքսանտրապոլի փոխանորդ Արտակ Վարդապետի գրած նամակը Վեհափառ Գէորգ Ե.-ին ուր կը յայտնէ, թէ «Ալեքսանտրապոլի Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողով»ը եւ «Երիտասարդական Միութիւն»ը որբանոց են բացել, ու նաեւ Թիֆլիսի Կեդրոնական Յանձնաժողովը մէկ ուրիշ որբանոց, իսկ Ալեքսանտրապոլի Յանձնաժողովը եւ Բարեգործական Ընկերութիւնը կը նախատեսեն բացել նոր որբանոցներ: (Հայաստանի Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւ, ֆոնտ 57, ցուցակ 2, գ. 1311, թիւ 1):

Այնտեղ է Տաթեւի փոխանորդ Ռուբէն Վարդապետի Վեհափառին գրած նամակը, որով կը յայտնէ, թէ նպատակայարմար չէ Տաթեւի մէջ որբանոց բանալ, այլ Գորիսի մէջ: (Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ.57, ց2, գ.1326, թիւ 4 եւ 3):

Մեզի համար արդէն պարզ է, որ Հայոց Հայրապետութիւնը անսպառ ջանք գործադրած է Արեւմտահայաստանէն փախած, գաղթական դարձած, անօթեւան, անապաստան, փողոցներուն մէջ թափառող հայ երեխաներուն գլխուն վրայ տանիք ունեցող շէնքեր ապահովելու, հագուեցնելու, սնունդ տալու եւ զանոնք փողոցներէն, մուրացիկ վիճակէն փրկելու համար:

Իսկ ո՞վ էր Հայոց Հայրապետը:

Համաշխարհային Ա. պատերազմէն երկու տարի առաջ էջմիածնի Հայրապետական աթոռին գահակալը դարձաւ Գէորգ Ե. Տփղիսեցին (Սուրէնեանցը):

Տփղիսեցի կոչուած էր, որովհետեւ ծնուած էր Թիֆլիս (Տփղիս) 1847-ին:

Սուրէնեանցը, Վարդապետ եղած ժամանակ, Գէորգեան Ճեմարանի ուսուցիչ էր, իսկ 1875-ին Ղարաբաղի Թեմի Առաջնորդը: 1778-ին նշանակուեցաւ Ալեքսանտրապոլի հոգեւոր պետը եւ ինքն էր, որ կառուցեց Ս. Աստուածածին Եկեղեցին:

Երեսուհինգ տարեկանին Եպիսկոպոս ձեռնադրուեցաւ ու չորս տարի չանցած, որպէս հոգեւոր հովիւ, ղրկուեցաւ Աստրախան, ուր զբաղեցաւ հայերու կրթական գործով:

1907-ին եղաւ Կաթողիկոսական տեղապահ, իսկ 1912-ին ընտրուեցաւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, Հայոց Հայրապետ:

Անոր աթոռակալութեան շրջանին նորէն արծարծուեցաւ Հայկական Հարցը եւ իր նախաձեռնութեամբ էր, որ կազմուեցաւ Ազգային Պատուիրակութիւնը Պօղոս Նուպար Փաշայի ղեկավարութեամբ:

Ինքն էր, որ իբրեւ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս, աղերսագիր մը ներկայացուց Ռուսաստանի Կայսր Նիկոլայ Երկրորդին արեւմտահայերուն ճակատագրով զբաղուելու, անոնց օգնութիւն ցոյց տալու համար:

Անտարակոյս, Հայոց Վեհափառը չէր կրնար անտարբեր մնալ Եղեռնի ենթարկուած իր ժողովուրդին նկատմամբ: Անտարբեր չմնաց Եղեռնէն ազատուած բեկորներուն նկատմամբ ալ, որովհետեւ Հայոց Հայրապետն էր, մեծ մարդասէր մը, մեծ հայ մը:

Հայրապետական աթոռատեղին նուիրական սրբավայր մը դարձուց, բոլոր անոնց համար, որոնք հայ որբերուն խնամակալութիւնը ստանձնեցին, եւ ոչ միայն անոնց, այլ բոլոր անոնց, որոնք նուիրուած էին հայ ժողովուրդին օգտակար ըլլալու գործին:

Անոր կատարած գործին վեհութիւնը կ'երեւի իրեն հասցէագրուած որբախնամ մարմիններու գրած նամակներէն, որոնցմէ երկուքը կը տպագրենք այս գրքին մէջ:

Ինչպէս նշուած է Սով. Հանրագիտարանի (թիւ 5, էջ 164-165) Հայաստանեայց Առաքելական Եկեղեցւոյ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսութիւնը, որ հիմնուած է Վաղարշապատի (էջմիածին) մէջ 302 թուականին, ընդունած է, որ Ամենայն Հայոց Կաթողիկոսը՝ հայոց հոգեւոր առաջնորդն է ու նաեւ մասնակիցը ազգային, հասարակական-քաղաքական եւ մշակութային, կրթական գործերուն:

Հայոց պատմութեան մէջ հայ պետականութեան բացառականութեան ժամանակաշրջանին, Հայոց Հայրապետը գործարար ասպարէզ մտած է իբրեւ գերագոյն ղեկավար եւ հայ ժողովուրդի անունէն բանակցութիւններ վարած է օտար պետութիւններու հետ:

Հայոց Հայրապետը օտար նուաճողներէն մեր երկրի անկախութիւնը ապահովելու համար ամէն ջանք թափած է, նոյնիսկ աջակցած է ժողովուրդի ազատագրական պայքարին: Այս բոլորէն ետքը, պարզ է, որ Հայոց Հայրապետը անտէր ու անտիրական չէր թողուր հայ որբերը:

1914 թ. Սեպտեմբեր 20-ին յայտարարուեցաւ ռուս-թրքական պատերազմը, եւ Արեւմտահայաստանի ժողովուրդը ստիպուած եղաւ լքելու հայրենի հողը, իր տունն ու ունեցուածքը՝ փախչելու դէպի Երեւանի նահանգը ու կովկասեան այլ վայրեր:

Այս տեղահան եղած հայերուն օգնութիւն հասցնելու աշխատանքը կանոնաւորելու համար, էջմիածնայ Գէորգ Ե. Սուրէնեանց կաթողիկոսը կազմեց յանձնախումբ մը, որուն կազմին մէջ մտան Յովհաննէս Թումանեանը, Շիրվանզադէն, Մեսրոպ եւ Խորէն Սուրաղբեկեան եպիսկոպոսները, Յովսէփ Խնունց եւ ուրիշներ:

Հայերու ծանր վիճակին ծանօթանալէ ետք, յանձնախումբը Հայրապետի անունով գաղթականութեան օգնելու համար հիմնեց նպաստամատոյց մարմին մը՝ կեդրոն ունենալով էջմիածինը: Դեկտեմբեր 28, 1914-ին այս մարմինը կոչուեցաւ «էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան Գլխաւոր Կարգադիր Յանձնաժողով»:

«Յանձնաժողով»ը Հայոց կաթողիկոսի հովանաւորութիւնը կը վայելէր եւ կը գործակցէր «Եղբայրական Օգնութեան» միւս յանձնաժողովներուն հետ: Մեծ Եղեռնէն յետոյ անոր գործունէութիւնը ծաւալեցաւ եւ «էջմիածնի Եղբայրական Գլխաւոր Կարգադիր Յանձնաժողով»ը ստանձնեց դերը կառավարելու՝ դեղարանը, հիւանդանոցները, որբանոցները, գաղթականական դպրոցները, խնամող դաստիարակները, ուսուցիչները, բժիշկները, բուժակները եւ այլ ծառայողները:

«Յանձնաժողով»ի նիւթական օգնութիւնը կը հոգային մասնաւոր անձեր, հայկական գաղթօճախներ, պետական ու

հասարակական նպաստամատոյց մարմիններ, կովկասի Հայոց Բարեգործական Ընկերութիւնը, փոխարքայի գրասենեակը, Երեւանի նահանգային կոմիտէներ, Տատեանսկիի կոմիտէն:

«էջմիածնի Եղբայրական Օգնութեան Գլխաւոր Կարգադիր Յանձնաժողով»ը լուծարքի ենթարկուեցաւ 1919 Մայիսին: (Ֆ472, ց1, էջ 1-5)

Գէորգ Ե. կաթողիկոսի 1914 Նոյեմբեր 22-ի կոնդակով, մօտ մէկ ամիս չանցած հիմնուեցաւ «Երեւանի Եղբայրական Օգնութեան կոմիտէ»ն Դեկտեմբեր 21, 1914-ին: Այս կոմիտէի նպատակն էր օգնել Երեւանի եւ անոր շրջանները ապաստանած արեւմտահայ եւ պարսկահայ գաղթականներուն ու որբերուն, ինչպէս նաեւ ասորի որոշ գաղթականներուն:

«կոմիտէ»ին կից, աշխատանքի լծուեցաւ Երեւանի որբանոցներու վարչութիւնը, որու իրաւասութեան տակ 13 որբանոցներ կային, մեծ մասը Երեւան քաղաքին մէջ: Յետագային, Մայիս 1, 1919-ին այս որբանոցները յանձնուեցան ամերիկացիներուն:

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ50, ց1, էջ 1-3):

«Եղբայրական Օգնութեան Յանձնաժողովի նախագահին նամակէն հատուած՝ ուղղուած Վեհափառին».

(սկիզբը կլիշէ)

Նորին Վեհափառութեան

Տ.Տ. Գէորգ Ե. կաթողիկոսի Ամենայն Հայոց

Եղբ. Օգնութեան Գլխաւոր Կարգադիր

Յանձնաժողովի նախագահից

Ամենախոնարհ խնդիր

1916 թուի Յուլիսի 15-ին Հայրապետական հրամանով նշանակուեցայ Եղբայրական Օգնութեան Գլխաւոր Կարգադիր եւ Ս. էջմիածնի Յանձնաժողովների նախագահ, որպիսի պաշտօնները ստանձնեցի նոյն տարուայ Օգոստոսի 1-ին, երբ Ս. էջմիածին ժամանեցի: (Կլիշէ)

կ'արտատպեմք որբերուն վերաբերեալ մասը.

Յատուկ ուշադրութիւն եմ դարձրել նաեւ որբանոցների

վերայ՝ աշխատելով եղած որբերի վիճակը բարելաւել եւ նորանոր որբանոցներ բանալ, որոնց թիւը ներկայումս հասնում է 11-ի՝ 650 որբերով, որոնց թիւը եղած էր մինչեւ իմ պաշտօն մտնելը երկու՝ 120 որբերով: Որբանոցների բազմացման կողմնակից եմ եղել այն պարզ պաճտառով, որ փողոցից ազատեմ խեղճերին՝ նոցա մերկութիւնը ծածկելով, քաղցը յագեցնելով եւ ծածկեալ յարկի տակ պատսպարելով:

... Առանձին ուշադրութիւն եմ դարձրել նաեւ դպրոցների վերայ. 1916/17 ուսումնական տարուայ ընթացքում 33 դպրոց եմ պահել, հայթայթելով նոցա ուսումնական պիտոյքները, որոնք չափազանց դժուար էին ձեռք բերում, շինել եմ տուել մօտ 600 նստարաններ, որով մեծ դիւրութիւն եմ ստեղծել ապագայում այս գործը աւելի կանոնաւոր հիմքերի վրայ դնելու համար:

Կամենալով որբանոցների վիճակը բարեկեցիկ դարձնել Ձեր Վեհափառութեան ցանկութեամբ բացել եմ նոցա համար աշխատանքի տուն, ուր աշխատում են երկու հարիւր հոգի՝ բուրդ քրքրելով եւ գգելով որ 700 հոգի էլ տներում թել են մանում եւ գուլպայ գործում, որով 900 ընտանիքի տնտեսական վիճակը այսօր կարելի է բարելաւուած համարել:

Ստորագրութիւն
19/vi/1917 թ.

ԷՋՄԻԱՄՆԻ ՇՐՋԱՆԻ

- - -

Գրասենեակ

13 Յուլիս 191_ թ.

1/14 Յուլիսի 1919 թ.

Ամենապատիւ

Տ.Տ. Գէորգ Ե. Կաթողիկոս, Վեհափառ

Հայրապետ Ամենայն Հայոց

Ս. Էջմիածին.

Ցանկալով իրազեկ պահել Ձերդ Նորին Ս. Օծութիւնը, Էջմիածին—Աշտարակ—Սարգարապատ շրջանի Ամերիկեան Որբանոցներու դրութեամբ որով այնքան կը հետաքրքրուի

Ձերդ Նորին Սուրբ Օծութիւնը, կ'ուղարկեմ նոյն շրջաններու մէջ եղած Ամերիկեան Որբանոցներու շաբաթական տեղեկագիրը՝ խոստանալով ուղարկել ամէն շաբաթ:

Համբուրիւ Նորին Ս. Օծութեանդ աջոյն

Էջմիածին—Աշտարակ—Սարգարապատ

շրջանի Ամերիկ. Որբանոցներու Գլխ. Վարիչ

(ստորագրութիւն)

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ57, ց2, գ1342, ք4)

2

**ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ
ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷՆ
ԵՒ
ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ**

Մոսկովայի Հայկական Կոմիտէն կատարեալ վստահութիւն չահած էր ցարական իշխանութիւններու եւ ռուսական մարդասիրական կազմակերպութիւններու կողմէ, հետեւաբար այս Կոմիտէի աշխատանքները 1916—1917 թուականներուն արժանացած են բարձր գնահատանքի:

«Մոսկովայի Հայկական Կոմիտէն եւ Հայ Որբերը» առանձին գլուխ մը յատկացնելով՝ ուզեցինք իրազեկ դարձնել, թէ Մոսկովայի մէջ Հայկական Կոմիտէն որ աստիճանի աշխատանքներ է տարած որբերուն հոգայու համար՝ երբ մեր հայրենիքը անգոր էր ու միջոցներէ զուրկ:

Իր Դեկտ. 7, 1916 թուակիր նամակով Մոսկովայի Հայկական Կոմիտէն ռուս մեծ իշխանուհի Տատեանա Նիկոլաեանայի հիմնադրած Կոմիտէին կը բացատրէ թէ էրզրումի հիւանդանոցի ընդլայնումը կատարուած է ոչ միայն ջոկատի բժիշկներու զեկոյցներու, այլ կովկասեան ռազմաճակատի գլխաւոր հրամանատարի խնդրանքի համաձայն, որի հիմքում ընկած էր էրզրումի քաղաքապետի հեռագրային համաձայնութիւնը:

Այս հիւանդանոցի ընդլայնումը թիկունքային հիմնարկութիւններով հանդերձ անհրաժեշտ էր, որովհետեւ հնարաւոր չէր լուծարել եղած որբանոցները՝ ներառեալ Մամա Խաթունի եւ Բայբուրդի շրջանները, ուր շուրջ 3,000 որբեր կան: Հիւանդանոցի ընդլայնումը պէտք է որբերուն:

Ալեքսանդրապոլի որբանոցներու եւ մանկական հիւանդանոցին երեխաները վարակուած են սկառլատինայով, դիֆտերիայով, որոնցմէ 30 երեխաներ մահացած են:

Կոմիտէն իր գոհունակութիւնը կը յայտնէ տեղական բնակչութեանը 30,000 ռուբլիի արժողութեամբ ջուլհակային դազգահներ ինչպէս նաեւ հազարաւոր ռուբլիներ տրամադրելու որբանոցներու համար:

Նամակներու ուշացումը պարզապէս նամակատան մեղքն էր: Էրզրումէն նամակը Մոսկովա կը հասնի 20 օրէն ոչ շուտ, իսկ Երզնկայէն՝ չորս օրէն:

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք22)

Մոսկովայի Հայկական Կոմիտէն իր 1553 27 Յունուարի 1917 թուակիր նամակով՝ ուղղուած կովկասեան ռազմաճակատի գլխաւոր լիազօրին ցանկ մը կ'ուղարկէ, ուր կը

ներկայացնէ Կոմիտէի որբանոցներուն մէջ ապրող երեխաներու թիւը Հոկտեմբեր 1, 1916 — Յունուար 1, 1917 թուականներուն:

Այդ որբերը խնամելու համար Հայկական Կոմիտէն պէտք է ստանայ հետեւեալ նպաստը.—

Ամենամսեայ ծախսերու համար. 65,775 ռուբլի

Կահաւորման ու համազգեստի համար. 7,675 ռուբլի

Նամակին մէջ նշուած է, որ 73,450 ռ. գումարը, եթէ կարելի է, փոխադրել Մոսկովա, Մոսկովայի Հայկական Կոմիտէի անունով եւ կամ, եթէ կարելի է փոխադրել հեռագրով:

Կոմիտէի Նախագահ

Քարտուղար

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք6)

ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՈՐԲԵՐՈՒՆ ԹԻՒԸ
Հոկտեմբեր 1, 1916 — Յունուար 1, 1917

<u>Աշտարակ</u>	<u>Հոկտ.</u>	<u>Նոյ.</u>	<u>Դեկտ.</u>
I Որբանոց	65	66	48
II Որբանոց	164	164	60
III Որբանոց	75	76	55
IV Որբանոց	80	87	42
V Որբանոց	61	56	50
VI Որբանոց (2 բաժանմունքով)	84	97	49
VII Որբանոց	—	—	58
VIII Որբանոց	—	—	43
IX Որբանոց	—	—	36
Օչականի Որբանոց	65	65	65
Փարոյիի Որբանոցներ	—	—	77
<u>Ղուրղուղուլի</u>	<u>Հոկտ.</u>	<u>Նոյ.</u>	<u>Դեկտ.</u>
I Որբանոց	50	50	59
II Որբանոց	46	48	48
III Որբանոց	30	31	31
<u>Ալեքսանդրապոլ</u>	<u>Հոկտ.</u>	<u>Նոյ.</u>	<u>Դեկտ.</u>
I Որբանոց	70	65	56
II Որբանոց	68	65	100
III Որբանոց	118	110	111
IV Որբանոց	117	181	111
Էրզրումի 3 Որբանոցներ	283	285	287
Երզնկայի Որբանոց	54	50	41
Սարիղամիշ Որբանոց	11	12	10
Որբերու Ընդհանուր Թիւ՝	1,441	1,507	1,437

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք3)

ՀԵՌԱԳԻՐ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԸՆ
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՓԻՐԱԼՈՎԻՆ
Թիֆլիս, Փետրուար 2, 1917

Պետական Դումայի անդամ Պապաջանեանի միջնորդութեամբ 15 Հոկտեմբեր 1916-ին, փախստականներու տեղաւորման յատուկ յանձնաժողովը իւրաքանչիւր Հայ որբին յատկացուցած է 25ռ. միանուագ եւ 15 ռ. ամէն ամիս: Նշուած գումարներուն բաշխումը որբախնամ կազմակերպութիւններու միջեւ, կատարած է Պետրոգրատի Հայկական Ընկերութիւնը, ըստ որում Կարմիր Խաչի Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն ստացած է իրեն հասնելիք գումարը:

Այնուհետեւ, գումարը գլխաւոր լիազօրին փոխանցելէն յետոյ, Մոսկուայի Կոմիտէն ոչ մի դրամ չի ստացած: Կոմիտէն որբանոցներու վրայ ծախսած է (Հոկտեմբեր 1-էն) շուրջ 300,000 ռ. եւ այդ գումարները կ'ուշանան: Գումարներուն յետագայ դանդաղեցումը Կոմիտէն կը դիտէ որպէս իր իրաւունքներուն հակաօրինական խախտում: Գլխաւոր լիազօրին իրաւունք չի տրուած որբի բաժինը ուշացնել:

Դրամ չտալու պարագային, Կոմիտէն անյապաղ պիտի դիմէ բարձր ատեաններ՝ իր որբերուն խափանուած իրաւունքները վերականգնելու համար: Երզնկայի ջոկատը 25-ին դադրեցուց սնունդի գործը՝ ալիւր չըլլալու հետեւանքով: Կը խնդրենք ձեր միջնորդութիւնը: Ալիւր յատկացնելը մերժելու պարագային հեռագրեցէք:

Մամիկոնեան

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք46, 47)

ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՆԱՄԱԿԸ
ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԱՐՏԵՄ ՍՏԵՓԱՆՈՎԻՉԻՆ
(No. 1578 Փետր. 16, 1917)

Մեր Կոմիտէն որբերու կարիքներուն համար յատկացումներ կ'ստանայ Նորին Գերազանցութեան Կոմիտէէն, ուստի Կոմիտէն կը խնդրէ ձեզ յայտնել գլխաւոր լիազօրին, որ Կոմիտէի որբանոցներու հիմնական եկամտային ֆոնտը պետական նպաստի յատկացումներն են՝ ըստ որում Հոկտ.,

Նոյեմ., Դեկտ. ամիսներուն 25ն. միանուագ, նոր որբերուն եւ 15ն. ամենամսեայ:

Էրզրումի եւ Երզնկայի որբերը պահելու ծախսերը ընդհանրապէս կ'աւելնան: Պէտք է նշել էրզրումի եւ Երզնկայի որբերու հաւաքելը, անոնց որոնումները եւ թրքական տուներէն հանելը, տեղափոխումը, ճանապարհին կերակրելը՝ Կոմիտէի վրայ շատ սուղ կը նստի: Օրինակ՝ Մուշի մէջ 250 որբ հաւաքելը Կոմիտէի վրայ 7,000 ռուբլի ծախս եղած է:

Տատեանայի Կոմիտէի նախագահին քաջ յայտնի է, որ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն, ինչպէս եւ բոլոր կազմակերպութիւնները, որբերու համար տրուած նպաստը կը ստանան յատուկ խորհրդակցական նիստերով: Եթէ կայ որեւէ մէկը որ կ'ուզէ հարցումներ ընել նպաստի վերաբերեալ, այդ միայն ու միայն Տատեանայի Կոմիտէն է: Գլխաւոր լիազօրի առջեւ մենք պարտաւոր չենք հաշուետու ըլլալ:

Կը խնդրենք խօսիլ գեներալ Թամամչեւի հետ ի նպաստ փախստականներուն հետ տարուող մեր աշխատանքներու դէմ հարուցուող խոչընդոտները վերցնելու նպատակով:

Նոյնպէս պիտի խնդրենք, անցած ժամանակաշրջանին դրամը անյապաղ փոխանցել Մոսկուա:

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք43)

ՆԱՄԱԿՆԵՌԱԳԻՐ (ԳԼԱՎ ԲԵՅ ՓԱՆՍՏԱԿԱՆՆԵՐՈՒ ՏԵՂԱՌՈՐՄԱՆ ԳԼԽԱՌՈՐ ՀԻՄՆԱՐԿՈՒԹԻՒՆԸ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԵԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ No. 76, առանց թուականի

Որբերու տեղափոխումը Ջալալօղլի* սկսած ենք: Անհրաժեշտ է 20,600-ի համար բնակարան վարձել ու նաեւ 1,500 որբերու համար:

Ջալալօղլիի մէջ պահեստներ չկան, անհրաժեշտ է շտապ լուծել սեփական պահեստի կազմակերպման հարցը: Անտուն որբերու թիւը մեծ է, յայտնեցէք թէ մինչեւ ո՞ր սահմանը կարելի է հաւաքել:

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք85)

* Այժմ՝ Ստեփանաւան:

ՔԱՂՈՒԱԾՔ ՏԱՏԵԱՆԱՅԻ ԿՈՄԻՏԵԻ ՏԵՂԵԿԱԳՐԷՆ (ԷԶ 17)

1917 Յունուար 1

Փախստականներուն օգնող ազգային, հասարակական կազմակերպութիւններու գործունէութենէն, Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն կը հաղորդէ տուեալներ իր հիմնարկութիւններու գործունէութեան վերաբերեալ, որոնք ամբողջովին կազմակերպուած են Նորին Կայսերական Մեծութեան արքայադուստր Տատեանա Նիկոլաւեւայի յատկացումներով:

Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն հետեւեալ որբանոցները կը պահէ.

Ալեքսանդրապոլ	4 որբանոց	421 երեխայ
էրզրում	3 որբանոց	237 երեխայ
Երզնկա	1 որբանոց	100 երեխայ
Սարիղամիշ	1 որբանոց	50 երեխայ
		-----
		808 երեխայ

Ալեքսանդրապոլի, էրզրումի եւ Երզնկայի որբանոցներուն համար կը պահուի 3 հիւանդակառք շտապ օգնութեան համար, որ օգնած է 5807 անձերու, էրզրումի եւ Երզնկայի համար մէկական հիւանդանոց, որ ծառայած է 716 անձերու, Ալեքսանդրապոլի մանկական հիւանդանոցը ընդունած է 118 երեխայ: Ալեքսանդրապոլի, էրզրումի եւ Երզնկայի համար յատկացուած են՝ մէկական դեղատուն, մէկ բաղնիք Երզնկայի համար՝ օրական 200 մարդ ընդունող, ու Երզնկայի գաղթականութեան համար տրուած է գիւղատնտեսական գործիքներ եւ անասուն:

Փախստականները հաւաքած են 10,000 փութ հատիկ օգուտ իրենց:

Անոնք ցանած են 50 տեսեաղին հողատարածութիւն: Սարքած են արհեստանոցներ: Երկու կարի արհեստանոցներ Ալեքսանդրապոլի մէջ՝ 18 մարդու համար, Երզնկա՝ 15 հոգու համար, ջուլհականոց Երզնկա՝ 18 մարդու համար, սայլ եւ գութան պատրաստող արհեստանոց 12 մարդու համար, մոմ արտադրող արհեստանոց 3 մարդու համար:

Տատեանայի Կոմիտէի միջոցներով 4 ուսումնական հաստատութիւններ կը պահուին էրզրումի շրջանը, Ամադամ,

Օձնի, Չիթալ, Չիֆթլիեյ գիւղերուն մէջ, ուր, առ Հոկտեմբեր 25-էն, սորված են 245 մանչ եւ 175 աղջիկ:

Հայկական Կոմիտէն մասնակցած է նաեւ բաժնուած ընտանիքներ միացնելու գործին: Անոր ջոկատը Դերսիմի լեռներուն մէջ, քուրդերու մօտ որոնած են ու գտած ինչպէս նաեւ Երզնկայի թուրքերուն մէջ՝ 3,975 փախստականներ, որոնցմէ 450-ը որբեր:

Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն կը նորոգէ Երզնկայի Եկեղեցին, որ թուրքերը վնասած էին:
(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք140)

ՆԱՄԱԿ

No. 618, Փետրուար 3, 1917

Գրուած փախստականներու տեղաւորման գծով գլխաւոր լիազօրի կողմէ, կովկասեան ռազմաճակատ, Թիֆլիս ուղղուած Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէի նախագահին:

«Կը խնդրեմ ձեր No. 1553 Յունուար 27, 1917 թուակիր գրութեան որպէս լրացուցիչ, հաղորդել ինձ որբանոցներուն թիւը, իւրաքանչիւր որբանոցին մէջ պահուող, իրենց գտնուած վայրը առ Յունուար 1, 1917 թ. դրութեամբ:

Ըստ որում պէտք է նշել, թէ Ձեր նախագահութեան տակ գտնուող Կոմիտէն որբերու, որբանոցներու կարիքներուն համար արդեօք նպաստ կը ստանա՞յ Տատեանա Նիկոլաեանայի Կոմիտէէն. եթէ կը ստանայ, ապա ի՞նչ չափով:

Գեներալ Մայոր Թամամչեւ

Գրասենեակի վարիչ լիազօր
Կլենեւսկի

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք58)

Տեղացի եւ թրքահայերու գործիչներու ժողովը No. 1701 Յունիս, 8, 1917 թուակիր հեռագրով կը յայտնէ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէ Մամիկոնեանին, որ ձայներու մեծամասնութեամբ ցանկութիւն է յայտնուած կազմել փախստականներու գործով կեդրոնական խորհուրդ, 30 հոգինոց կազմով, իւրաքանչիւրի կողմէ 15-ական մարդ: Հասարակական կազմակերպութիւններու ներկայացուցիչներ կ'ընտրեն եօթը հոգինոց բիւրօ:

Դրամական միջոցները կը միաւորուին ընդհանուր դրա-

մարկղի մը մէջ եւ կը ծախսուին խորհուրդի կողմէ հաստատուած աշխատանքային ծրագիրներով եւ նախահաշիւներով:

Խորհուրդը կ'իրականացնէ աշխատանքի բաժանումը՝ որտեղ թրքահայերը կը պահանջեն իրենց յանձնել դպրոցներն ու որբանոցները:

Շտապ հեռագրեցէք՝ եթէ ցանկանում էք որ Մոսկուայի Կոմիտէն միանայ նախատեսուող կազմակերպութեան: Բարեգործական ընկերութիւնը եւ Նպաստամատոյցը դէմ են:

JT-a

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք111)

ՀԵՌԱԳԻՐ

ՄՈՍԿՈՒԱՅԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՄԻՏԷԻ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆԻՆ

No. 206, Յունիս 5, 1917

Մախսերը կրճատելու նպատակով որոշուած է միւս ջոկատներու որբանոցները տեղափոխել Ջալալօղլի* մինչեւ 1,000 երեխայ: Ալեքսանդրապոլ տեղափոխուած է 100 որբ, վարձուած է բնակարան հինգ հարիւրի համար: Մանրամասն նախահաշիւը 110 հազար. վաղը կ'ուղարկենք. կը խնդրենք սարքաւորումներու, ընթացքի ծախսերու եւ պարտքերու վճարման համար փոխանցել անյապաղ 40 հազար: Իմ տուած 28 եւ 5 հազարներու մասին հաշուետուութիւնը Ալեքսանդրապոլէն ես ստացած եմ. շուտով կ'ուղարկեմ. դրամի փոխանցման ուշացումը կ'ուշացնէ եւ կը թանգացնէ սարքաւորումը:

ՓԻՐԱԼՈՎ

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. ֆ240, ց1, գ1, ք121)

* Այժմ՝ Ստեփանաւան:

3

**ՈՐԲԱՆՈՅՆԵՐ
ԱՊԱՍՏԱՐԱՆՆԵՐ
ՕԹԵՒԱՆՆԵՐ**

Մենք մեր առաջին գիրքին մէջ «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» մանրամասնօրէն գրած էինք այն երկիրներու մասին ուր հիմնուած էին որբանոցներ Հայ որբերու համար: Անոնցմէ ոմանք օթեւաններ էին եւ ապաստարաններ, դպրոցանման հաստատութիւններ եւ որբերու օժախներ: Նշած էինք այդ երկիրներուն մէջ այն քաղաքները, ուր հաւաքուած էին որբերը, Թուրքիայէն մինչեւ Գանատա, Հայաստանէն մինչեւ Սուրիա եւ Լիբանան, Յունաստանէն մինչեւ Միջագետք, ապա Եգիպտոս, Պաղեստին, Կիպրոս, Ռումանիա, Զուիցերիա, Պարսկաստան, Կրեւտէ եւ Քորֆու...

Կը ցանկանայինք քարտէս մը կազմել բայց եթէ որբանոցներու ճիշտ թիւը իմանայինք եւ կատարեալ ըլլային մեր տուեալները, մենք եւս գոհ պիտի մնայինք: Օրինակ Պոլսոյ Խնամատարութեան կեդրոնական Վարչութեան եւ Ամերիկեան Նպաստամատոյցի հոգածութեան ներքոյ գտնուող որբանոցներուն թիւը եղած է 23՝ ըստ Գ. Ահարոնեանի «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի» մեծածաւալ ու արժէքաւոր աշխատութեան (տես՝ էջ 941-942): Ըստ Թէոդիկի «Ամենուն Տարեցոյցը» պարբերական թիւ 22 .. (1922, Պոլիս): Մենք աշխատեցանք կազմել Պոլսէն դուրս՝ գաւառներուն մէջ եղած որբանոցներու (վայրը եւ որբերու թիւը) ցուցակը (Ա. Գիրք): Ապա գրանցեցինք Կիլիկիայի քաղաքներուն մէջ եղած որբանոցները, որոնք պարպուեցան երբ Ֆրանսան քաշուեցաւ Կիլիկիայէն: Կազմեցինք նաեւ Հայաստանի ու Վրաստանի մէջ եղած որբանոցներուն ցուցակը (էջ 51-53): Մէկ առ մէկ կանգ առինք որոշ որբանոցներու վրայ, ինչպէս Ճիպէյլի, Զմմառի (կաթողիկէ), Ճիւնիի եւ Ղազիրի, որոնց ցուցակը ամփոփած ենք էջ 100 եւ 101-ի վրայ:

Չենք ուզեր, որ մոռացութեան տրուին այն որբանոցները, որոնց մասին տեղեկութիւն մը չունինք: Ուստի ընթերցողներուն կը մնայ մեզի տեղեակ պահել անոնց մասին:

ՀԱՅ ՈՐԲՈՑ ԵՒ ԳԱՂԹԱԿԱՆԱՑ ԽՆԱՄԱՏԱՐՈՒԹԻՒՆ
Ս. Երրորդութիւն Եկեղեցի, Բերա, Կ. Պոլիս

31 Օգոստոս 1915
Թիւ 9314

Կայաններու Դպրոցական տղոց վերաբերեալ ամփոփ տեղեկութիւններ

ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ – Կայաններու մէջ գաղթականաց թիւը որ անցեալ տարի 6000 էր, ներկայիս 4000 ի իջած է: Տարուան ընթացքին Սեւ Մովու եզերքներէն եւ Կեդր. Անատոլուէն Պոլիս հասած շուրջ 1000 նորեկ գաղթականներ ընդունուած են կայաններուն մէջ: Նոյն ժամանակամիջոցին կայաններէն արտասահման մեկնողներուն թիւը եղած է մօտաւորապէս 1000, իսկ շուրջ 2000 գաղթականներ ալ ինքնապահ դառնալով մեկնած են կայաններէն եւ հաստատուած կայաններուն մօտակայ թաղերը շտուկակելով վայելել Խնամատարութեանս նիւթական ու բարոյական օժանդակութիւնը: Տարւոյն վերջը նկատի ունենալով կայաններու խճողումը, գաղթականներու ամենաչքաւորները եւ նպաստի կարօտ եղողները մեծագոյն մասով կեդրոնացուեցան Պէշիկթաշի ու Սամաթիոյ կայանները եւ այս նպատակաւ Պէշիկթաշի մէջ վարձուած երեք ընդարձակ եւ օդասուն շէնքեր տրամադրուեցան անոնց բնակութեան: Ութը կայաններու մէջ գաղթականները բաժնուած են հետեւեալ կերպով.

Գատրգիւղ	200	Պէշիկթաշ	1760
Գումգաբու	500	Սամաթիա	400
Խասգիւղ	700	Սաքրգ-Աղաճ	60
Մազրգիւղ	44	Օրթագիւղ	360

Գումար 4024

ԴՊՐՈՑԱԿԱՆՆԵՐ – Խնամատարութեանս գլխաւոր մտահոգութիւնը կազմած է գրեթէ միշտ գաղթականներէն աւելի անոնց փոքրիկները, այս իսկ պատճառաւ Խնամատարութիւնս իւր հոգածութեան առարկան ըրած է կայաններուն մէջ գտնուող եւ դպրոցական տարիք ունեցող տղոց դաստիարակութիւնն ու սնունդը, եւ այս նպատակին յատկա-

ցուցած է ան իւր հասոյթներուն կարեւորագոյն մասը: Մինչեւ 14 տարեկան գաղթական տղոց ընդհանուր թիւն է 1200 որոնց 950 ը կը գտնուին կայաններուն մէջ իսկ մնացեալը թաղերը: Այս 950 դպրոցականներէն 580 ը մանչ են եւ 370 ը աղջիկ են: Իրենց ծննդավայրի պատկերը հետեւեալն է.

Պօյապատ	90	Զոնկուլտաք	45
Սեբաստիա	45	Տէօվրէկ	52
Սթանօզ	125	Ատաբազար	40
Սունկուրլու	90	Պարտիզակ	15
Էնկիւրի	42	Պարթըն	80
Քէսկին-Մատէն	28	Պօլու	40
Պաֆրա	5	Կարին	15
Օրտու	4	Վան	6
Մարաշ	3	Եոզկատ	30
Թաշ-Քէօբրիւ	135	Քէօթահիա	3
Ատանա	4	Խարբերդ	2
Սինոպ	50	Իզմիր	1
Գումար 950			

Այս դպրոցական տղաքներէն 650 ը միայն կարելի եղած է գետեղել հետեւեալ վարժարաններուն մէջ.

- Գումգաբու- 127 տղաք կը յաճախեն Գումգաբուի դուրսի թաղի վրժրն. սնունդնին կստանան Գումգաբուի կայանէն, իբր կրթական ծախս Թաղ. Խորհուրդին կը տրուի 80 ոսկի ամսական:
- Խազիւղ- 123 դպրոցական, կը յաճախեն տեղւոյն համազգային վարժարանը, սնունդնին կստանան կայանէն, կրթական ծախս 60 ոսկի ամսական:
- Պէշիկթաշ, Օրթագիւղ - 294 դպրոցական, կը յաճախեն կայանի վարժարանը, սնունդնին կստանան կայանէն, ամսական կրթական ծախս 205 ոսկի:
- Սամաթիա- 70 դպրոցական, կը յաճախեն թաղային վարժարանը, սնունդնին կստանան կայանէն, կրթական ծախս 50 ոսկի ամսական:
- Չանազան կայաններէ 35 դպրոցականներ կը յաճախեն Էսսեան վարժարանը, ուր կստանան նաեւ իրենց սնունդը, ամսական 60 ոսկի կը վճարուի Թաղ. Խորհուրդին:

Դպրոցականներու ընդհանուր թիւն է 649 որոնց իւրաքանչիւրին համար օրական հացի եւ սնունդի համար կը ծախսուի 7,75 դրուշ, ինչ որ ամսական կ'ընէ 1207 ոսկի իբր կրթական ծախս կը վճարուի ամսական 455 » Պէշիկթաշի վարժարանին շէնքի վարձք 50 » Գուրուչէշմէի » » » 10 » Կեդրոնական վարժարան յաճախողներու համար 8 » Դպրցկն. տղոց գրենական, վառելանիւթ եւ զնդն. ծախուց 150 »

Գումար ընդհ. ծախուց 1880 ոսկի

Վերոյիշեալ 649 գաղթական դպրոցականներէն զատ, մեր աջակցութեամբ 16 գաղթական դպրոցականներ կը յաճախեն Կեդրոնական վարժարան, եւ 28 դպրոցականներ Գուրու-Չէշմէի ազգ. վարժարանը: Ասոնք մեր կողմէ սնունդ չեն ստանար:

Հասոյթներու անբաւականութեան եւ թաղային վարժարաններու մէջ տեղի անձկութեան պատճառաւ կարելի եղած չէ դպրոցական տարիք ունեցող տղաքը ամբողջութեամբ վարժարան ղրկել:

ՈՐԲԵՐ-Խնամատարութիւնս Սամաթիոյ կայանին մօտ ազգապատկան շէնքի մը մէջ հաստատած է որբանոց մը ուր կը խնամուին 20 անպաշտպան որբեր, կը յաճախեն թաղին վարժարանը, սնունդնին կստանան կայանէն: Իւրաքանչիւրին համար ամսական 6 ոսկի կը ծախսուի սնունդի համար: Անոնց խնամքին յատկացուած երկու պաշտօնէից կը վճարուի ամսական 10 ոսկի, իսկ շէնքին վարձք կը վճարուի 10 ոսկի, որով Որբանոցին համար եղած ամսական ծախսն է 140 ոսկի: Որբանոցի շէնքին նորոգութեան համար ծախսուած է 200 ոսկի: Այսպէսով գաղթական դպրոցականներու եւ որբերու համար ծախսուած ընդհ. գումարը կը յանգի 1880+140=2020 ոսկի:

Սոյն ծախքերը հոգացուած են Խնամատարական ընդհ. ծախքերու հասոյթներէն ինչպէս նաեւ Լորտ Մէյլըրս Ֆրնտ-ի ամսական 75 անգլ. ոսկիի եւ Սանասարեան կտակի Խնամակալութեան կողմէ վճարած ամսական 500 Լ.թ. ոսկիի գումարներով: Դժբախտաբար Լ.Մ.Ֆ.-ը արդէն երկու ամիս է ի վեր դադրեցուցած է իր վճարումը որով Խնմկ.-ը ստիպուած պիտի ըլլայ սոյն գործը կարենալ շարունակելու համար հասոյթի ուրիշ աղբիւրներ ձեռք ձգել:

(Հ.Պ.Կ.Պ.Ա. Փ409, ց1, գ3928, ք1,2)

ԻՍԹԱՆՊՈՒԼԻ ՀԱՅ ՈՐՔԱՆՈՑՆԵՐԸ

«Իսթանպուլ 1920» անուն գիրքը, որ պատրաստուած է Clarence Richard Johnson-ի գլխավորած խումբ մը ընկերաբաններու կողմէ. թարգմանաբար հրատարակուեցաւ 1995 Ապրիլին «Թարիհ Վազֆը Եուրթ Եայրնլարը Պէլկէսէլ 3» շարքէն:

Վերոյիշեալ գիրքը, որ 1922-ին հրատարակուած է Նիւ Եորքի մէջ "Constantinople To-day կամ A story in Oriental social life" խորագրով այդ տարիներուն Իսթանպուլի Ամերիկեան Գոլէճի մէջ պաշտօնավարող ընկերաբան եւ հոգեբաններու կողմէ կը դիտէ այդ քաղաքին մէջ բնակող զանազան ազգերու ապրելակերպը ու անոնց ընկերային վիճակը: Այդ շրջանը, որ կ'ընդգրկէ Ա. Աշխարհամարտի վերջաւորութիւնը, Ռուսիոյ մէջ պատահած քաղաքական փոփոխութիւնները (համայնավարութիւն) յաջորդող տարիներ. գաղթերը եւ Օսմանեան թագաւորութեան վերջին տարիները:

Վերոյիշեալ գիրքին 197-րդ էջէն սկսեալ խմբագրական կազմէն Աննա Վէլս Պրովն կը սկսի լայն տեղեկութիւններ տալ Իսթանպուլի Որբանոցներու մասին: Ան նախ կու տայ ընդհանուր որբերու թիւը. ապա կ'ընէ հետեւեալ դասաւորումը.

3827 Հայ որբեր

284 ռուս որբեր

171 կաթողիկէ եկեղեցիներու կապուած որբանոցներու

հայ որբեր

500 զանազան ընտանիքներու քով ապաստանած որբեր:

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՐՔԱՆՈՑՆԵՐ

Իսթանպուլի որբանոցներու թիւը շուրջ 25 էր:

Ա- Փոքր տարիքի որբերու յատուկ որբանոցներ

ա- Այս որբանոցներու ամենափոքրը, որ «Անկողմնակալ Բոյն» անունը կը կրէր, Անգլիոյ հսկողութեան տակ կը գտնուէր: Շիշլիի փոքր շէնքի մը մէջ հիմնուած այս

որբանոցը 3-20 որբեր կը պատսպարէր ուր որեւէ որբանոց մը ղրկուելէ առաջ մասնաւոր խնամքի եւ կրթութեան պէտք ունեցող որբեր կ'ընդունուէին:

բ- Հայ կարմիր Խաչի կողմէ մատակարարուած Պէշիկ-թաշի Որբանոցը կ'ընդունուէին 5 տարեկանէ աւելի փոքր որբեր. շուրջ 90 որբ, որոնք մեծամասնութեամբ իրենց մօր կողմէ կը խնամուէին: Այս որբանոցը երկսեռ էր եւ շատ լաւ պայմաններ ունէր:

գ- Մերձակայ Արեւելքի Օգնութեան կազմակերպութեան կողմէ մատակարարուած եւ կեդրոնական Վարչութեան կողմէ կառավարուած Գուրուշէշմէի Որբանոցը, ուր 225 որբեր կը պատսպարուէին. վերջին ծայր հին եւ անյարմար շէնքի մը մէջ դժուարին պայմաններով:

Բ- Աղջկանց որբանոցներ

Ասոնց թիւը 12-ի կը հասնի: Բայց հեղինակի մը միայն մասնայատկութիւններ ունեցողներուն մասին տեղեկութիւններ կու տայ:

ա- Սկիւտարի Ամերիկեան Գոլէճի մէջ գտնուող եւ Հայ կարմիր Խաչի կողմէ մատակարարուող Սկիւտարի Որբանոց:

բ- Առնավուտ գիւղի Որբանոցը ուր կը պատսպարուէին 14-18 տարիքի միջեւ աղջիկ որբեր: Որբանոցին ձեռնայարկը տրամադրուած էր «վեներական հիւանդութիւն»ներէ վարակուած որբերու դարմանումին: Այս որբանոցներուն մէջ կը դասաւանդուէր կարուձեւ, ձեռագործ եւ այլն:

գ- Պալաթ, Պաքըրգիւղ, Օրթագիւղ, Գուրուշէշմէ Սկիւտար եւ Գատըգիւղի մէջ գտնուող այլ որբանոցներ կը մատակարարուէին «Միջին Արեւելքի Օգնութեան Յանձնախումբ»ին կողմէ եւ կը հսկակշռուէին կեդրոնական Վարչութեան հսկողութեամբ: Այս խումբի պատկանող որբանոցներէն ոմանք շատ դժուար եւ անյարմար պայմաններու տակ կը մատակարարուէին, իսկ ոմանց վիճակը աւելի բարւոք եւ հանգիստ էր:

Ինչ որ ալ ըլլային պայմանները, բոլորին ալ նպատակը որբուհիներուն որոշ կրթութիւն մը տալ ու արհեստի տէր դարձնելն էր: Օրինակ՝ Օրթագիւղի Որբանոցի որբուհիները իբր ուսուցչուհի կը պատրաստուէին. իսկ Գատըգիւղի որ-

բուհիները՝ կը զարգանային գեղարուեստի եւ երաժշտութեան մարզերու մէջ:

Այս բոլոր որբերուն համար պարտաւորիչ էր եկեղեցի երթալ եւ կրօնական դասընթացքներու հետեւիլ:

դ- Քոյրերու կողմէ կառավարուած որբանոցներ

1) Գալֆաեան ուխտի պատկանող Քոյրերու կողմէ կառավարուած եւ որոշ կայուն հասոյթով մատակարարուած Խասգիւղի Գալֆաեան Որբանոցը եւ իր սեփական համանուն վարժարանը:

2) Բերայի եւ Սամաթիոյ Սուրբ Աննա Որբանոցները եւ Ղալաթիոյ Սէն Ժորժ Որբանոցը:

Այս որբանոցներուն մէջ ալ կը դասաւանդուէին կարուձեւ եւ ձեռագործ, որոնց վաճառումէն գոյացած հասոյթը կը յատկացուէր որբանոցի ծախսերուն: Անշուշտ, ծախսերուն մեծ մասը կը հոգար կեդրոնական վարչութիւնը:

Հոս պէտք է աւելցնել որ այս խումբի պատկանող որբանոցներու միջնորդողը կը նմանէր վանքի մը գիշերօթիկ վարժարաններուն:

Գ- Մանչերու որբանոցներ

ա- Շիշլիի մէջ Գարակէօզեանի կողմէ հիմնուած որբանոցը որ կանոնաւոր շէնքի մը եւ ընդարձակ պարտէզի մը մէջ կը գտնուի: Որոշ եւ լուրջ դաստիարակութեան գուգահեռ՝ մեքենագործութիւն, կօշկակարութիւն եւ ատաղձագործութիւն ալ սորվեցնող միակ որբանոցն էր:

բ- Պաքըրգիւղի մէջ Պէզագեանի կողմէ հիմնուած վարժարանը նաեւ Առնավուտ գիւղի Որբանոցը միւս վարժարան որբանոցներէն տարբեր բնոյթ մը ունէին: Այս վերջինները կ'ընդունէին նաեւ ցերեկեայ աշակերտներ, որոնք միշտ հաղորդակցութեան մէջ էին որբանոցի սաներուն հետ:

գ- Պէյօղլուի էսաեան Որբանոցը ունէր 86 աշակերտներ: Այս որբանոցի սաները նոյն անունով յարակից վարժարանի մը ցերեկեայ աշակերտներու հետ միասին կը դաստիարակուէին: Այս որբանոցը ունէր նաեւ նուագախումբ մը: Որբանոցը կը մատակարարուէր Պէյօղլուի եկեղեցիին կողմէ:

դ- Նաուլըզարուի Որբանոցը, որ կը մատակարարուէր թաղեցիներու կարելիութիւններով, հազիւ կը դիմագրուէր որբերու նուագադոյն պահանջները: Որբանոցին միակ առաւելութիւնը ծովեզերեայ շէնքի մը մէջ գտնուիլն էր եւ սաներ ծովու լողանքի կարելիութիւնը ունէին:

Դ- Գուլէլիի կեդրոնական Որբանոց

Իսթանպուլի մեծագոյն որբանոցն էր ուր կը պատսպարուէին 1000-է աւելի որբեր կանոնաւոր շէնքի մը մէջ, կեդրոնական ջեռուցումով, էլեկտրականութիւնով, լայն սրահներով եւ խաղավայրերով օժտուած: Այս որբանոցին մէջ կը պաշտօնավարէին 98 վարիչ, ուսուցիչ եւ պաշտօնեաներ: Այս հսկայ շէնքը կառուցուած էր որպէս զինուորական վարժարան եւ ծառայած՝ այդ նպատակին երկար տարիներ:

Որբանոցին ներքին կանոնագրին համաձայն, շուրջ 200 որբեր, որոնց տարիքը փոքր էին, կը դաստիարակուէին մասնաւոր բաժնի մը մէջ (մանկապարտէզ) եւ ունէին իրենց յատուկ խաղավայրը եւ ճաշարանը: Որբանոցին մնայուն կազմին մաս կը կազմէր նաեւ բժիշկ մը ու քահանայ մը:

Կազմուած էր նաեւ սկառուտական խումբ մը շուրջ 300 անդամներով, որոնք կը մասնակցէին զանազան սկառուտական մրցումներու:

Հակառակ այս բոլոր առաւելութիւններուն, անշուշտ միշտ կը պակսէր ընտանեկան բոյնի մը տաք միջնորդողը:

զ- Պէյլէրպէյի Արհեստանոց-Որբանոցը, ուր 247 որբեր կը պատսպարուէին, գլխաւոր նպատակն էր որբերը արհեստի տէր դարձնել: Այս որբանոցին մէջ կը դասաւանդուէր կօշկակարութիւն, ատաղձագործութիւն եւ դերձակութիւն: Աշակերտները երբ կատարելապէս սորվէին այդ արհեստները, որբանոցի վարիչներուն կողմէ կը տեղաւորուէին որոշ գործատեղիներու մէջ եւ այսպէս կը բաժնուէին որբանոցէն, բայց իրենց ասպարէզի գնացքը շրջան մը կը հետապնդուէր որբանոցի վարիչներուն կողմէ:

**Ե. Թրահոմէ (փոխանցիկ աչքի հիւանդութիւն մը)
Վարակուած որբերու յատուկ որբանոցներ**

Այս նպատակաւ հիմնուած էին երկու որբանոցներ:
ա- Խասգիւղի մէջ աղջիկներու յատուկ որբանոց մը, ուր
կը դարմանուէին 133 որբուհիներ:

բ- Ետիգուլէի մէջ 60 աղջիկ եւ 27- մանչ Թրահոմէ
վարակուած հիւանդները դարմանող հիւանդանոց:

Այս երկու որբանոցներու մէջ գտնուողներու դար-
մանումը երբ վերջանար, անոնք իրենց պատկանած
որբանոցները կը վերադառնային:

***

Որբանոցներու յատուկ ընդհանուր վերլուծումներ.
ա- Որբանոցի բոլոր որբերը, մանչ թէ աղջիկ, համա-
զգեստ կը կրէին: Մանչերու համազգեստները աւելի
կանոնաւոր էին:

բ- Մաքրութեան եւ լոգանքի դրութիւնը որբանոցէ
որբանոց կը փոխուէր: Որբանոցներէն 11-ին մէջ ամիսը
անգամ մը, իսկ 7-ին մէջ՝ 2 շաբաթը անգամ մը տաք
ջուրով լոգանքի կարելիութիւն կար:

գ- Որբանոցներու մէջ սննդառական դրութիւնը իրարմէ
տարբերելով հանդերձ, եղինձը, սիսեռը, լուբիան եւ հացը
գլխաւոր սնունդներն էին: Պտուղ եւ թարմ բանջարեղէն
գրեթէ չկար:

դ- Բոլոր որբանոցներուն մէջ (բացի էսսեան Որբա-
նոցէն) որբերու ընտանեկան անցեալին մասին որեւէ պըր-
պտում կամ արձանագրութիւն չէր գտնուեր. միմիայն
դպրոցական եւ առողջական վիճակի արձանագրութիւն-
ներով կը բաւականացուէր:

(«Մարմարա» օրաթերթ,
ուսումնասիրեց Տօքթ. Մարտիրոս Ենիեորկան,
Իստանբուլ, Յունիս 13, 1997

ԿԻԼԻԿԻՈՅ ՈՐԲԱՆՈՑՆԵՐ

Մեծ Եղեռնէն առաջ Կիլիկիոյ բնակչութեան մեծամասնութիւնը
հայեր էին հասնելով 380,000-ի:

1916-ին Անգլիայի եւ Ֆրանսայի միջեւ եղած գաղտնի
համաձայնագրով, Կիլիկիան կը տրուի Ֆրանսային: Քեմալականները,
նկատելով Ֆրանսացիներուն թոյլ դիրքը եւ անվճռականութիւնը՝ կը
ջարդեն Կիլիկիոյ հայերը:

Հարունիէ (Պառնը) հայերը չէթէներու հետ քանի մը օր պա-
տերազմելէ ետք, հոն գտնուած ամերիկեան որբանոցի երեխաները
փրկելու համար Տոքթ. Տոտտի (Dr. Dodd) պահանջով՝ Ֆրանսական
զինուոր կը ղրկեն, եւ որբերու հետ խառնըցի կիներ եւս կը փրկեն,
Ատանա փոխադրելով:

Նոյն բախտին չարժանանար Մարաշի Պէտէստէնէն քիչ վեր
գտնուող հայ որբանոցը, որ թուրքերը հրոյ ճարակ կ'ընեն: Այստեղ
հարիւրէ աւելի որբեր կը վառեն, իսկ քանի մը փախչողները թուրք
չէթէներու կողմէ կը բռնուին եւ ետ բոցերու մէջ կը նետուին:

«Ատամայի Հայոց Պատմութիւն»

Անթիլիաս, 1970, էջ 447, 561

Հոկտեմբեր 20, 1921-ին թուրք-ֆրանսական համաձայնագիրը կը
ստորագրուի եւ Կիլիկիոյ փրկուած հայերն ու որբերը երկրորդ
անգամ կը բռնագաղթուին:

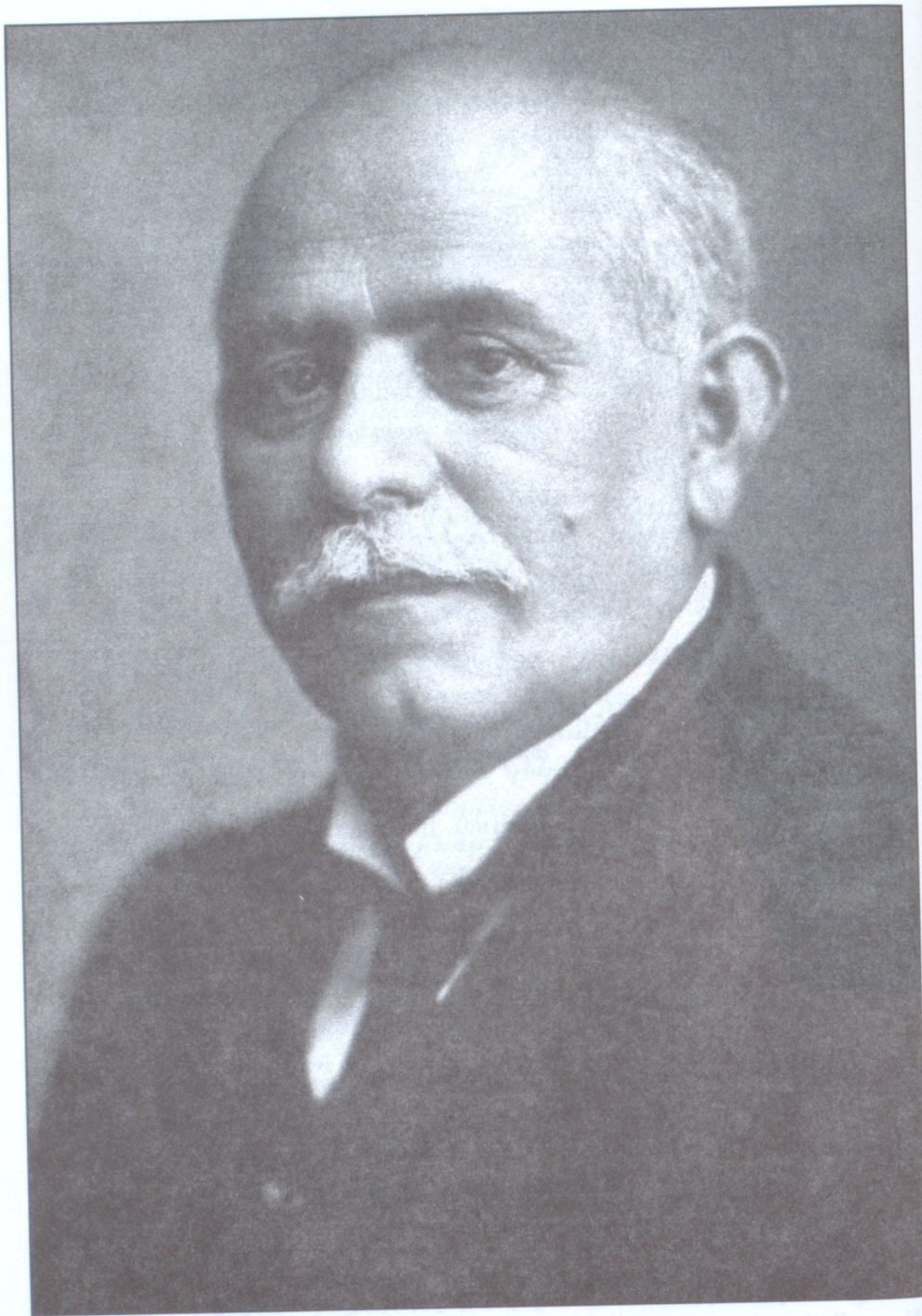
Հայկական Սովետական Հանրապետութեան,
թիւ 5, էջ 413

**ՀԱԼԵՊԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՈՐԲԱՆՈՑԸ
ԵՒ**

ՎԵՐ. ԱՀԱՐՈՆ ՇԻՐԱՃԵԱՆ

Առաջին հատորին մէջ Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի մասին հանգա-
մանօրէն անդրադարձած ենք եւ որովհետեւ գրքիս հեղինակը մաս-
նաւոր յարգանք ունի այս մեծ հայուն հանդէպ, որպէս հայ որբերու
հայր ու նուիրական ազգային մը՝ դիմած է Վեր. Ա. Շիրաճեանի
որդուն Պրն. Արա Շիրաճեանին, խնդրելով հօր մասին նոր նիւթեր
առաքել:

Պրն. Արա Շիրաճեանը ազնիւ կերպով ընդառաջեց, ուղարկելով
մեզ «Ջանասէր» ամսագրի Հոկտեմբեր 1964 թիւը, որ ամբողջու-
թեամբ ձօնուած է Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի մահուան 25-ամեակին:

Վեր. Ա. Շիրաճեան, «Որբերու Հայրիկը», որ հիմնեց Հայկալի Հայկական Որբանոցը, Յուլիս 21, 1915-ին.

Վեր. Շիրաճեան աշխատած է Մարաշի մէջ 25 տարի՝ մինչեւ Համաշխարհային Առաջին պատերազմը: Զարդերու ժամանակ, ան յանդուգն պայքարներ մղած է թրքական կառավարութեան դէմ: Իբր հետեւանք՝ 12 անգամ բանտարկուած է, 400-է աւելի դաւազանի հարուածներով պատժուած, խոշտանգուած, արգելափակուած նկուղներու մէջ եւ չարչրկուած է. սակայն՝ երբեք չէ հրաժարած իր ազգութենէն եւ կրօնէն նոյնիսկ ստոյգ մահուան դէմ յանդիման գալով:

Հայկական Որբանոցը - Հայէպ

1915-18 Հայէպ:

Մեծ Եղեռնի սարսափելի տարիներ...

Զարդ, անօթութիւն, թալան, մահ, արիւն ամէն կողմ:

Վախի ու սարսափի այս տարիներուն Հայէպի մէջ կը տեսնենք այս մեծ հայր - Վեր. Ահարոն Շիրաճեանը, ու այս անգամ նուիրուած էր որբեր հաւաքելու, զանոնք կերակրելու եւ դաստիարակելու վսեմ գործին:

Այս երեւոյթը սքանչելի կերպով նկարագրուած է. -

«Գիշատիչ գազանի մը բերանը ինկած որս մը

Գազանին բերնին մէջ կը շինէ բոյն մը, եւ հոն

ձագուկներ կը հանէ, ու կը կերակրէ զանոնք: Ինչո՞վ

կը տարբերի անկէ ինչ որ Վեր. Շիրաճեանը ըրաւ»:

Այս առթիւ պէտք է որ երախտագիտութեամբ յիշուին նաեւ երկու անուններ - Տոքթ. Ասատուր Ալթունեան եւ անոր շնորհալի դուստրը Օ. Նորա Ալթունեան: Այս երկու անձերուն բարեկամական շփումները ձէմալ փաշայի հետ, եւ Օր. Ալթունեանի մասնաւոր միջնորդութեամբ «Հայկական Որբանոց»ը բաց մնաց Ա. Աշխարհամարտին ամբողջ տեւողութեան:

Վեր. Ահարոն Շիրաճեան ունեցած է գործակիցներ, որոնք որբանոցային աշխատանքներու մէջ անձնուիրաբար ծառայած են որբերուն:

Թագուհի Մայրիկ Ալեքսանեան (Ատրեամանցի)

Երբ նոր որբեր կը բերէին մերկ, կիսամերկ, հիւանդ, հիւժած՝ Թագուհի Մայրիկը կը տանէր բաղնիք, վրան գլուխը կը մաքրէր, հագուստները կը վառէր եւ մաքուր հագուստ կը հագցնէր ու տնօրէնին կը շնորհէր:

Տոստու Մայրիկ Քելիշեան

Կատարեալ անգրագէտ՝ սակայն ամենէն օրինակելի քրիստոնեան էր Տոստու Մայրիկը, որ անապատի դժոխքէն ազատուած՝ իր որբ ու անչափահաս զաւակներով ապաստան գտած էր Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի որբանոցին մէջ: Իր ներշնչման աղբիւրն էր Շիրաճեանը:

Տոստու Մայրիկը աղտոտ, քոսոտ, ոջլոտ, քէլ տղոց գլուխները կը մաքրէր:

**Մեմենտ Մայրիկ Մըխլեան (Մամըրլըքցի)
Տիկին Փիմիա եւ Տիկին Լուսիա Ռուպեան-Շիրաճեան**

Ասոնց պաշտօնն էր մեռնողները զատել ողջերէն եւ գաղտնաբար պատանգել որպէսզի մանուկները տեսնելով գէշ չզգային: Շատ տիկիներ չէին ուզեր նման գործերու մէջ մտնել բացի այս երեք բարի սամարացիներէն, որոնք սիրալոյսով կատարեցին այս աննախանձելի պաշտօնը:

Տիկին Լուսիան ինք եւս վարակուեցաւ թիֆլիսէ եւ իր մահկանացուն կնքեց:

Վեր. Ահարոն Շիրաճեան ճանչցուած է իբրեւ որբերուն հայր, անտէր եւ անպատասպար հայուհիներու պաշտպանն ու բարերարը, անգործներու եւ աղքատներու բարեխնամ հայրը, ազգասէր ու առաջնորդի դերը ստանձնող քաջ ուսուցիչն ու քաղաքական ամենէն աննպաստ պայմաններու տակ:

Ան համազգային տարողութիւն ունեցող գործերու նախաձեռնարկ եղած է: Եղած է հիմնադիրը Հալէպի կարմիր խաչի Դարմանատան եւ անոր համար կառուցուած շէնքին: Այս դարմանատունը մինչեւ օրս իր ազգօգուտ գործը կը շարունակէ:

1930 թուականին երբ Սուրիական կառավարութիւնը հայերու հիւղակները քանդել տուաւ՝ Վեր. Ահարոն Շիրաճեան ընդարձակ հողեր գնելով 12,000 հայերու փոխադրման եւ տեղաւորման ծրագիրը յաջողցուց Նոր Գիւղին մէջ: Ան յաջողցուց ձէպիրէի մէջ Թէլ Պրաք գիւղին հիմնադրութիւնը: Այս բոլոր գործունէութեանց առընթեր՝ Վեր. Ահարոն Շիրաճեան չի թերանար որպէս Աւետ. Եկեղեցւոյ ձեռնադրեալ հովիւր, աշխատիլ հոգեւորականի պէս:

Ի՞նչ կը գրէ Տոքթ. Ե. Շիրաճեանը իր հօր Վեր. Ահարոն Շիրաճեանի մասին.

«... Ան այնքան ազգասէր մէկն էր, որ իր սրտին մէջ հաւասար տեղ ունէին ազգին զաւակները եւ իր ընտանիքին անդամները: Ինչ որ որբերը ուտէին, նոյնը կ'ուտէր ինք եւ իր ընտանիքին անդամները:

Մեր սենեակները բաց էին գործածուելու որբերու կողմէ, գիշեր ու ցերեկ: Կը յիշեմ՝ երբ թիֆլիսի համաճարակը սկսաւ՝ ընդարձակ սրահի մը մէջ մօտ 20 որբուհիներ ծանր կերպով պառկած էին, գրեթէ անյոյս:

Այս դժբախտներու կողքին կը պառկէր նաեւ քոյրս Հելէն՝ վարակուած նոյն հիւանդութեանէն: Արդէն թանկագին մայրս ալ զոհ գացած էր, երբ անձնուիրաբար կը խնամէր թիֆլիսէ վարակուած որբերը՝ որբ ձգելով իր 8 զաւակները:

Այս օրերուն երբ դեռ մանուկ էի, շատ դառնացայ հօրս հանդէպ՝ խորհելով, թէ եթէ որբանոցը չըլլար, չպիտի կորսնցնէինք մեր սիրելի մայրը:

Այն ատեն չէի կրնար ըմբռնել հօրս «մեծութիւնն ու տեսիլքը...»
«Ձաճասէր» ամսագիր, էջ 401, 405, 407, 414, 419

**ՂԱՐԱՔԻԼԻՍԱՅԻ ՈՐԲԱՆՈՅԸ
ԵՒ
ՅՈՒԼԻԱ ՄԻԽԱՅԼՈՎՆԱՆ**

Յուլիա Միխայլովնան կինն էր Ղարաքիլիսեցի Ալեքսանտր Թայիրովի, որ մահացած էր 1910 թուականին: Ան գործունեայ կին մը ըլլալով՝ եղած էր նախագահը թիֆլիսի կանանց ընկերութեան, որ կը խնամէր կովկասեան հայ որբերը:

Տիկին Յուլիա Թայիրովը որբանոց մը կը հիմնէ 1915-ին՝ իր սեփական ամառանոցին մէջ, որ կը գտնուէր Ղարաքիլիսայի գեղեցիկ շրջաններէն մէկուն մէջ: Այս երեք յարկանի ինքնատիպ ամառանոցը* կառուցած էր Ալեքսանտր Թայիրովը 1890-ին:

Այն փողոցը, ուր եղած է որբերուն խնամակալող թիֆլիսի կանանց ընկերութիւնը՝ կը կոչուի Թայիրովի անունով:

Թայիրով որբանոցին մէջ կը խնամուին ու կրթութիւն կը ստանան 100 հայ որբ երեխաներ մինչեւ 1921 թուական, երբ որբանոցը լուծարքի կ'ենթարկուի:

Ա.Ա. Թայիրեան, Վասիլ Թայիրով,
Երեւան 1991, «Հայաստան» հրատ., էջ 19

* Ետեմ եղած է առողջարան՝ «Հայաստան» անուամ տակ:

ՃՈՐՃԹԱՌՆԻ ՄԱՆՉԵՐԸ

Յունաստանի Քորֆու քաղաքի Լորտ Մէյըրս հիմնադրամի որբանոցին հայ որբերէն մաս մը կ'որոշուի փոխադրել Գանատա:

Այս ուղղութեամբ կազմակերպչական աշխատանքներու համար, քանի մը ականաւոր գանատացի մարդասէրներ կը հիմնեն Գանատայի Հայկական Նպաստամատոյցը 1922-ին, հետեւեալ կազմով.

Ընդհանուր Քարտուղար՝ Դոկտ. Ա.Ճ. Վայնինկ (A.G. Vining)

Գործադիր Յանձնախումբի անդամներ—

Ատենապետ Ճոն Ճ. Քենթ (John G. Kent)

Պատուոյ Գանձապահ՝ Տոնալտ Ա. Քամերոն (Donald A. Cameron)

Փոխ-Ատենապետ՝ Հարի Լ. Սթարք (Harry L. Stark)

Փոխ-Քարտուղար՝ Լեւոն Պապեան* (Levon Babayan)

Օգնական Քարտուղար՝ Մարկարէթ Տ. Փիս (Margaret D. Peace)

Հովանաւորող՝

Նորին Գերազանցութիւն Լորտ Ճուլիան Պայինկ (Lord Julian Bying) Գանատայի Ընդհանուր Կառավարիչ

Առաջին 100 հայ որբերուն իրաւունք կը տրուի Գանատա մտնել Մայիս 29, 1923-ին: Ատկէ ամիս ու կէս առաջ, Օթավայի Ներգաղթի Գրասենեակը Ապրիլ 4, 1923-ին նամակով մը կը յայտնէ Ա. Ճ. Վայնինկին, թէ 100 որբերու մուտքը Գանատա ընդունուած է:

Գանատան նման իրաւունք երբեք չէր տուած օտար երկրէ մը որբեր ընդունելու եւ ասիկա առաջինն էր, շնորհիւ Դոկտ. Վայնինկին, որ կրցաւ գանատական կառավարութիւնը համոզել, թէ իրենց երկիրն ալ պէտք է մասնակից դառնար մարդասիրական համաշխարհային աշխատանքներուն:

* Լեւոն Պապեանը Հ.Բ.Ը. Միութեան Թորոնթոյի մասնաճիւղի նախագահն էր:

Ծորճքաւանի մանչերը, Գանատա, 1924.

46 մանչերէ (10-12 տարեկան) բաղկացած խումբը Ֆրանսայի Շերպուրկ նաւահանգիստէն Գուպեք կը հասնի «Միննետոզա» (Minnedosa) նաւով՝ Յունիս 29, 1923-ին: Որբերուն կ'ուղեկցէր Քորֆուի որբանոցին հայ ուսուցիչը՝ Զաքար Ալեանակեան:

Գանատայի Հայկական Նպաստամատոցի ընդհանուր քարտուղար Դոկտ. Վայնինկը Գուպեք կ'երթայ եւ որբերը անձամբ կը դիմաւորէ: Որբերը, յաջորդ օրը իր կարգադրութեամբ երեկոյեան կը հրաւիրուին խնճոյքի մը: Գուպեքի մէջ հանգստանալէն ետք, մանչերը Դոկտ. Վայնինկի առաջնորդութեամբ՝ երկաթուղիով կ'ուղեւորուին դէպի Ճորճթաուն:

Հայ մանչերու ազարակ-տունը կը գտնուէր Ճորճթաունի մէջ՝ 30 մղոն Թորոնթոյի արեւմուտքը, 135 էյքըր* հողամասի մը վրայ:

Մանչերը անգլերէն չէին գիտեր, հետեւաբար ստիպուած եղան Պրն. Ա.Լ. Ալեքսանեանը հրաւիրել Համիլթընէն՝ որպէս հայերէնի եւ անգլերէնի ուսուցիչ: Ան կ'օգնէր նաեւ Գանատայի հակիչներուն, թարգմանելով մանչերուն, թէ ինչպէս պիտի կատարէին ազարակի աշխատանքները, խոհանոցային եւ ուրիշ տնային գործերը ու ինչպէս պիտի գործածէին դանակ-պատառաքաղ եւ այլն:

Ճորճթաունի որբանոցին ուտելիքը, ապրելակերպը, հանգիստը եւ կրթութիւնը կը գերազանցէր Յունաստանի որբանոցին:

Այս թշուառ որբերէն չորս մանչերու մասին հետեւեալ տեղեկութիւնները կը տրուին.

1) Մննդեան վայր չկայ, ոչ ալ թուական: Մնողները մահացած են բռնազաղթի ժամանակ: 1920-ին ազգականներու միջոցաւ երեխան Պոլսոյ որբանոցը կը յանձնուի, որմէ ետք կը փոխադրուի Իզմիրի որբանոցը, իսկ 1922-ին Քորֆու, Յունաստան, ապա 1923-ին Գանատա:

2) Մնած Գարահիսար 1911-ին: Ականատես եղած է ծնողներու սպանութեան 1915-ին: Անատոլիայի մէջ որբանոց մը կը տարուի, ետքէն կը փոխադրուի Քորֆու ու ապա 1923-ին Գանատա:

3) Մնած է էկպէզ, Թուրքիա 1912-ին: Հայրն ու մայրը սպանուած թուրքերու կողմէ: Զինադադարէն ետք, երեխան թուրք ընտանիքի մը քովէն կ'առնուի անգլիական Լորտ Մէյլըս Հիմնադրամի պաշտօնեաներուն կողմէ եւ իրենց որբանոցը կը տարուի ու ետքը կը փոխադրուի Քորֆուի որբանոցը ու ապա 1923-ին Գանատա:

* էյքըրը հաւասար է 43,560 քառակուսի ոտքի:

4) Մնած կեսարիա 1914-ին: Զինադադարէն ետք մանչուկը թրքական որբանոցէն կը փոխադրուի Պոլսոյ Լորտ Մէյլըս Հիմնադրամին որբանոցը, ետքէն 1922-ին Քորֆու ու ապա 1923-ին Գանատա:

Ճորճթաունի մանչերը ուրախութեամբ կը կատարէին իրենց պարտականութիւնները, թէ ազարակի աշխատանքները* եւ թէ դպրոցական դասերը:

Որբերուն երկրորդ խումբը 40 մանչերով Յունաստանի Փիրէ նաւահանգիստէն «Պրէյկ» (Brage) նաւով կը հասնին Հալիֆաքս, Սեպտեմբեր 30, 1924-ին ու ապա Ճորճթաուն, Հոկտեմբեր 2-ին:

Գանատացիները՝ յատկապէս Դոկտ. Վայնինկ, կ'ուզէր բոլոր որբերուն անունները փոխել եւ գանատական անուններ դնել, սակայն մանչերը չեն համակերպիր ու շատ չանցած կ'ըմբոստանան: Այս լուրջ կացութիւնը դարմանելու համար գանատացի պատասխանատուները անուան փոփոխութիւնները չեղեալ կը համարեն:

Գանատական կառավարութիւնը գոհ մնալով հայ մանչերէն, 1927-ի գարնան, իրաւունք կու տայ 100 հայ որբ եւս (50 մանչ եւ 50 աղջիկ) ընդունիլ Գանատա՝ մինչեւ 1927-ի վերջը: Այս քոթայի տակ, Պէյրութէն 11 մանչ եւ 3 աղջիկ որբեր Գանատա կը հասնին Օգոստոս 1927-ին, իսկ ամենէն վերջին խումբը կ'ըլլայ 29 որբ աղջիկ:

Պրն. Ա.Լ. Ալեքսանեանը ուսուցիչ ըլլալէ զատ կ'օժանդակէ Հայկական աւանդոյթը պաշտպանելու: 1926-ին կը սկսի հրատարակել «Արարատ» (Ararat) ամսագիրը, ուր Ճորճթաունի մանչերը յօդուածներ կը գրեն հայերէն ու անգլերէն լեզուներով՝ արտայայտելով իրենց գաղափարները: «Արարատ» ամսագիրը կը տեւէ երկու ու կէս տարի: Ահաւասիկ յօդուածներէն նմոյշ մը, գրուած անգլերէնով՝ թարգմանուած մեր կողմէ.

ՄԱՅՐ ԿԱՐՄՐԱԼԱՆՁԸ

Անցեալ Յունիսիս, պայծառ առաւօտ մը, ծառերու տակով կը քալէի, երբ յանկարծ տեսայ կարմրալանջ սիրունիկ ձագուկ մը, որ իր բոյնէն վար ինկած էր: Վազեցի եւ յաջողեցայ բռնել թռչունիս ձագուկը:

Ինչքան գեղեցիկ էր, բայց պարզուեցաւ, որ սուկումի մէջ էր: Մատներովս զգացի, որ իր փոքրիկ սիրտը կը բարախէր:

* Խումբ մը մանչեր, ամէն առաւօտ ժամը 6:30-ին կը նախաճաշէին եւ ժամը 7:00-ին մարագ կ'երթային կովերը կթելու: Ընդամենը 20 կով ունէին:

Ետքը բան մը թուաւ ուսիս վրայով, շատ մօտ երեսիս, նայեցայ, թէ ի՞նչ էր: Այդ մայր կարմրալանջն էր: Ան թառեցաւ նիւղի մը վրայ ու սկսաւ մեզի նայիլ: Ան կու լար իր ձագուկին համար եւ կ'ուզէր, որ բաց թողնէի: Ես սկսայ փախիլ, թոչունիմ ձագուկը հետս: Մայր կարմրալանջը հետեւեցաւ մեզի կրկին լալով:

Յիշեցի, որ քանի մը տարի առաջ, երբ ես փոքր տղեկ էի, ակամատես եղած եմ Իզմիրի ջարդին: Թուրքերը յարձակեցան եւ հայ երեխաները իլեցին իրենց մայրերէն, որոնք անգոր կու լային, աղաչելով՝ «Աստուծոյ սիրոյն, մի առնէ՛ք մեզմէ», բայց թուրքերը չլսեցին:

Եւ այժմ թոչունը կու լար, «Աստուծոյ սիրոյն ձագուկս մի առնէ՛ք ինձմէ» ու ես տեսայ, որ դեռ մայր կարմրալանջը ինծի մօտիկ նիւղի մը վրայ թառած էր:

Անմիջապէս ազատ արձակեցի ձագուկ կարմրալանջը, իր ինկած տեղը դրի: Մայրը օգնեց ձագուկին՝ վեր հանելով իր քոյնը: Միւս թոչունները եկան եւ թառեցան այս ծառին եւ անոնք սկսան երգել «Ուրախացէ՛ք, ուրախացէ՛ք» զուարթ երգը:

Բայց հայ մայրերը չերգեցին այդ ուրախ երգը:

Օննիկ Շանկոյեան
«Արարատ» ամսագիր, էջ 4
"The Georgetown Boys"

Պրն. Լեւոն Պապեանը կարեւոր դեր ունեցաւ հայ որբերը Գանատա մուտք գործելու աշխատանքին մէջ եւ ան անխոնջ դրամահաւաքի կազմակերպող եղաւ ու ինքն ալ առատաձեռն նուիրատու: Ան նոյնիսկ ընտրուեցաւ «Ազարակի եւ Տունի Յանձնախումբ»-ին անդամ ու հետաքրքրուեցաւ հայ որբերուն անմիջական բարօրութեան խնդիրներով: Շատ յաճախ ան կ'այցելէր Ճորճթաունի երեխաներուն եւ միշտ հայերէն կը խօսէր՝ յիշեցնելով թէ հայ մշակոյթն ու ազգային աւանդոյթը պէտք է վառ պահել:

Ճորճթաունի մանչերը բոլորն ալ գրեթէ չորս տարուայ երկրորդական կրթութիւն ստացան: 15 մանչեր աւելի բարձր կրթութիւն առին, իսկ 12 մանչեր համալսարանական վկայականներու տիրացան:

Ժամանակ մը, երբ երկրին տնտեսական վիճակը անկումի մէջ էր, գանատացիները սկսան Ճորճթաունի մանչերը ընդունիլ որպէս «օտարական»ներ, հետեւաբար անկարելի եղաւ անոնց համար աշխատանքի մտնելը մինչեւ 1940 թուականը: Գործերը շատցան եւ Ճորճթաունի մանչերը կրցան աշխատանքի անցնիլ:

Համաձայնութիւն մը կայ կնքուած Գանատայի Հայկական Նպաստամատոյցի եւ Թորոնթոյի Գանատական Միացեալ Եկեղեցիի (United Church of Canada) միջեւ, որով Դեկտեմբեր 31, 1927 թուականէն սկսեալ Գանատայի Հայկական Նպաստամատոյցը կը դադրի իր գործունէութենէն եւ ամբողջ Ճորճթաունի ազարակը, շէնքերը, ապրանքներն ու դրամական հասոյթները կը փոխանցուին Միացեալ Եկեղեցիին:

1934 թուականին 109 մանչեր եւ 29 աղջիկներ Միացեալ Եկեղեցիի հովանաւորութիւնը վայելեցին:

Ճորճթաունի մանչերը աշխատեցան եւ յառաջդիմեցին: Ոչ մէկը միլիոնատէր չեղաւ, բայց անոնցմէ ոչ մէկը ապրեցաւ կառավարական նպաստով: Այս երկու ծայրայեղութիւններու միջեւ անոնք լաւ ապրեցան, ընտանիքներ կազմեցին, երեխաներուն պէտք եղած կրթութիւնը տուին, իրենց սեփական տուները ունեցան եւ խաղաղ, ուրախ եւ հանգիստ կեանք վարեցին:

"The Georgetown Boys" Jack Apramian, Hamilton (Canada) 1976, էջ 21, 18, 25-27, 30, 6, 23, 24, 31, 64, 66, Ararat 1, 101, 42, 10-12, 123, 116, 117, 108, 109, 3, 4, 118, 140.

Մեծ Եղեռնի 80-ամեակի առիթով, Յունիս 18, 1995-ին Թորոնթոյի Հայ Դատի Յանձնախումբի կազմակերպութեամբ, 16 որբեր, որոնք ճանչցուած են իբրեւ Ճորճթաունի մանչերը՝ մեծ պատիւի կ'արժանանան Գանատայի Դաշնակցային կառավարութեան կողմէ ու Ճորճթաունի քաղաքապետարանէն՝ յատուկ վկայագրով:

Այս վերապրող որբերը* այժմ կը կոչուին «Ականաւոր Գանատացիներ»:

«Ասպարէզ» օրաթերթ, Յուլիս 20, 1995
Արշօ Զաֆարեանին եւ Գրիգոր Հոթոյեանին
գոյգ յօդուածները

* Հեղինակի Փետրուար 22, 2001-ին հեռախօսային տեղեկութեան համաձայն, իմացամէ՛ Ճորճթաունի մանչերէն այսօր 6 վերապրողներ կան միայն Թորոնթոյի մէջ:

ԱՆՈՒԱՆԱՓՈԽՈՒԹԻՒՆԸ

Դոկտ. Ա. Ջ. Վայնինկ, (Dr. A. J. Vining) Գանատայի Հայկական Նպաստամատոյցի ընդհանուր քարտուղարը, մեծ ջանք կը թափէ Գանատական կառավարութիւնը համոզելու, որ ընդունի փրկել ջարդուած ցեղի մը մնացորդացը: Ան համոզուած էր, որ ամենէն մեծ բարիքը պիտի ըլլար եթէ որբերը գանատական ինքնութիւն մը ունենային:

Քաղաքացիական նոր ինքնութիւն մը յաջողեցնելու համար պէտք էր ջնջել որբերուն ողբերգական անցեալը՝ խզելով բոլոր կապերը նախնեաց արմատներուն հետ: Այս ծրագիրը իրագործելու համար նախ պէտք էր հայկական դժուար արտասանելի անունները փոխարինել նոր անգլո-սաքսոն անուններով:

50 մանչերուն անունները կը փոխուին այսպէս.—

- Միքայէլ Սէֆերեանը Անտրիւ Սէֆերեան Մուրրէյ
- Յակոբ Մահդեսեանը Արթըր Մահդեսեան Քէնէտի
- Գիւլպէնգ Մաճերատեան Ուիլեամ Մաճերատեան Փաթըրսըն

Երեխաները չկրցան համակերպիլ նոր անուններուն եւ հեգնական իմաստով իրար կը կոչէին՝ մըստըր Մուրրէյ, մըստըր Քէնէտի կամ մըստըր Փաթըրսըն:

Այս անուանափոխութեան ծրագիրը վատ անդրադարձ կ'ունենայ գանատական հայ գաղութին վրայ: Հայը հայ պահելու համար ոչ կրօնափոխ եղաւ, ոչ անուանափոխ, թէեւ անհամար որբեր ունեցանք որոնք ո'չ հայր ունեցան, ո'չ մայր:

Որք մանչուկները կ'ըմբոստանան: Ամէն մէկը կը մերժէ պատասխանել երբ իր նոր անունով կը կանչեն զինքը, եւ եթէ շուտափոյթ փոփոխութիւն չկատարուէր, տագնապը կրնար աղէտի վերածուիլ:

Կացութիւնը կը տեղեկացնեն Գանատայի Հայկական Նպաստամատոյցի նոր քարտուղար Պրն. Ի. Վ. Փիլըսին (I. W. Pierce), որ փոխարինած էր Դոկտ. Ա. Ջ. Վայնինկին Յունուար 1925-ին:

Պրն. Փիլըսը իբրեւ միսիոնար մը, ահանատես եղած էր Մեծ Եղեռնի Պարբերդի հայերու ջարդին եւ մասնաւոր հետաքրքրութիւն ունէր հայ որբերուն նկատմամբ:

Առանց ժամանակ կորսնցնելու, ան կը հասնի Ճորճթաուն (Georgetown) եւ որբերու պատասխանատուներու հետ կարճ հանդիպում մը ունենալէ ետք, ժողովի կը նստի խումբ մը ընտրուած մանչերու հետ:

Պրն. Փիլըսը բացատրելէ ետք, թէ ինչու անունները փոխուեցան, իւրաքանչիւր մանչուկին հարց կը տրուի թէ ինքը ի՞նչ կը զգայ իր նոր անունին համար:

Առաջին մանչը ոտքի կ'ելլէ ու կոտրած անգլերէնով կ'ըսէ.

«Պրն. Փիլըս, այժմ ինձ կը կոչեն Ճոն Ինքսթըր (John Inkster) բայց ես չեմ զգար Ճոն Ինքսթըրի նման, ես կը զգամ որպէս Օննիկ Շանկոյեան: Շանկոյեանը շատ լաւ անուն է, Ինքսթըրի մասին ի՞նչ գիտեմ: Գուցէ լաւ է, գուցէ վատ: Բան մը որ ես չեմ գիտեր՝ չեմ ուզեր:»

Երկրորդ մանչը կ'ըսէ.

«Պրն. Փիլըս, իմ անունս Գրիգոր Ազնաւուրեան է եւ հօրեղբայր եւ հօրաքոյր ունիմ Ֆրանսա եւ իրենց ազգանունները Ազնաւուրեան են: Անոնց հետ կը նամակցիմ, ես կրնամ ըսել իրենց մի գրէք Ազնաւուրեան այլ գրէք Քլիֆֆորտ (Clifford): Անոնք ի՞նչ գիտեն Քլիֆֆորտի մասին: Անոնք միայն գիտեն Ազնաւուրեան:»

Մանչուկներուն պատասխանները որքան որ տեղին էին ու համոզիչ, նոյնքան եւ զգացական էին:

Երկու մանչուկներ, որոնք ամենէն փոքրիկներն էին, հագիւ կը կարենան իրենց փղձկումը զսպել: Ամենամեծ մանչը՝ Օննիկը, նորէն ոտքի կ'ելլէ, այս անգամ խօսելով փոքրերու մասին, որոնց սեւ, ճիթապտուղի նման աչքերնին կը շողշողային արցունքներու միջով, եւ կ'ըսէ.

— Պրն. Փիլըս, կը տեսնէ՞ք այդ անկիւնը նստած մանչուկը, իր անունը Մեսրոպ Յակոբեան է: Իր անունը փոխեցին Ճաքսընի (Jackson). ան ի՞նչ գիտէ Պրն. Ճաքսընի մասին: Երբ ան փոքրիկ երեխայ էր, հայ քահանան ջուր լեցուց գլխուն վրայ եւ անուանեց Յակոբեան, իր հօր ու մօր անունով: Ետքը ան կորսնցուց իր հայրն ու մայրը ու նաեւ իր երկիրը եւ իրեն մնաց միայն Յակոբեանը: Այժմ դուք կ'ուզէք ա՞յդ ալ առնել իրմէ:»

Սենեակին մէջ մեռելային լուսութիւն կը տիրէր:

Յանկարծ Մեսրոպը փղձկաց, եւ իր հեծկլտանքը լսուեցաւ բոլոր ներկաներուն կողմէ: Դառն արցունքները ողողած էին թշուառ որբուկին այտերը:

Պրն. Փիլըսը մօտեցաւ Մեսրոպին, գլուխը շոյեց եւ ճերմակ թաշկինակ մը մեղմօրէն սահեցուց անոր ձեռքերուն մէջ: Ան չորս կողմը նայեցաւ ու ըսաւ.

«Շնորհակալութիւն ձեր օգնութեան համար:

Երեխաներ, մի նեղուիք, ամէն ինչ ձեր ուզածին պէս պիտի ըլլայ:»

Անուանափոխութեան ծրագիրը պաշտօնապէս չեղեալ համարուեցաւ եւ Գանատայի մանչ-որբուկները հասան իրենց նպատակին:

Թարգման. Լիպարիտ Ագատեան
«Ճորճքաունի Մանչերը», Ջաֆ Արքամեան
Համիլթըն, Գանատա, 1976

ՂԱՄԱՐԼՈՒԻ ԱՄԵՐԿՈՍԻ ՈՐԲԱՆՈՑ-ԳՊՐՈՅԸ

Ղամարլուի ամերիկեան որբանոց-դպրոցը վերաբացուած է Հոկտեմբեր 10, 1919-ին ունենալով 600 մանչ ու աղջիկներ եւ ութ հոգիէ բաղկացած ուսուցչական կազմ:

Դասաւանդութիւնը եղած է կանոնաւոր. դասական-գրական պիտոյքները հոգացուած էին բաւարար կերպով: Ուսուցչական խումբէն 2-3 հոգիի հիւանդութենէն եւ որբերու բացակայութենէն բաւական տուժած է որբանոց-դպրոցի դասաւանդման գործը: Աւագ ուսուցիչը ստանձնած էր 16 պահ:

Ուսուցիչ-ուսուցչուհիները ջանք թափած էին դասաւանդել ժամանակակից կովկասահայ մանկավարժութեան պահանջներուն համաձայն:

Ուսումնական տարուայ ընթացքին ունեցած են չորս դպրոցական հանդէս եւ երեք ներկայացում: Ներկայացման դերասանները աշակերտներ եղած են:

Որբանոց-դպրոցը փակուած է Մայիս 27, 1920-ին:

Երեսամի արիւիւէն առնուած Ապրիլ 1995-ին, սակայն մոռցուած է արիւիւիմ թիւերը ընդօրինակել

ՏՐԱՊԻՉՈՆԻ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՈՐԲԱՆՈՅՈՒՄ

Տրապիչոնի ամերիկեան միսիոներ միստր Սթեյվըլթընը էրզրումից մեզ ծանօթ էր. նրա կարգադրութեամբ, ինձ ու եղբորս ընդունեցին ամերիկեան որբանոց, իսկ մայրիկիս՝ որպէս որբանոցի մայր եւ խոհարարուհի:

1919 թ. Օգոստոսից մինչեւ 1922 թ. Դեկտեմբերի վերջը, ես ու մայրս ապրեցինք ամերիկեան որբանոցում: Այդ չորս տարիների ընթացքում, մի քանի անգամ փորձեցինք ազատուել բանտար-

կեալների վիճակից, մեկնել Պոլիս, սակայն միշտ էլ անյաջողութեան մատնուեցինք. ստիպուած՝ հաշտուեցինք մեր ճակատագրի հետ եւ սպասեցինք յարմար առիթի:

Մօտ հարիւր յիսուն որբ-որբուհիների սննդի, հագուստի եւ շէնքերի հոգսը միսիոներ միստր Սթեյվըլթըն պատուելի իրաւասութեանն էր ենթակայ, իսկ դաստիարակութեան ու կրթութեան գործը յանձն էր առել հայկական առաջնորդարանը՝ Գարեգին ծայրագոյն վարդապետ (յետագայում եպիսկոպոս) Խաչատրեանի գլխաւորութեամբ:

1920 թ. Օգոստոս ամսին, Ֆրանսիական մի նաւ խարխիս էր գցել Տրապիչոնի նաւահանգստում: Ղեկավարներից, չեմ կարող հաստատ ասել, թէ ո՞վ, դիմել էր նաւապետին եւ խնդրել՝ մեծահասակ մի քանի որբերի գաղտնի նաւ ընդունել եւ Պոլիս տանել, որովհետեւ նրանց սպառնում էր թուրքական բանակ զօրակոչուելու վտանգը: Նաւապետը խոստանում է եւ խորհուրդ տալիս, որ տղաները լողալով գնան դէպի նաւը, ինքը կը կարգադրի նաւաստիներին՝ նաւին մօտեցող լողորդներին բարձրացնել նաւը, այլապէս այդ ցանկութեան ընդառաջելով անցանկալի հետեւանքներ կարող է ունենալ:

Մեծահասակ տղաները շտապեցին ծովափ, մի ապահով անկիւնում հանուեցին, հագուստները թողեցին մեզ՝ փոքրերիս պահպանութեանը, մէկիկ-մէկիկ ծով նետուեցին եւ սկսեցին ուշադրութիւն չգրաւելու համար մանեւրել, լողում էին դէպի նաւը, մօտենում նրան, ապա հեռանում, որից յետոյ հերթով նաւ բարձրացան: Մովափում մնացած փոքրերս հաւաքեցինք նրանց հագուստները, ծալեցինք, փաթաթեցինք եւ զգուշօրէն բերեցինք որբանոց:

1922 թ. վերջերին, Տրապիչոնի տղաների եւ աղջիկների ամերիկեան որբանոցները նոյնպէս պատրաստում էին չուելու դէպի Յունաստան:

1923 թ. սկզբին մենք ժամանեցինք Յունաստան, հաստատուեցինք կորնթոսեան ծովածոցի ափին գտնուող Լուտրակի կոչուող ամառանոցային աւանում, որտեղ կուտակուած էին Թուրքիայի զանազան քաղաքներից տեղափոխուած՝ ամերիկեան որբանոցների աւելի քան հինգ հազար որբերը:

ՂԵՒՈՆԴ ՓՐՓՐԵԱՆ

ԻԶՄԻՐԻ ԱՂԷՏԸ ԵՒ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ ԱՄԵՐԻԿԵԱՆ ՄԱՐՏԱՆԱՌՈՒՆ ՎՐԱՅ

Իզմիրը կամ Զմիւռնիա Թուրքիոյ երկրորդ մեծ քաղաքն էր ու կարեւոր նաւահանգիստը՝ Պոլիսէն ետքը: Առաջին յիշատակութիւնը հայերու մասին եղած է 1261 թուականին: Շահ Աբբասի բռնագաղթէն ետք 1605-ին հայեր Երեւանէն, Նախիջևանէն ու Ղարաբաղէն գաղթած ու հաստատուած են Իզմիրը:

1621-ին Իզմիրի հայութիւնը շուրջ 8 հազար եղած էր, իսկ 1915-ին 30 հազարի հասած էր: Իզմիրը եղած է հայ մշակոյթի կեդրոն: 1922-ին 36 հայկական թերթ ու ամսագիրներ լոյս կը տեսնէին, եւ հայերը ունէին իրենց թատրոնը, ուր այցելու դերասան-դերասանուհիներ ներկայացումներ կը բեմադրէին: (Համայնագիտարան թիւ 4, էջ 312, 313):

Համիտեան շրջանին Իզմիրը իր շրջաններով չենթարկուեցաւ ջարդերու, շնորհիւ Իզմիրի Առաջնորդ Մաթէոս Արք. Ինճէեանին ու ազգային իշխանութեան խոհեմ քաղաքականութեան: («Յուշամատեան», Գ. Ահարոնեան, էջ 888):

Իզմիրի աղէտին պատճառը եղաւ այն, որ Մայիս 1919-ին յունական բանակը դաշնակիցներու օրհնութեամբ գրաւեց Իզմիրը: 1921-ին յոյները կ'ուզէին հասնիլ մինչեւ Անգարա, ուր թուրքերը, երեք շաբաթ դիմադրելէ ետք, յաղթական ելան, եւ երբ յունական բանակը նահանջեց, առիթէն օգտուելով, թուրքերը ջարդեցին յոյներն ու հայերը: (Story of Near East Relief, James L. Barton, New York 1930, էջ 151):

1921-ին համաձայնութիւն մը կնքուեցաւ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցի եւ Անգարայի թրքական ազգայնական կառավարութեան միջեւ, ըստ որի ամերիկացի մարդասիրական ծառայողները կրնային երկրին մէջ բանալ հիւանդանոցներ, որբանոցներ, դպրոցներ եւ աշխատիլ առանց կառավարական կամ զինուորական միջամտութիւններու:

Իզմիրի աղէտի հետեւանքով 1,400,000 գաղթականներ պէտք էր կերակրուէին: Սովամահութեան առաջը առնելու համար Իզմիրի շրջանի մէջ ապրող ամերիկացիները, մէջն ըլլալով Իզմիրի հիւպատոսը, անմիջապէս յանձնարումը մը կազմեցին ու Մովակալ Մարք Լ. Պրիսթլին, Ամերիկեան Գերագոյն Կոմիսար Թուրքիոյ մէջ (Admiral Mark L. Bristol, American High Commissioner in Turkey) դիմեցին անմիջական օգնութեան: Մովակալ Պրիսթլիի հրամանով Սեպրեմբեր 9-ին կործանիչ (destroyer) մարտանաւ մը մտաւ Իզմիրի նաւահանգիստը:

Առաջին օրուայ սարսափելի կրակէն ետք, երկրորդ օրը արշալոյսին երկու ամերիկեան դրօշակներ տեսնուեցան: Ամերիկացիները նաւէն իջնելով ուղեւորուեցան դէպի դրօշակները: Անոնք զարմացան երբ տեսան ամերիկեան որբանոցի հայ երեխաները՝ թիւով 200, խոնուած մէկտեղ՝ սպասելով փրկարար ձեռքի մը:

Թուրք անցորդները չէին համարձակիր մօտենալ անոնց:

Ամերիկեան դրօշակները փրկած էին հայ որբերը, որոնք փոխադրուեցան մարտանաւ ու ապա ցամաք ելան Յունաստանի հողին վրայ: («Story of Near East Relief», էջ 153, 154)

Երեք օրուայ ընթացքին Իզմիր քաղաքի քրիստոնէական բոլոր թաղամասերը՝ չտեսնուած կրակներով կործանուեցան ամբողջութեամբ:

Իզմիրի աղէտով «Հայ Զմիւռնիա»ն իր վերջը գտած է:

ՄԵՐՉԱՌՈՐ ԱՐԵՒԵԼՔԻ ՈՐԲԵՐՈՒ ԸՆԿԵՐԱԿՑՈՒԹԻՒՆԸ (NEAR EAST LEAGUE)

Երեխաները որքան ատեն որ կ'ապրէին որբանոցներու մէջ, իրենց ընկերութիւններն ու շփումները ունէին ուրիշ որբերու հետ: Երբ անոնք որբանոցային կազմակերպութիւններէն կը հեռանային, կը տեղաւորուէին տուներու կամ արհեստանոցներու մէջ: Անկասկած եւ անխուսափելի էր, որ անոնք չցանկանային պահպանել իրենց շփումներն ու ընկերակցութիւնները: Հասարակական ակումբներ կամ կազմակերպուած գործնէութիւններ չկային որպէսզի միանային անոնց, ոչ ալ գիշերային դպրոցներ կամ ընկերային կեդրոններ:

Եւ ահա Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցը կ'առաջարկէ, որ նախկին որբերը կամաւոր ընկերակցութիւն մը հիմնեն, որուն նպատակը պէտք է ըլլայ՝ քաջալերել փոխադարձ օգնութիւնը, մաքառիլ՝ պահպանելու ազնուական նկարագիրը եւ ուրիշներուն ծառայութիւններ մատուցանելը ընդունիլ որպէս կեանքի օրէնք:

Այս գաղափարը կը զարգանայ ու ապա 1924-ին Պէյրութի եւ Հալէպի մէջ կը հիմնադրուի Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Ընկերակցութիւնը (Near East League):

Այլ ճիւղեր եւս կը բացուին Ալեքսանտրէթայի եւ Դամասկոսի մէջ: Սուրիոյ մէջ այս ընկերակցութեան անդամներուն ընդհանուր թիւը կը հասնի հազարի: Նոյն ընկերակցութիւնը կը հիմնուի 1928-ին, Պաղեստինի Նազարէթ քաղաքին մէջ:

Պէյրուսի եւ Հալէպի մէջ ամէն կիրակի երեկոյեան երաժշտութիւն եւ խօսողներ կ'ունենային, իսկ գիշերները կրօնի դասեր կը տրուէր: Առնուազն ամիսը անգամ մը ընկերային հաւաքոյթ տեղի կ'ունենար: Իւրաքանչիւր ճիւղ իր մարզական խաղերը ունէր:

Բոլոր ճիւղերուն համար ծառայող-գործակալ մը կար, որ աշխատանք կը գտնէր ընկերակցութեան անդամներուն համար:

Ամերիկացի Պրն. Հէնրի Մըրֆի (Henry Murphy) քանի մը տարի աշխատանք կը տանի ու կը զարգացնէ որբերու ընկերակցութիւնը՝ իր ընկերական ղեկավարութեամբ եւ խելացի խորհուրդներով: Ընկերակցութիւնը, Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցի հովանիին տակն էր՝ վայելելով անոր նիւթական ու բարոյական հոգածութիւնը:

"Story of Near East Relief" 1915-1930 by James L. Barton, New York, 1930, էջ 292-294

Պէյրուսի եւ Հալէպի ակումբները աշխոյժ գործունէութիւն մը կ'ունենան: Անդամական երկսեռ հանդիպումներ, ժողովներ, գիշերային դասընթացներ, լսարաններ, թատերական ներկայացումներ, ազգային տօնակատարութիւններ, մարզական լայն գործունէութիւն՝ ֆութպոլ, աղջկանց վոլի-պոլ, պէյզպոլ, երգչախումբ կազմակերպուած գրադարան եւ ընթերցասրահ լայն տարողութեամբ, ի սպաս երիտասարդութեան:

1930 Նոյեմբեր 7-ին Որբերու Ընկերակցութեան ֆութպոլի խումբը փառաւոր յաղթանակ մը կ'արձանագրէ Պէյրուսի Ամերիկեան Համալսարանի Վարսիթի ախոյեանական խումբին դէմ 5-2 արդիւնքով: Ընկերակցութեան Հալէպի մասնաճիւղին Ատենապետի հանգամանքով՝ Սուրիոյ բանակի Զօրավար Արամ Գարամանուկեան Պէյրուս կը մեկնի եւ մրցումին ներկայ կ'ըլլայ:

Այս Ընկերակցութիւնը կը հիմնուի որպէս որբերու ընդհանուր միութիւն, որուն շատ չանցած, կը միանան բազմաթիւ երկսեռ հայորդիներ՝ պատանի եւ երիտասարդ:

1931-32 տարիները փոխանցումի շրջան մըն են Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցէն դէպի կիլիկիոյ կաթողիկոսարան: Երբ այս փոխանցումը կը կատարուի՝ Նպաստամատոյցը կը շարունակէ յատկացնել կաթողիկոսարանին երկու տարուան ընդհանուր ծախքերը:

Կաթողիկոսարանը՝ Հայ Երիտասարդաց Ընկերակցութիւնը կը փոխանցէ Հայկական Բարեգործական Ընդհանուր Միութեան հովանիին ու ղեկավարութեան: Փոխանցումի շրջանին 1930-32 եւ 1932-34 անոր կը միանան կարգ մը կազմակերպութիւններ:

Որբերու Ընկերակցութեան պարծանքն էր «Որբաշխարհի Աստղը» հանդէս ամսօրեան, որ կը տպագրուէր Պէյրուսի մէջ: Մէջբերում մը այս հանդէսին առաջին թիւի խմբագրականէն.

«... Պէտք չէ երբեք մոռնալ, որ անոնց ծնողներուն գերագոյն գոհաբերութիւնը շնորհած է մեր վերապրումը...»

«Լքուած մնացին անտիրական խեղճերը իրենց ինքնութեան վաղորդայնին մէջ ալ:

«Անոնք՝ մեր որբերը, որ այլեւս որբեր չեն, երբ դատապարտուած էին իրական կեանքէն ներս իրենց առաջին քայլափոխին իսկ իյնալու, ամերիկացի մը եղաւ, յանձինս Պրն. Վիքրի (Vickrey), որ օգնութեան ձեռք երկարեց ու կանգուն պահել ջանաց զանոնք — որք աշխարհի մանուկները, իրենց երկչոտ, տատանող ու անվստահ քայլերուն վրայ:

«Նոր Աշխարհ»ի անուանի այս անձնաւորութիւնը իրեն համար սրտի պարտք է զգացեր «Մեր որբերը դէպի անկախ կեանք» առաջնորդելու միջոց մը հնարել:

«Այսպէս բարի օր մը, հայերու բարեկամ Պրն. Վիքրին հիմը դրաւ Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Դաշնակցութեան, որ ուրիշ բան չէր եթէ ոչ փոխադարձ օգնութիւն իրարու սկզբունքով կեանք պայքարին կուրծք տալ:

Ծափահարելի է մարդասիրական այս գաղափարը ու խիստ գործնական:

«Որբաշխարհի Աստղը» իրապէս հետաքրքիր յօդուածներ կը պարունակէ: Ամերիկեան Նպաստամատոյցի ընդհանուր քարտուղար Պրն. Զարլզ Վիքրիի երկու յօդուածները հայերէնի թարգմանուած, յօդուած մը էլլէն Բիւզանդէն, լայն տեղեկութիւններ մասնաւորաբար Ֆրանսայի եւ ուրիշ երկիրներու հայ որբերու մասին ու շահեկան բազմաթիւ այլ յօդուածներ:

«Որբաշխարհի Աստղը» 6 տարի շարունակաբար լոյս կը տեսնէ: Առաջին թիւը կը կրէ Մարտ 1, 1925 թուականը, իսկ վերջինը Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր 1930:

«Գեղարդ» Սուրիահայ Տարեգիրք Դ. Գիրք, Հալէպ 1991, էջ 96, 97, 99

եւ «Որբաշխարհի Աստղը» Հանդէս Ամսօրեայ, Պէյրուս, 1925 թիւ 1, էջ 2,3:

ՈՐԲԱՀԱՒԱՔ

Մեր նախորդ երկու գիրքերուն մէջ անդրադարձած էինք այն «որբահաւաք»ին, որուն անձնուէր գործիչներն էին առանձին անհատներ ինչպէս Փառնակ Շիշիկեանը եւ ուրիշներ:

Այժմ խօսքը կազմակերպուած յանձնաժողովի մը կը վերաբերի:

ՈՐԲԱՀԱՒԱՔԻ ՅԱՆՉՆԱԽՈՒՄԲ

Առաջին համաշխարհային պատերազմը վերջանալէն անմիջապէս յետոյ, Եգիպտահայոց Առաջնորդ Թորգոմ Եպիսկոպոսը, Գահիրէի մէջ, ժողովի կը հրահրէ Հ.Բ.Ը. Միութիւնը, «Եգիպտահայ Նպաստամատոյց»ը եւ «Միացեալ Որբախնամ»ը որբահաւաքի աշխատանքներ կազմակերպելու:

Վերոյիշեալ կազմակերպութիւններուն կողմէ որպէս պատուիրակներ կը ներկայանան՝ Կարապետ Սէֆէրեան, Մկրտիչ Եփրեմեան եւ Ռուբէն Հերեան, որոնք խառն դիւան մը կը կազմեն՝ գործադրելու ծրագիր մը, հետեւեալ մանրամասնութիւններով:

Այցելել այն վայրերը, ուր հայեր կան ու փոքրաթիւ խումբեր հաւաքել, իսկ կարեւոր վայրերու մէջ, մանաւանդ ծովեզերեայ՝ մեծ խմբաւորումներ:

Կազմել գաղթականներուն եւ որբերուն ընդհանուր մարդահամարը՝ վիճակագրական մանրամասնութիւններով:

Կառավարութեան բարեգութ ուշադրութիւնը հրահրել գաղթականներուն եւ որբերուն ապրուստը նպաստաւորելու վրայ եւ անոնց գործ հայթայթելու միջոցներ թելադրել:

Անտէր մնացած որբերը Դամասկոսի, Պէյրութի եւ կամ այլուր գտնուած ազգային որբանոցները փոխադրելու համար կառավարութեան բարեհաճութեանը դիմել:

Յատուկ ուշադրութեան առարկայ դարձնել հայ որբերու վիճակը. օտարներուն մօտ գտնուածները առնելու եւ փրկելու համար չխնայել ոչ մէկ ջանք. թուրք վարչութեան օրով թրքական կամ գերմանական որբանոցներուն մէջ եղածները զատել եւ առանձին շէնքերու մէջ պատասպարել, ի հարկին որբանոցի ճիւղեր կազմել, եւ ընել ինչ որ պատշաճ է եւ կարեւոր, որպէսզի հայ որբերը հայկական միջնորդութիւն մէջ ապրին հայ հսկողութեան ներքեւ:

Դիմել Ամերիկեան Կարմիր Խաչի տեղական ճիւղերուն, հայ կարօտեալներու եւ որբերու համար նպաստ եւ աջակցութիւն խնդրելով:

Կազմել տեղական մարմիններ բանիմաց եւ վստահելի անձերէ, որպէսզի գործադրեն պատուիրակութեան հրահանգները այս վերջնոյն միջոցաւ միայն եւ ի հարկին յարաբերութեան մէջ մտնելով խառն դիւանին հետ:

Պատուիրակները կարող են բաժնուիլ իրարմէ, ըստ պահանջի գործունէութեան անջատ գիծեր ընտրելով իրենց համար, բայց պարտին զիրար իրազեկ պահել միշտ՝ միմիանց գործունէութեան մասին:

Թէեւ խառն դիւանը կը կարծէ թէ առայժմ Պէյրութն է յարմարագոյն վայրը, բայց պատուիրակներուն կը մնայ ճշդել թէ ո՞րը կրնայ ըլլալ այդ քաղաքը:

Երեք հաստատութիւններ, զորս կը ներկայացնէ խառն դիւանը իրեն տրամադրելի միջոցներով պիտի հայթայթեն պատուիրակութեան համար կարեւոր ու հնարաւոր գումարը եւ նպաստի իրեղէնները: Առայժմ բացուած է 5000 ոսկիի վարկ մը, որուն 3000-ը պիտի յանձնուի իրենց, մեկնած ժամանակ:

Պատուիրակութիւնը գործառնութեանց տեղեկագիրը պիտի ղրկէ խառն դիւանին, յանուն Եգիպտահայոց Առաջնորդին, որ իբրեւ նախագահ, նիստի պիտի հրահրէ դիւանը եւ ընթացք տայ գործերուն:

Ռուբէն Հերեանի Արխիւէն «Զարթօն» քաղաքիկ, 1962, էջ 211, 212:

Յ.Ո. ՄԱԿՔԱԼՈՒՄ ՈՐԲԱՀԱՒԱՔԸ

Բժիշկ Յ.Ո. Մակքալումը, ամերիկացի յայտնի միսիոները, իր բարի արարքներով շատ գնահատուած էր Արեւմտահայաստանի տառապած հայութեան կողմէ: Համաշխարհային Ա. պատերազմը պայթելուն պէս այս բարի միսիոները կը հեռանայ ու կը վերադառնայ 1918 Փետրուար 27-ին, երբ ցարական բանակը կը գրաւէ Էրզրումը:

Բժիշկ Մակքալումը որպէս պատասխանատու միսիոներ «Հայ եւ Սուրիոյ Ամերիկեան Նպաստի Յանձնախումբ»ի (American Committee for Armenian and Syrian Relief) դրամական միջոցներով, ան թուրք հարեմներէն գնած էր հազարաւոր հայ աղջիկներ, իւրաքանչիւր հայ աղջկայ համար մէկ տոլար վճարելով:

Ռուսական յառաջապահ զօրքի հետ, հայ ազգի հերոս Զօրավար Անդրանիկ կը գտնուէր Էրզրում:

Ան թուրք հարեմներէն ազատած որբ աղջիկները անմիջապէս հաւաքել կու տայ եւ իր կարգադրութեամբ Արշալոյս Մարտիկանեանը (հերոսուհին՝ «Յօշոտուած Հայաստան» գիրքին) կ'առաջարկէ օգնել այս տառապեալ որբուհիներուն:

«Յօշոտուած Հայաստան» (Ravished Armenia)

Հէնրի Լ. Կէյտս, Նիւ Եորք, 1918

Հայերէնի թարգմանուած, էջ 178, 179

4

**ՉՕՐԱՎԱՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿՆ
ՈՒ
ՈՐԲԵՐԸ**

1916 թուականի Փետրուար 18-ին Ջորավար Անդրանիկը (1865-1927) որպէս հայ կամաւորական խումբերու ընդհանուր հրամանատար՝ ռուս ընդհանուր հրամանատար Օկանովսկիի հրամանով կը գրաւէ Բաղէշը (Պիթլիա):

Լուր կը հասնի հայ կամաւորներուն, թէ ամերիկեան շէնքին մէջ փրկուած են խումբ մը աղջիկներ: Վարդգէս Ահարոնեան, Ջորավար Անդրանիկին թարգման-քարտուղարը, քանի մը բաղէշցի հայ կամաւորներու հետ կ'երթայ տեսնելու զանոնք: Ամերիկեան միսիոնարական շէնքի սրահին մէկ անկիւնը հաւաքուած էին 35-40 աղջիկներ 10-18 տարեկան, որոնց հարազատները զոհ գացած էին թրքական վայրագութեան: Կամաւորները իրենց որբացած քոյրերուն հետ խօսելէ ետք կը վերադառնան իրենց տեղերը:

Թուրքերու տուներէն Բաղէշի 16,000 հայ բնակիչներէն հանուած ու ազատուած էին միայն 300 այրիներ ու որբեր, որոնք Վան ուղարկուեցան:

Մշոյ դաշտի կոտորածի ժամանակ, Ջորավար Անդրանիկի բարեկամ Շեկոյի տան քիւրտերը ազատած էին 147 հայ երեխաներ, կիներ, տղամարդիկ ու քահանայ մը, որոնք կ'ուղարկուին Կովկաս՝ Վանի վրայով:

«Ջորավար Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը»
Անդրանիկ Չելեպեան, Պէյրուս 1986, էջ 344-349

Ջորավար Անդրանիկ 1918-ի ամառը Չանգեզուր է իր զինուորներով ու 30,000 Արեւմտահայաստանի գաղթականներով: Ան կը գործակցի Գորիսի, Չանգեզուրի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդի ու նաեւ Միսիանի եւ Ղափանի գաղթականական մարմիններուն հետ:

Առաջին առթիւ, Անդրանիկ որբանոց մը կը բանայ Ղարաքիլիսայի (Միսիանի չրջան) մէջ անտէր մնացած 137 երեխաներուն համար: Որբանոցին մատակարարման աշխատանքներուն համար ան կիներ կը վարձէ, բժիշկներ ու դեղագործներ կը ղրկէ՝ հիւանդներ դարմանելու: Ան որբանոցին 9 ամսուայ ուտելիք, հագուելիք եւ դեղորայք կը հայթայթէ:

«Ջոր. Անդրանիկ եւ Հայ Յեղափոխական Շարժումը» էջ 532

Մինչեւ 1919 Յունուար Անդրանիկ 600,000 ռուբլի կը բաժնէ Գորիս, Միսիան, Ղարաքիլիսա եւ Ղափանի չրջաններու գաղթականութեան եւ որբերուն:

«Անդրանիկ», Համբարձում Կարապետեան, Երեւան
«Հայաստան» 1994 հատոր 3, էջ 569

Բացի դրամական օգնութիւններէն ան ցորեն, ալիւր, ձաւար եւ ոչխար կը բաժնէ:

(Ֆ370, ց1, գ56, ք7-9 եւ Ֆ370, ց2, գ64, ք6)

Ջորավար Անդրանիկ Չանգեզուրի բնակչութեան քաղաքացիական հոգսերով եւս կը զբաղէր:

«Անդրանիկ» հատոր 3, էջ 571

ՎԿԱՅԱԿԱՆ

Չանգեզուրի Կեդրոնական Ազգային Խորհուրդ

No. 37

17 Յունուարի 1919 թ.

Գորիս քաղաք

Խորհուրդս սրանով վկայում է, որ Գեներալ Մայոր Անդրանիկից ստացուած եւ յատուկ լիազօրներու միջոցաւ բաժանուած է Միսիանի 13,899 շունչ գաղթականութեան եւ չորս որբերին, չորս հարիւր երեք հազար մէկ հարիւր ութսուն եւ եօթը ռուբլի (403,187 ռ.), որոնց հաշիւները փաստաթղթերով քննուած է Խորհուրդի ներկայութեամբ:

Նախագահ՝ ստորագրութիւն

Անդամ Խորհուրդի՝ ստորագրութիւն

Անդամ քարտուղար՝ ստորագրութիւն

(Հ.Հ.Պ.Պ.Կ.Ա. Ֆ370, ց1, գ56, ք4)

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

8 Մարտի 1919 թ.

Նախագահութեամբ Գեներալ Մայոր Անդրանիկի ներկայութեամբ անգլիական միսիայի անդամներ Մայոր Գիպլնզի (Major W. Gibbons) եւ Կապիտան Տաուզենյի, Հայաստանի Հանրապետութեան Չանգեզուր-Ղարաբաղի պետական Կոմիսարի, Ազգային Խորհուրդի անդամներու եւ գաղթականութեան ներկայացուցիչներու՝ կայացաւ ժողով:

Քաջունին կարողում է նպաստ բաժանելու կարգերը, այն է—

Մայր չքաւորներուն եւ որբերուն ջնջին երեսուն ռուբլի (30 ռ.) իսկ մնացածներուն ջնջին քսան ռուբլի (20 ռ.) եւ այդպէս էլ բաշխուում է:

Ղափանի որբանոցի օգտին մի հազար ռուբլի (1000 ռ.),
Գորիսի որբանոցին երկու հազար ռուբլի (2000 ռ.),
Սիսիանի որբանոցին երեք հազար ռուբլի (3000 ռ.),
Գյումուրի* որբանոցին երկու հազար ռուբլի (2000 ռ.)

Վերոյիշեալ գումարները յատուկ ստացականներով տրուեցան
Հիմնարկութեանց եւ պատասխանատու անձանց՝ նպատակին ծառայեցնելու եւ համապատասխան ստացականներ ներկայացնելու Գեներալ Մայոր Անդրանիկին կամ նրա բացակայութեան, անգլիական միսիայի Պ. Կապիտանին:

Նախագահ ժողովի՝ ստորագրութիւն
Անդամներ՝ ստորագրութիւն
Քարտուղար՝ ստորագրութիւն

(Ֆ370, ց1, գ56, ք13-15)

ԱՆԳՐԱՆԻԿԻՆ ՉՈՐՍ ՆԱՄԱԿՆԵՐԸ ՈՒՂՂՈՒԱԾ ԲԺԻՇԿ ԳԱՐԵՊԻՆ ՍԱՀԱԿԵԱՆԻՆ՝

28 Հոկտեմբեր, 1918

Օրուայ նորութիւններու մասին կ'իմանաս Ձախարէն: Մի քանի օրէն կը ճշդուի նաեւ իմ ընելիքը:

Այդտեղի հիւանդները ի՞նչ եղան, դեռ չառողջացա՞ն, որ ազատուէիր:

Գեներալ Մայոր Անդրանիկ (ստորագրութիւն)
(Ձեռագիր)

(Ֆ370, ց3, գ1, ք7,8)

* Գյումուր՝ գիւղ մըն է Սիսիանի շրջանը:

** Բժ. Գարեգին Սահակեանը արեւմտահայ է, Անդրամիկի յատուկ հարուածային ջոկատի մէջ ծառայած է իբրեւ աւագ բուժակ, մասնակցած է 16 մարտերու, պարգևատրուած է Գեորգեան IV աստ. խաչով (առանց տոմարի), ազատուած է ծառայութենէն ջոկատի ցրելու պատճառով 4.10.1918 թ., տարիքը՝ 24 (ծնած 1894 թ. Շապին Գարահիսար), անոր վկայականը Անդրամիկի ստորագրութեամբ ջոկատի յատուկ ձեւի վրայ, հաստատուած է կնիքով:

9 Փետրուար 1919

Յ. Թաթեանի գրածին համաձայն, Սիսիանի գաղթականութեանը բաժնելու համար հազար փութ ցորեն բաց թողնելը կուզես: Դուն գիտես որ այդ իմ կարողութենէս վեր է այժմ, արդէն մինչեւ հիմայ (1500 փ.) բաց թողած եմ. այժմ հնարաւոր չէ: Շուտով կու գամ Սիսիան եւ ինչ չափ որ միջոցներս կը ներեն, կ'օգնեմ գաղթականութեան: Հաւանաբար կարենամ աս? ... մի քանի հարիւր փութով օգնել, ինչ որ սակայն չի կրնար շտկել ընդհանուր դրութիւնը:

Գեներալ Մայոր Անդրանիկ (ստորագրութիւն)
(Ձեռագիր)

(Ֆ370, ց3, գ49, ք1)

5 Մարտ 1919

Թիւ 9222

Ստացայ նամակդ եւ որբանոցի հաշուէտուութիւնը:

Որբերուն լաւ նայեցէք:

Ձիւնը պատճառ եղաւ որ այդտեղ չկրնանք մնալ:

Այսօր Գորիս եկաւ Մայոր Կիպմաստ (°) եթէ նորութիւններ հաղորդէ, կը տեղեկացնեմ:

Գեներալ Մայոր Անդրանիկ (ստորագրութիւն)
(Ֆ370, ց2, գ64, ք5)

29 Մարտ 1919

Անգեղակոթի կոմիսարին յանձնած եմ քսան եւ հինգ փութ ձաւար որբերու համար, հրամայում եմ Տկն. (?) ուղարկէք այստեղ ստանալու. եւս որբերու համար առանձնացրել եմ տաս շապիկ եւ տաս վարտիկ, աւել չկայ (?):

Գեներալ Մայոր Անդրանիկ (ստորագրութիւն)

Դիակներու քննութեան ժամանակ լաւ հետազօտէք: Ալեղուցի (?) հայի դիակը գլխի վէրքը իմացէք ինչ վէրք է, քննութեան համար կազմէք արձանագրութիւն եւ ուղարկէք ինձ:

(Ձեռագիր)

(Ֆ370, ց3, գ49, ք5)

ԱՐՉԱՆԱԳՐՈՒԹԻՒՆ

Սոյն արձանագրութիւնը կազմուած է նրա համար, որ Սիսիանի շրջանի Ղարաքիլիսա գիւղում հիմնուած որբանոցը, իր նախկին

խնամակալ Գարեգին Սահակեանից Գեներալ-Մայոր Անդրանիկի կարգադրութեամբ յանձնուում է Շաւարշ Ազոյեանի եւ Խորէն Ղժանեանի խնամատարութեան (?):

Գարեգին Սահակեանը 1919 թ. I/IV Ն.Դ.-ին յանձնուում է 104 որբ-որբուհիներ, 12 ծառայողներով, նշանակուած Գեներալ-Մայոր Անդրանիկի կարգադրութեամբ:

Որբերին եւ ծառայողներին իբր ապրուստի միջոց յանձնուում է Գարեգին Սահակեանը կանխիկ դրամ՝ տասն եւ հինգ հազար ինը հարիւր ութսուն երեք ռուբլի 50 կ. (15,983 ռ 50կ) իսկ պահեստից՝ հետեւեալ մթերքները.

Ալիւր ցորենից	49 փութ	31 Ֆոնտ
Կարտոֆիլ	7 փութ	8 Ֆոնտ
Իւղ կովի	1 փութ	9.5 Ֆոնտ
Ձաւար ցորենից	25 փութ	

Վերոյիշեալ փողն ու մթերքները յանձնեցի
 Գ. Սահակեան
 Ստացանք Շ. Ազոյեան,
 Խ. Ղժանեան
 ստորագրութիւններ
 Ղարաքիլիսա Ապրիլ 1, 1919 թ. (Ձեռագիր)

(ֆ370, ց3, գ49, ք6)

ԳՈՐԻՍԻ ՈՐԲԱՆՈՅԸ

1919-ի աշնան Գորիսի որբանոցը 200 երեխայ ունէր, որուն տնօրէնուհին, 22 տարեկան կրթեալ ու ազգանուէր Օր. Աստղիկ Սաֆրազբեկեանն էր: Որբերը անոր «մայրիկ» կը կոչէին, եւ հակառակ իր երիտասարդ տարիքին, ան մօր մը գուրգուրանքով կը խնամէր երեխաները: Պէտք եղած պարագային այս նուիրեալ աղջիկը տղամարդու հազուստ հագած ու զինուած՝ ձիով կը ճամբորդէր Պաքու կամ Երեւան իր «զաւակներուն», ինչպէս ինքը կ'ըսէր, ուտելիք բերելու:

Կարմիր բանակը՝ բաղկացած ռուս, թուրք եւ ազերի զինուորներէ, բախում կ'ունենայ հայկական բանակին հետ, ուստի Աստղիկ Սաֆրազբեկեանը կրակոցներու մէջ իր որբերը ապահով կը փոխադրէ նկուղը եւ ճերմակ դրօշակ կը պարզէ, որպէսզի շէնքը զերծ մնայ յարձակումներէ: Այստեղ է, որ Չանգեզուրեան հայկական բանակը հրամանատարութեամբ Գարեգին Նժդեհի կ'արձանագրէ կարեւոր ու նշանակալից մեծ յաղթանակ մը:

Հարիւրէ աւելի փախստական որբեր կը բերեն շրջաններէն եւ կը յանձնեն Աստղիկ Սաֆրազբեկեանին՝ Գորիսի որբանոցը:

Սովետական Միութիւնը պաշտօնապէս կ'ընդունի Չանգեզուրի Հայաստանին կցուիլը եւ խաղաղութիւն կը տիրէ այդ շրջանին մէջ: Աստղիկ Սաֆրազբեկեանը (նոր ամուսնացած) իր ամուսնու հետ 30 փոքրիկ մանչ ու աղջիկներ կը հաւաքէ ու Գորիս կը բերէ, տեղաւորելով իր որբանոցին մէջ: Այս որբերուն հայրերն ու մայրերը սպաննուած էին վերջերս:

«Գարեգին Նժդեհ», Սեփո Սանգադեան
 Երևան, 1993, էջ 14, 235, 280, 290, 315:

5

**ՈՐԲԵՐԸ
ԿԵԱՆՔԻ
ՔԱՌՈՒՂԻՆԵՐՈՒՆ
ՎՐԱՅ**

ԹԻՖԼԻՍԻ ԾԻՐԱՆԱՒՈՐ ՈՐԲԱՆՈՅԸ

Թիֆլիս փոխադրուելու երկրորդ ամսին՝ Հոկտեմբերին վախճանուեց մեր յոյսն ու ապաւէնը, մեր սիրելի հայրը...

Հիմա եմ հասկանում, թէ ինչու մանկական պալատի սանիտարը՝ թաւ միրուքով ու բարեդէմ ռուս քեռին սկսեց մի առանձին հոգատարութեամբ վերաբերուել ինձ ու եղբորս: Ինչու դեռեւս լիովին չկազդուրուած մայրս սկսեց յաճախակի մեզ տեսութեան գալ: Գրկում էր, գուրգուրում, բայց հետն էլ հեկեկում էր, արցունքները գլորում էին երեսն ի վար: Զգում էինք, որ ինչ-որ բան թաքցնում է մեզանից, մի ծանր վիշտ կրծում է նրա սիրտը: Ու հասկացանք, երբ այլեւս հայրս չտեսանք, երբ որբանոցի անհրապոյր պատերը մեզ իրենց գիրկն առան:

Միրանաւոր անունը անքակտելիօրէն կապուած է դառն մանկութեանս հետ, դարձել կենսագրութեանս անբաժան մասը: Միրանաւոր էր կոչուում Թիֆլիսի հայկական վանքերից մէկը՝ տեղաւորուած Օրթաճալայի այգիներից հեռու, կրծանիսի լերան ստորոտին, ձորով անջատուած սարահարթի շուրթին: Ընդարձակ բակի մի կողմում, ձորի երկայնքով ձգուած էր երկյարկանի մի շէնք, ապակեպատ պատշգամբով դարձած բակի կողմը:

Թիֆլիսի հայ բարեգործական մարմինը այս շէնքում էր ստեղծել որբանոցը, նրա սենեակներում խտօրէն, երկյարկ մահճակալներին տեղաւորելով նոյն դառն ճակատագրի տէր 300-ի չափ երեխաների այդ թւում Միրանուշ քրոջս, Արծրուն եղբորս ու ինձ: Մօրս հետ մնացին Աղասի եղբայրս, Արաքսի ու Արփենիկ (դեռատի) քոյրերս:

Որբ թիւ 204: «Տէր-Յարութիւնեան Վարազդատ, Վանից, 7 տարեկան»: Այդպէս եմ գրանցուած որբանոցի շատ տարիներ յետոյ յայտնաբերուած ցուցակում¹: Տարիներ անց գտնուեց նաեւ որբանոցի 1916 թուականին կատարուած խմբական լուսանկարը², որում սկսեցինք որոնել մեզ, մեր դաստիարակներին, մայրապետներին ու այլ աշխատակիցներին: Սակայն կարողացանք ճանաչել ու պարզել միայն մօտ 50 հոգու անուն-ազգանունները, այն էլ՝ տարիքով մեզանից աւելի մեծ որբերի օգնութեամբ:

1. Հրապարակուել է Թիֆլիսում լոյս տեսնող «Համբաւարք» հանդէսի 18-րդ համարում, 1916 թ. Մարտի 10-ին:
2. Հրատարակուել է առաջին անգամ: Լուսանկարը գտնուել է Լեմի-Յակաբ ապրող, մեր որբանոցի մայրիկին մայրապետի մօտ (ազգանունը չեմ յիշում), որի աղջիկը մոյճպէս մեր որբանոցում է եղել:

Դրանց մէջ գրական ձիրքի շնորհիւ, իրենց վրայ հայ գրողների միութեան եւ նրա նախագահ Յովհաննէս Թումանեանի ուշադրութեանն էին արժանացել ու որդեգրուել Վաղարշակ Երիցեանը (Նորենցը), Նորայր Դաբաղեանը եւ վաղամեռիկ Միհրան Թիւթիւնջեանը, որի յուղարկաւորութիւնը կազմակերպեց ու անձամբ մասնակցեց ամենայն հայոց բանաստեղծը:

Յիշատակուածներից բացի ուրիշ շատ արժանաւոր մարդիկ տուեց մեր որբանոցը, որոնք դարձան վերածնուած Հայաստանի տարբեր բնագաւառների ականաւոր գործիչներ, գրող եւ բանաստեղծ, գրականագէտ եւ գիտնական, դերասան եւ ճարտարապետ: Իրօք որ, ինչպէս ասում են, դժուարին ճակատագրերի տէր մարդիկ աւելի նպատակասլաց են անցնում կեանքի ճանապարհով...

Կիրակի օրերը Միրանաւոր վանքի բակն ու շրջակայ ձորերը լցում էին ուխտաւորներով: Պատերազմի արհաւիրքը դեռ լիովին չէր համակել նրանց գիտակցութիւնը: Ամենուրեք կեր ու խում էր, պար ու երաժշտութիւն: Զուռնայի ու դհուլի, թառի ու քեամանչայի, Թիֆլիսում այնքան լայն ընդունելութիւն գտած շարժական երգահոնի (արգանի) ձայներով թնդում էին բակն ու ձորը:

Որբերիս սեղանը սկզբի տարիներին առանձնապէս հարուստ էր: Ապրում էինք լիութեան մէջ, որովհետեւ ուխտաւորները, մանաւանդ հարուստ, նուէրներ էին բերում որբանոց՝ մորթած ոչխարներ, նոյնիսկ խոշոր անասուններ եւ տարբեր տեսակի այլ ուտեստեղէն: Դրա համար էլ մենք անհամբերութեամբ էինք սպասում բարբերարներին:

Բայց երբեմն աղէտալի էր վերջանում ուխտագնացութիւնը: Յիշում եմ, ինչպէս «Միրանաւորոք» կոչուող վանքի հերթական տօնին, որ տեղի էր ունենում ամէն տարի ամրանը, կեր ու խումի ժամանակ վէճ ծագեց ձորում տեղաւորուած երկու խմբերի միջեւ: Այն բորբոքուեց ու տարածուեց՝ ընդգրկելով կուռուղների մի ստուար բազմութիւն: Սկսեցին գործադրել մահակներն ու խորովածի շամփուրները, դաշոյն ու հրագէն:

Որբանոցի կառավարչուհու՝ Տիկ. Եւգինէ Շաքարեանի կարգադրութեամբ բոլոր երեխաներին իսկոյն հաւաքեցին շէնք ու դռները փակեցին: Սենեակների լուսամուտների մոտ կանգնած դիտում էինք այդ աղէտալի իրադարձութիւնը, մի կատարեալ պատերազմ, որը բաւականին երկար տեւեց, պատճառելով շատ զոհեր:

Քաղաքի հեռաւոր արուարձաններում գտնուող այս վայրը ձիաւոր ուստիկանները հասան այն ժամանակ, երբ ձորը լիքն էր վիրաւորներով եւ սպաննուածներով: Տեղաւորելով սայլերին եւ կառքերին, նրանց քաղաք փոխադրեցին:

— Էս էլ քեզ ծիրանաւորորաւ,— բացագանչեց մեր կողքին կանգնած Գէորգին, որբանոցին պահակը,— տարի չի ըլի, որ արիւնով չվերջանայ ծիրանաւորորան:

Հերթական մի կիրակի օր, նորից ուխտաւորներով լցուել էին վանքի բակն ու շրջակայքը: Այս ու այն կողմ բացուել էին սեղաններ, խորովածի բուրմունքն ու օջախների ծուխը միախառնուած տարածուել էին ամենուրեք: Ուրախ բացականչութիւններով ու գուռնի ձէնով դղրդում էր ձորը:

Հանդիպակաց լանջին, ժայռածեպի եզրին մի մարդ էր՝ նստած նկարակալի առջեւ: Հասկացայ, որ նկարիչ է ու ցանկացայ մօտը գնալ, նստել կողքին ու դիտել: Իսկոյն ձորն իջայ, որը լեցուն էր կեր ու խումով տարուած ուխտաւորներով ու դժուարութեամբ հասայ նկարիչի մօտ: Նստած կողքին՝ ուշադիր հետեւում էի, թէ ինչպէս վրձնի արագ ու վարժ հարուածներով կտաւի վրայ հետզհետէ ուրուազծում է վանքի համայնապատկերը: Սա եղաւ երկրորդ հրապուրանքս նկարչութեամբ: Ոչ բարով հրապուրուէի, քիչ մնաց, որ աղէտով վերջանար նկարչի ու ինձ համար:

— Այ տղայ, էդ քարը մօտեցրու, դնեմ ոտքիս տակ,— դիմեց ինձ նկարիչը (մինչեւ հիմա այդպէս էլ չեմ կարողացել պարզել, թէ ով էր նա, ինչ էր իր անուն-ազգանունը): Կամակատար, իսկոյն վերցրի քարը, բայց... ծանր էր ու ձեռքիցս ընկաւ գետին ու սկսեց գլորուել դէպի ձորաեզրը: Սարսափով դիտում էինք երկուսս, բայց չէինք կարող կասեցնել քարի չարանենք ընթացքը, ձեռքներս չէր հասնում:

Սթափուեցինք ու այլայլուեցինք, երբ ձորից մեզ հասան փշրուած ափսէների զրնգոցը, քէֆչիների գոռում-գոչիւնը, ատրճանակի կրակոցները...

— Վայ, էդ ինչ արիր, այ յիմար, դէ շուտ փախչենք այստեղից,— շշնջաց նա ահից գունատուած, ու հաւաքելով իր նկարչական պիտոյքները, հեռացաւ թաքնուելու ձորի ծալքերում: Շշմած ու լացակումած ես եւս հետեւեցի նրա օրինակին եւ զարտուղի ճանապարհներով մի կերպ հասայ որբանոցի բակը:

Այսպէս վերջացաւ իմ հերթական հրապուրուելս նկարչութեամբ:

Որբանոցի ընկերներից քչերն եմ յիշում, շատ էի փոքր: Առանձնապէս մտերմացել էի Աշոտ եւ Գրիգոր Քոչոյեան եղբայրներին (յետագայում, առաջինը՝ լեզուաբան, երկրորդը՝ ճարտարապետ): Ես եւ Քոչոյեան եղբայրները միասին խնամում էինք մեր Քութիկ շնիկին, նրան բաժին հանելով մեր կերակուրից, միասին էինք մշակում վանքի բակում մեզ յատկացուած մի մարգաշափ հողակտորը, հերթով ջրում

այն դոյլիկներով քաշ տալով ձորից: Մարգում աճեցրած բոյսերի մէջ բոլորիս սիրելին արեւածաղիկն էր: Ամէն օր գալիս էինք դիտելու, թէ որքան է աճել, ինչպէս է սկսել գլուխ տալ:

Մի օր էլ, երբ ջրելու հերթը իմն էր, դոյլիկները վերցրած սանդուղքներով ձորն էի իջնում, կողքի ժայռին տեսայ գալարուած մի օձ ու սարսափած ետ փախայ: Հապա ինչպէ՞ս ջրեմ արեւածաղիկը ջուրը ջուր է, մտածեցի ու միզեցի արմատին: Յաջորդ օրը ընկերներով շատ վշտացանք, երբ մեր փայփայած արեւածաղիկը տեսանք գլխիկոր, ցողունը երկտակուած: Հասկացայ, որ մեղաւորը ես եմ, բայց ոչինչ չասացի, միայն թէ մտքումս զղջացի յիմար արարքս ու հասկացայ, որ ոչ բոլոր տեսակի ջրերով կարելի է աճեցնել արեւածաղիկը...

Ամրան ամիսներին երբեմն որբերով իջնում էինք ձորը, հասնում ջրվէժին, տակը լողանում, մանկական զրնգուն ճիչերով լցնում գեղատեսիլ հովիտը: Ուր էլ լինէինք, Արծրուն եղբայրս մեզ հետ էր, օգնում էր բարձրանալ կամ իջնել դժուարին տեղերով, երբեմն ինձ իր ուսին դրած:

Յիշողութեանս մէջ են մնացել որբանոցի պատշգամբում (որը նաեւ մեր ճաշասրահն էր) կազմակերպուող գրական-գեղարուեստական ցերեկոյթները կամ երեկոյթները: Ասում են (բայց ես չեմ յիշում), թէ երբեմն ներկայ է եղել որբերիս սիրելին՝ Յովհաննէս Թումանեանը: Յերեկոյթներից մէկի ժամանակ ինձ էլ բաժին ընկաւ ելոյթ ունենալ:

Գորտը գորտին կանչում է,
Քեռին մեռել է, քեռին մեռել է,
Ղո՞րթ, ղո՞րթ, ղո՞րթ...

Արտասանեցի ես շտապ ու չփոթ եւ կաս կարմիր իջայ աթոռից: Մափերն ու քրքիջը միախառնուեցին:

Ինձնից յետոյ աթոռին բարձրացաւ «ձայնաւոր» որբերից մէկը ու կատարեց այն տարիներին այնքան տարածուած «կռունկ»ը:

«Թողել եմ ու եկել մըլքերս ու այգիս,
Քանի որ ախ կ'անեմ, կը քաղուի հոգիս,
Կռունկ, պահ մի կացիր, ձայնիկդ ի հոգիս,
Կռունկ, մեր աշխարհէն խապրիկ մը չունի՞ս»...

Սրտակտուր նրա երգը բոլորիս յուզեց, մեր մանուկ հոգին համակեց անլուր տիրութեամբ: Յիշեցի «մեր աշխարհ»ը՝ Վանի դրախտանման մեր այգին:

Հերթական մի երեկոյթի ժամանակ հրդեհ ծագեց: Առաստաղից

կախուած նաւթի լամպը տաքութեամբ այրել էր կախիչի բունը, ու լամպը պոկուելով ընկաւ փայտաշէն բեմի յատակին, բոց ու ծխով լցնելով պատշգամբը: Առաջացաւ անասելի իրարանցում, խուճապ: Երեխաները ահաբեկուած, սկսեցին լալ ու աղմկել: Հանդիսականների միջից մեր դաստիարակ Կիրակոս Երիցեանը (Վաղարշակ Նորենցի աւագ եղբայրը), համարձակօրէն մօտեցաւ բեմին ու, հագից հանելով կաշուէ բաճկոնը, արագօրէն հանգցրեց կրակը:

Երկրի դրութեան վատթարացումը աշխարհից կտրուած որբերս սկսեցինք զգալ մեր սեղանի վիճակով, որի վրայ այլեւս չէինք գտնում առաջուայ առատութիւնը: Նրա վրայ չէր մնում անգամ ցամաք հացի փշրանքը: Նախորդ տարիների պէս սեղանատուն չէր մտնում որբանոցի խոհարարուհի Արեգնազան մօրաքոյրը ու հարցնում.

— Բալիկներ, էսօրուայ ճաշը համեղ էր...

ՎԱՐԱՋՊԱՏ ՅԱՐՈՒԹԻՒՆԵԱՆ

«Կեանքիս Քառուղիներում»

Վարազդատ Յարութիւնեան

Երեւան 1999, էջ 21-24

ՈՐԲԱՀԱՒԱՔ ԵՒ ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՈՒ ՆԱԽԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

1918-ին երբ զինադադար կը յայտարարուի «Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցը 35 պաշտօնեաներ կ'ուղարկէ Խորբերդ գլխաւորութեամբ Պրն. Կրէկըրիի եւ ընդհանուր վերակացու Օր. Թամսընի, որոնք անմիջապէս կը լծուին որբերու հաւաքման գործին:

Այս խումբին մէջն է Պրն. Բիկզ իր ընտանիքով:

Անոնք ուրախութեամբ կը հանդիպին իրենց նախկին 25 հայ գիշերօթիկ աղջիկներուն, որոնց կը փոխադրեն Մեզիրէ: 1915-ի բռնագաղթի օրերուն Ամերիկեան Նպաստամատոյցի նախկին պատասխանատու Պրն. Բիկզը Գայմագամի միջոցաւ կը քրտնազարկէր այս գիշերօթիկ աղջիկները:

Անոնց տարուայ մը պաշարը՝ իւղ, ալիւր, ձաւար եւ այլն մնացած էր քաղաքը. այժմ անոնց թիւը բարձրացած էր մօտ 60-ի: Օրական անոնք կը ստանային պնակ մը ապուր, ձաւարով եփած, եւ պզտիկ շերտ մը սեւ հաց միայն:

Այդ ժամանակ Խորբերդի շրջանին մէջ կը սկսի թիֆուսի համաճարակ մը եւ Պրն. Բիկզի կինն ու Յ տարեկան դուստրը էննին, կը վարակուին ու իրենց մահկանացուն կը կնքեն:

Ամէն կողմերէն որբեր ու այրիներ կը սկսին գալ Խորբերդի ամերիկեան հաստատութիւնները: Որբերուն վիճակը սարսափելի է բոպիկ, մերկ, աղտոտ, ոչլոտ եւ հիւանդ: Կու գան նոյնիսկ կիներ, որոնք փախած էին իրենց թուրք ամուսիններէն: Որբանոցներ կը բացուին Հիւսէյնիկ, Սերայ, Քէսէրիկ, Մորենիկ, Սուրսուրի Վանք, Բանճարլըզ, Հողէ, Խուլավանք, Վերի Մեզիրէ եւ Խորբերդ:

Ամէն շաբաթ Ամերիկայէն հոն կը հասնէր կօշիկ, հագուստեղէն, կերպաս եւ բազմատեսակ ուտելիքներ եւ ամէն ամիս Ամերիկեան Նպաստամատոյցը 30,000 տոլար կը ղրկէր Խորբերդ որբանոցներուն ընդհանուր ծախսերուն համար:

Շաբաթը մէկ անգամ Նպաստամատոյցի կողմէ օրիորդներ Թամսըն եւ Պագալեան կ'այցելեն որբանոցները՝ քննութիւններ կատարելու: Որբանոցներուն մաքրութեան համար Օր. Թամսընը մրցանակ կը բաշխէր եւ այս մրցանակը անգամ մը Խորբերդի որբանոցը շահած էր:

Օր մը Օր. Թամսընը աշակերտներուն կը հարցնէ.

«Աղջիկներս ձեր որբանոցը մաքուր պահելու համար ի՞նչ կ'ուզէք»:

Բոլորը միաբերան կ'ըսեն.

«Թուղթ եւ մատիտ»:

Օր. Թամսընը որբերուն նախընտրութեան համար յանկարծակի կու գայ որովհետեւ մրցանակի համար ան իր հետ բերած էր շաքարեղէններ եւ այլ ուտելիքներ: Երբ աշակերտներէն «թուղթ եւ մատիտ» կը լսէ, ան կը յուզուի: Արցունքը աչքերուն՝ ան իր հիացմունքը կը յայտնէ աշակերտներուն եւ այսպէս կը խօսի.

«Ձեր լաւագոյն ունակութիւններուն բերումով դուք դաստիարակութիւնը եւ մտքի զարգացումը ամէն բանէ աւելի վեր դասեցիք, ես հպարտ եմ ձեզմով»:

Օր. Թամսընը երբ Ամերիկա կը վերադառնայ, ան բեմերու վրայէն հայ որբերու այս դէպքը հիացմունքով եւ հպարտութեամբ կը պատմէ ամերիկացի իր ունկնդիրներուն:

«Խորբերդ եւ իր Զաւակները»

Մանուկ Գ. Ճիզմէեան, Ֆրեզօ, 1955, էջ 486-488

ԱՐՄԷՆ ԱՐՄԷՆԵԱՆԸ ԵՒ ՈՐՔԵՐԸ

Ալեքսանտրապոլի որբանոցներուն վարչութիւնը կ'առաջարկէ դերասան Արմէն Արմէնեանին (10.9.1871—18.7.1965) արտասանութեան դասեր տալ «Կազաչի Պոստ» եւ «Պոլիկոն» որբանոցներու երեխաներուն:

Արտասանութեան դասերը մեծ հետաքրքրութիւն կ'առաջացնեն որբերուն մէջ, ուստի Արմէնեանը, քաջալերուելով, նաեւ ներկայացումներ կը բեմադրէ երեխաներուն մասնակցութեամբ:

Առաջին անգամ ըլլալով, երեխաները ներկայ կ'ըլլան ներկայացումներու եւ, կարծես, նոր աշխարհ մը կը բացուի դիմացին: Անոնք մեծ ուշադրութեամբ եւ հաճոյքով կ'ունկնդրեն ու կը դիտեն թատերական բեմադրութիւնները, ոմանք՝ խիստ լարուածութեամբ կը հետեւին գործողութիւններուն:

Երեխաները ոգեւորուած՝ ցանկութիւն կը յայտնեն դերասան Արմէնեանին բացօթեայ ներկայացում մը բեմադրել: Որբուկներուն այս խնդրանքը հրապուրիչ առաջարկ մը կը դառնայ եւ բաւական մտածելէ ետք, Արմէնեան կը մտադրէ «Սասունցի Դաւիթ»ը բեմադրել, որովհետեւ երեխաներու համար դիւրամբռնելի էր, ուր նաեւ երգեր, պարեր ու շարք մը գուարճալի տեսարաններ կային:

Բայց բարդ բեմայարդարանք պահանջող այդպիսի պիէս մը կարելի չէր բեմադրել որեւէ որբանոցի հրապարակի վրայ բեմահարթակ սարքելով, ուրեմն պէտք էր ամֆիթատրոնի նման ընդարձակ ձոր մը գտնել:

Այս գաղափարը Արմէնեանը կը յայտնէ որբանոցներու վարչութեան պետին եւ, քանի մը օր անց, ան Արմէնեանին կ'ըսէ.

«Կարծեմ գտել եմ ձեր ցանկացած ամֆիթատրոնը: Եթէ ուզում էք, գնանք միասին դիտելու, հեռու չի այստեղից»:

Վարչութեան պետը Արմէնեանին կը տանի «Կազաչի Պոստ» որբանոցի հարաւ-արեւմտեան կողմի ձորը: Վայրը իրապէս շատ յարմար էր. բաւականին ընդարձակ ձոր մը, երկու կողմէ ոչ շատ բարձր բլուրներով, որոնք կարծես յատկապէս աստիճանաւորուած էին փոքրիկ հրապարակներով: Արմէնեան ձայնի լսողական եւ արձագանգային կողմը կը ստուգէ պետին հետ ու կ'որակէ «փա-ռաւոր»:

Արմէնեանին կը մնայ փոքրիկ դերասաններ պատրաստել, ապա Դանիէլ Ղազարեանի եւ Կոլիա Ալավերդեանի օգնութեամբ մեներգներու եւ խմբական երգերու երաժշտական բաժինը կազմել, որ կը տեւէ երկու ամիս:

Մըսրայ Կանանց տեսարանը մօտ 40 կին ու մանուկներ, բլուրի երկու կողմէն սափորները ուսերուն, ճլուրլալով ու երգելով կ'իջնեն ու խումբով կը պարեն: Այս հիասքանչ տեսարանը մայր բնութեան ծոցին մէջ՝ ծափերու կ'արժանանայ:

Եզակի այս ներկայացումը տեղի կ'ունենայ Յուլիս 8, 1922-ին եւ կը կրկնուի Յուլիս 31-ին:

Առաջին ներկայացման ներկայ կ'ըլլան Ալեքսանդրապոլի երեք որբանոցներու սաներն ու ծառայողները, քաղաքի դպրոցներու աշակերտութիւնն ու տեղական մարմիններու աշխատողները, ընդամէնը 10,000 հանդիսականներ, որոնք կը նստին գետին կամ խոտերուն վրայ, իսկ բլուրի այս կողմը՝ կը նուազէր որբանոցի փողային երաժշտախումբը: Բեմին մօտաւորապէս 150 երեխաներ կը մասնակցին:

Մաս մը երեխաներ, որոնք ականատես եղած էին իրենց ծնողներու խոշտանգումներուն եւ որոնց դէմքերուն վրայ մուսկուլութիւն կար, այս ներկայացման շնորհիւ չափով մը մխիթարութիւն կը գգան:

«Սասունցի Դաւիթ» ներկայացումը գեղեցիկ յիշատակ մը կը թողու հազարաւոր որբ երեխաներուն, որոնք միշտ կը վերյիշէին ու կը պատմէին երանաւէտ ու անմոռանալի ներկայացման մասին:

«60 Տարի Հայ Բեմին Վրայ»

Արմէն Արմէնեան, Երևան, 1954, էջ 217-221

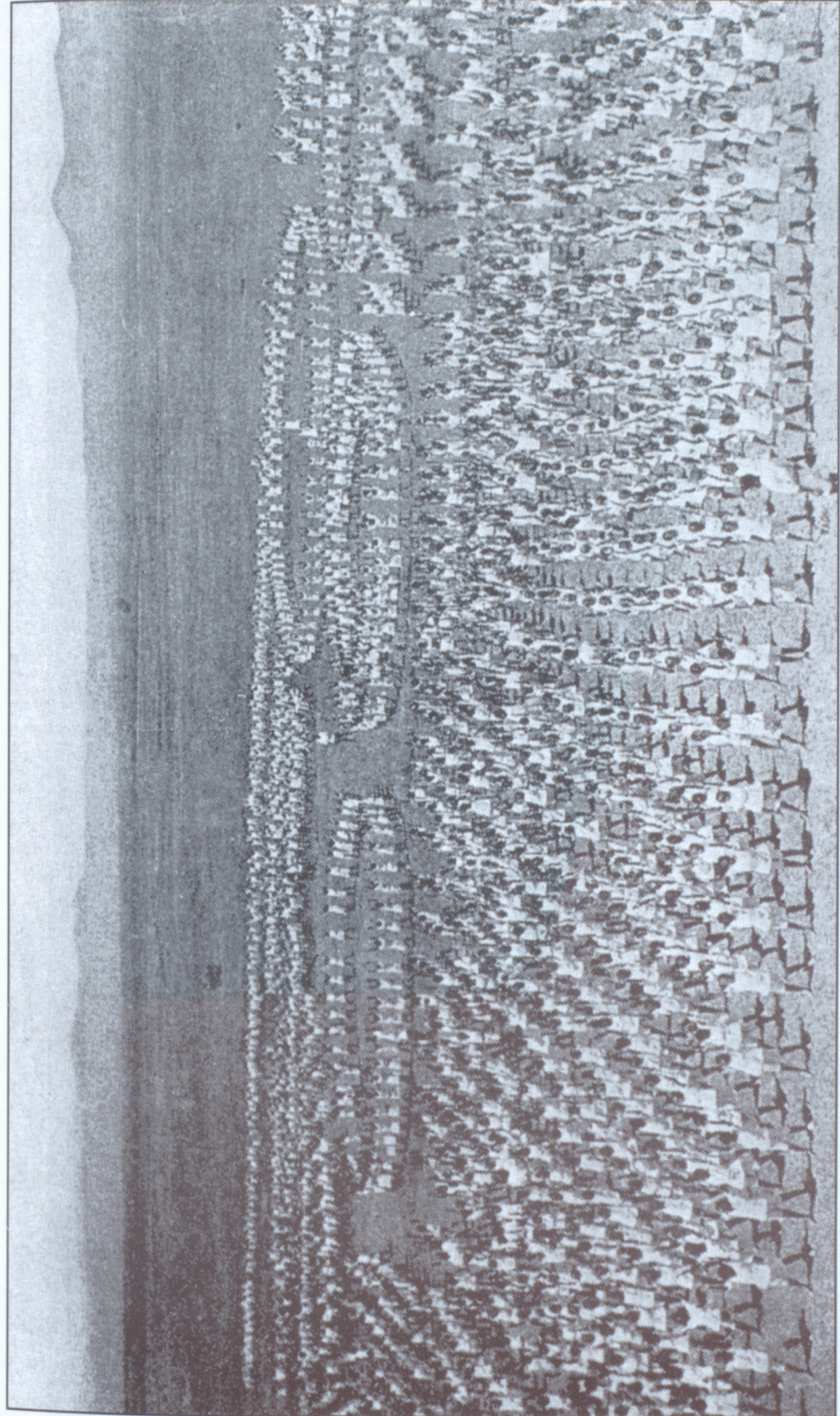
Միայն անհրաժեշտ է զինվորական ծառայողներին համարժեցված խնամք և հարգանք ցուցաբերելու համար, որովհետև նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին:

Մեր սիրտը միայն ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին:

Մեր սիրտը միայն ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին:

Մեր սիրտը միայն ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին:

Մեր սիրտը միայն ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին: Ինչպես և ինչպես որ ինչպես և ինչպես, նրանք մեզ համար իրենց կյանքը ենթադրեցին:

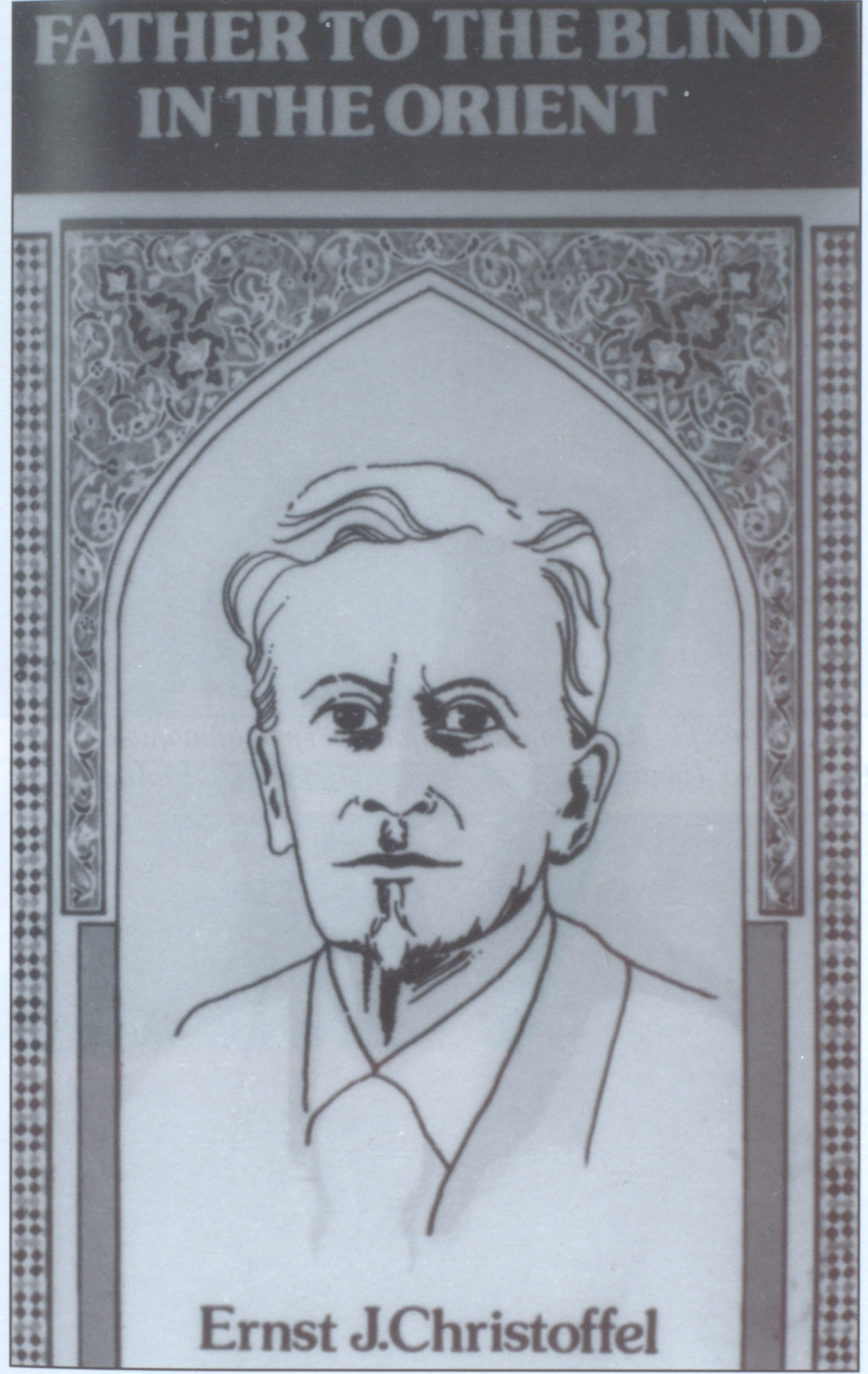
Ալեքսանդրյապոլի Ուլիկուհի մանչ որդեղը մարզանքի պահուն, Հոկտեմբեր 1925.

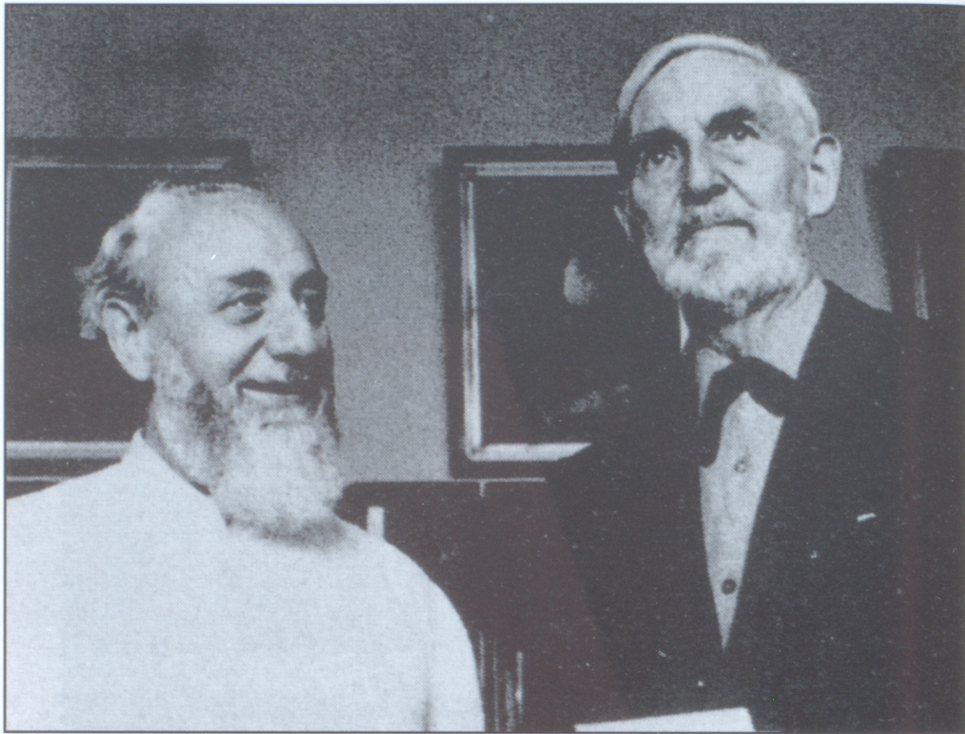
Պեյրեի Շիքրի, Տէր-Չօր, 1930.

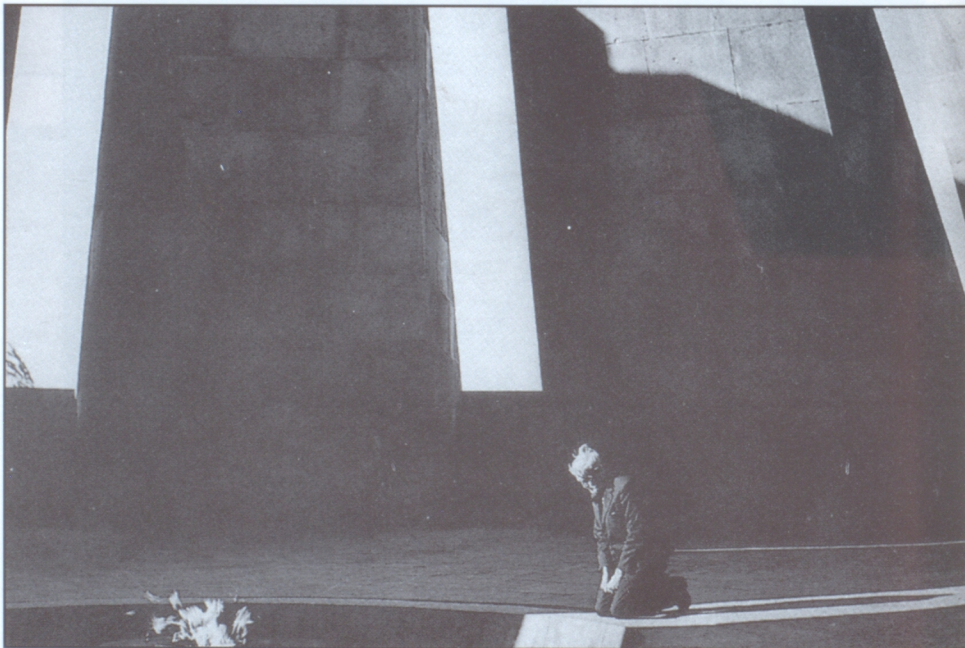
Շիքրի Գոփուշեան (Պեյրեի), Պէրոս, 1940.

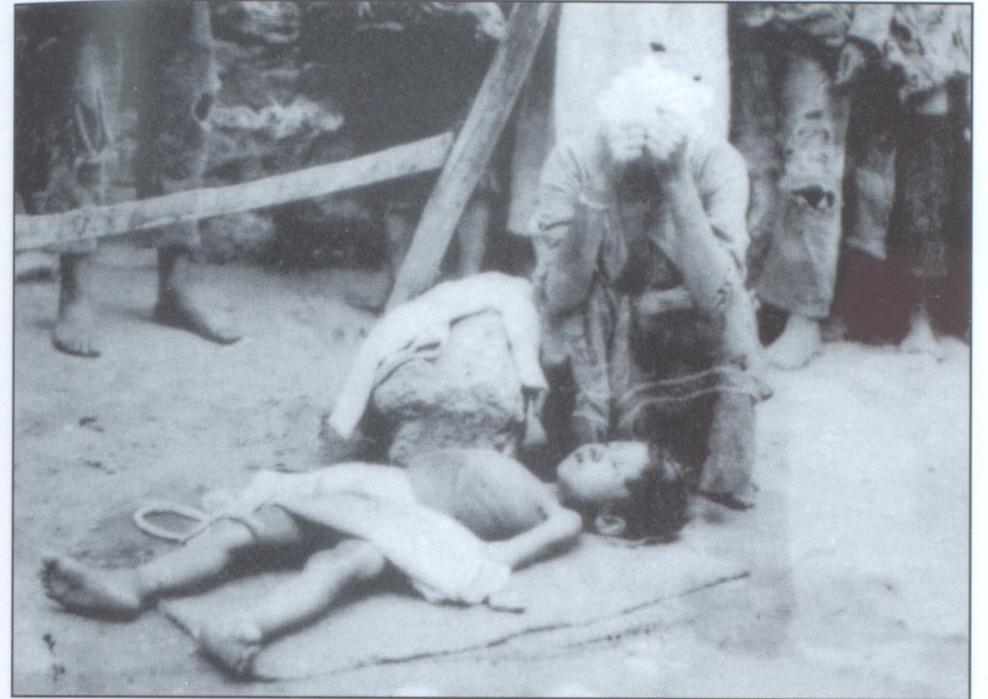
Գերմանացի հայաէր Վերապարտելի Էռնեստ Եագոր Քրիստոֆըլ (Ernest J. Christoffel, 1878-1955). հայ որբերու եւ կոյր մանուկներու համար կարարած մարդասիրական արարքները համաշխարհային ճանաչում կը գտնէին.

1968-ին Վեկները Հրափրում Էր Հայաստան.
Նկարում Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս Վազգէն Ա-ին հետ.

Արմին Վեկները Ծիծեռնակաբերդի յանդիման կրակին առջեւ՝
կը վերյիշէ անմեղ հայերու գազանային ջարդը.

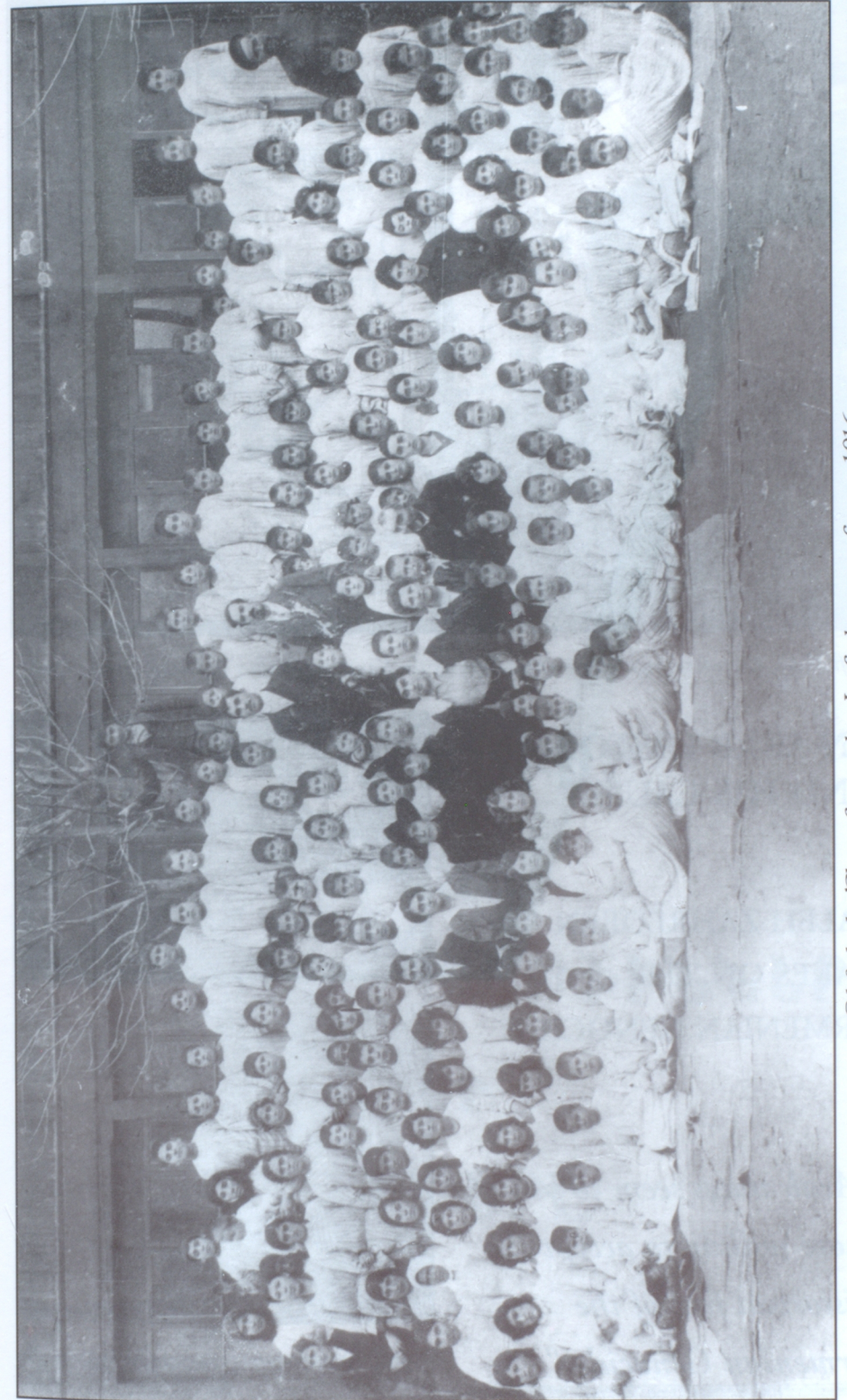
Ինչպէս լուսանկարեցի այս՝ աչքերուս ընդմէջէն

Հայ ազգի մեծ
նուիրեալը,
գերմանացի Արմին
Վեկներ (1886-1978),
որպէս թերթերու
թղթակից՝ ան
սկանապես եղած
է հայկական
ջարդերուն ու
զաղորնօրէն
կատարած է
հազարաւոր
նկարահանումներ.

TURKISH REGION RECALLS MASSACRE OF ARMENIANS.
Tahire Cakirbay, 66 at her farm near Elazig, Turkey, says her parents told her of the 1915 massacre of hundreds of thousands of Armenians.

Թիֆլիսի Ծիրանաւորի Վանքի որսանցը 1916 թ.

Left: Saleh Zahredeen; right: cover of his book on the Karabakh conflict in Arabic (Beirut, 1994)

AN ARAB HISTORIAN AND HIS CAUSE

SALEH ZAHREDEEN
TAKES ON THE
ARMENIAN GENOCIDE

*"Arab states seem to be
more willing to accept the
historical fact of the
Armenian Genocide."*

The Armenians: People and Cause (Beirut, 1988)

6

ՆՇԱՆԱԻՌ
ՀԱՅ
ԱՆՁՆԱԻՌՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ԵՒ
ՈՐԲԵՐԸ

3. Քաջագունուհի (1868-1938) Հայաստանի Հանրապետության անդրանիկ վարչապետը (նկար՝ «Հայաստանի Հանրապետություն» էջ 184).

ՔԱՋԱԶՆՈՒՆԻՆ

Երեք օր առաջ խթում էր: Քաջագունուհիի հետ միասին ներկայ եղայ որբերի խթման ընթրիքին, որ պատրաստել էր Երեւանի կանանց ընկերութիւնը: Գիմնագիայի մեծ սրահում շարուած էին երկար սեղաններ առանց սիւղոցի: Սեղանների վրայ, չիմկօ պնակների մէջ դրուած էր հիւրասիրութիւնը՝ խաշած կարմիր լուբիա, փոքրիկ կտոր պանիր, մի քանի չոր ծիրան, մի քանի հատ չամիչ ու էլ չգիտեմ ինչ, մի հատ բոմբի հաց գարիի ալիւրից եւ կապոյտ չիմկօ բաժակով թէյի նման մի բան:

Անկարելի էր առանց յուզումի դիտել, երբ սկսան շարք շարք ներս մտնել որբերը՝ 5-6 տարեկանից սկսած մինչեւ 15-16 տարեկան տղաներ եւ աղջիկներ: Ամէնքը հագնուած էին միաձեւ պետական ջուհականոցների պատրաստած բամպակէ գորշ ու կոպիտ կտորից: Նիհար, ոսկոր ու կաշի, խոշոր զարմացած աչքերով, կարծես միւս աշխարհից իջած ստուերներ, անշշուկ մտնում էին ներս եւ լուռ նստում ցոյց տրուած տեղը՝ ոչինչ չարտայայտող հայեացքները ուղղուած սեղանի վրայի ուտելիքին: Աղօթքից յետոյ, ամբողջ ընթրիքը անցաւ անաղմուկ: Կարող ես երեւակայել մի քանի հարիւր երեխաներ սեղանների շուրջ՝ առանց ձայն ու ծպտուն հանելու...

Ընթրիքից յետոյ Քաջագունուհին փորձեց մի քանի խօսք ըսել երեխաներին եւ հազիւ մի քանի բառ արտասանած՝ կեցաւ ու սկսեց հեծկլտալ երեխայի նման: Ցնցող էր տպաւորութիւնը. ծերունի վարչապետը լալիս էր առանց խօսել կարողանալու եւ հարիւրաւոր մանկական աչքեր նայում էին վրան անկարեկից, անորոշ հայեացքով...

Կորոյեանի գրուած նամակ, Երեւան, 8 Յունուար, 1919

«Հին Թղթեր Նոր Պատմութեան Համար»
Սիմոն Վրացեան, Պէյրուք, 1962, էջ 276, 277

ՋԱՊԷԼ ԵՍԱՅԵԱՆԸ

Ջապէլ Եսայեան (1878-1943) իգական սեռի հայ մեծագոյն գրողն է, որ նաեւ եղած է հասարակական գործիչ:

1909 թուականի Ապրիլին, երբ թուրքերը կը կազմակերպէին Կիլիկիոյ սպանդը, հայ մտաւորականներ պատուիրակութիւններ կազմեցին այդ ծանր ժամանակ, որպէսզի մեկնին Ատանա, Մերսին, Սիս եւ այլ վայրեր: Ջապէլ Եսայեան այդ պատուիրակութիւններուն կազ-

մին մէջ եղած է ու Կիլիկիոյ ժողովուրդի սարսափելի դրութեան մասին, յատկապէս որբերու յուսահատական վիճակի մասին իր տպաւորութիւնները գրած է:

1918-ին ան Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկիրներուն մէջ կը կազմակերպէ հայ գաղթականներու եւ որբերու հաւաքման ու տեղաւորման աշխատանքը: Շուրջ երեք տարի ան կը շրջագայէ Ալեքսանտրէթ, Այնթապ, Ուրֆա, Տարօն, Մերսին, Հաճըն եւ այլ քաղաքներ ու գիւղեր:

Չապէլ Եսայեան

Չապէլ Եսայեանի ցանկութեամբ եւ Հայկական Ազգային Պատուիրակութեան որոշումով ան կ'ուղարկուի Կիլիկիա՝ հայ կրթական հաստատութիւններու եւ որբանոցներու ճակատագրով զբաղելու: Մարտ 4, 1920-ին ան կը ժամանէ Մերսին եւ յաջորդ օրը Ատանա:

Մարտ 15-ին, քեմալական բանակը պաշարած էր Հաճըն քաղաքը, ուր կը գտնուէին հայ որբերը: Չապէլը Յունիս 1-ին Մերսինէն կը դիմէ Կիլիկիոյ Վարչական Վերահսկողութեան ղեկավար գնդապետ Բրեմոնին՝ Հաճընի որբերու մասին, որոնք երկար ամիսներ շրջապատման մէջ կը գտնուէին եւ կը խնդրէ այդ որբերը Ատանա փոխադրել:

Հայ Ազգային Պատուիրակութեան նախագահ Պօղոս Նուպար Փաշան, որ նոյնպէս զբաղած էր հայ որբերու ճակատագրով, կը հեռագրէ Չապէլ Եսայեանին՝ որբերու մասին տեղեկութիւններ պահանջելով:

Երբ Չապէլը կը տեղեկանայ՝ որ անգլիական «Լորտ Մէյլըս Ֆոնտ» կազմակերպութիւնը յանձն առած էր որբերու խնամքն ու տեղափոխութիւնը, ան այդ կազմակերպութեան ներկայացուցիչ Տոքթ. Ուիլեմ Անտրիու Քենետիին (William Andrew Kennedy) կը գրէ «հաշուի առնել Հայէպի 1400 ու Այնթապի 2000 որբերը»:

Երբ Չապէլ Եսայեանը կը տեղեկանայ անգլո-ամերիկեան այն ծրագրի մասին, թէ Կիլիկիոյ որբանոցները պիտի տեղափոխէին օտար ապահով երկիրներ, կը զգայ որ իր երեք տարուան փոթորկած հոգին հանգիստը պիտի առնէ:

Ջուլիետա Յովհաննիսեան
Ուսումնասիրութիւն
Հ.Հ. Պատմութեան Պետական Կեդրոնական Արխիւի
Բաժնի վարիչ, Երեւան

ԱՐՇԱԿ ԶՕՊԱՆԵԱՆ

(Մերսին 23, Նոյ. 1920)

Մերսինի վրանաբնակ մեր որբերուն տուած այցելութենէս կրած տպաւորութիւնս սրտապնդիչ է: Փոքրիկները գտայ մաքուր, լաւ հագած, քաղաքավար եւ ամէնքն ալ քաջաւոյժ, աշխոյժով եւ զուարթութեամբ լեցուն: Իրենց պոյ-սքաութեան խումբին մարզանքները զիս հրճուեցուցին ու զմայլեցուցին: Ահաւոր մարտիրոսութեան մը խաւարէն ճողոպրած այդ տղաքը, սասանած, սմբած անշուշտ՝ երբեկան հոս, դարձեր են կայտառ, խրոխտ ու հոյակապ դեռատի հայ զինուորներ: Ատոնց վրայ նայելով՝ մարդ աւելի եւս վստահ կը զգայ չինիչ հայ ցեղի անխորտակելի մշտանորոգ կորովին ու լուսաւոր ապագային: Շնորհաւորութեան եւ շնորհակալութեան արժանի են այն ազնիւ հոգիները, հայ ու Ֆրանսացի, որ իրենց հոգածութեամբ թուրք բարբարոսութեան այդ կիսամեռ զոհերը կիսախայտ կտրիճ հայկակներու փոխակերպած են:

ՄԱՍԲԻԷ ՎՐԳ. ՍԻՐՈՒՆԵԱՆ Տեսուչ Հ.Բ.Ը. Միութեան Որբանոցներու

9-5-1920

Գեղեցիկ առիթով մը այցելելէ վերջ Որբախնամի Մերսինի վրանաչէն որբանոցը, ուր կը պատսպարուին 300-ի մօտ որբ ու որբուհիներ՝ մխիթարուած հոգիով կը մեկնիմ անկէ, այն գեղեցիկ համոզումով, թէ այս նուիրական օճախին մէջ խնամուող ու դաստիարակուող մանուկ մարդկութիւնը գուրգուրանքն ու խնամքը կը վայելէ անձնուէր հոգիներու: Որբանոցի Պատ. խնամակալութիւնը, ազնուահոգի Տնօրէն Տիար Հայկ Ղազիրեան եւ ուսուցչական կազմը արժանի են ամէն գնահատանքի ու քաջալերանքի: Սրտանց յաջողութիւն կը մաղթեմ իրենց:

ՌՈՒԲԵՆ ՀԵՐԵԱՆ

Այսօր այցելեցի վրանաբնակ որբանոցը եւ տիրող պայմանները նկատի առնելով, շատ գոհացուցիչ գտայ, մանաւանդ մաքրութեան տեսակէտով. խիստ նշմարելի է տեսչութեան եւ պաշտօնէից հոգատարութիւնը:

ՎԱՀԱՆ ՓՈՐՓՈՒԳԱԼԵԱՆ

26/08/1920

Այսօր ինձ համար մեծ մխիթարութիւն ու քաջայերանք մ'եղաւ տեսնել թէ ինչպէս հայ տղաներ, անպատմելի չարչարանքներէ հազիւ ազատուած, կարողացած են քիչ ժամանակի մէջ պոյ-սկառուտի խումբ կազմել որ մեծ ապագայ մը կը խոստանայ:

ՄԻՆԱՍ ՎԵՐԱԾԻՆ

10 Մեպտ. 1920

Գիշեր մը պատիւն ունեցայ ննջելու այս վրանային որբանոցի հողայատակին վրայ, Պրն. Գրիգոր Գուտալեանի վրանին տակ:

Գիշերն ու ցերեկը դիտեցի ու գննեցի որբանոցին ընդհանուր կարգն ու սարքը եւ պէտք է անկեղծօրէն ըսել, գտայ գոհացուցիչ:

Մաքրութիւն, կոկիկութիւն, կանոնաւորութիւն աչքի կը զարնեն: Անկասկած լաւագոյնը միշտ լաւին թշնամին է, սակայն ամէն բան իր միջավայրին մէջ պէտք կ'ըլլայ դատել, ինչպէս նաեւ այն պայմաններէն, որոնք կը շրջապատեն գործ մը, ձեռնարկ մը եւ հաստատութիւն մը:

Արդ, Ատանայի որբանոցի նախորդ վիճակին եւ Մերսինի այժմու վիճակին միջեւ շատ աչքառու տարբերութիւններ տեսնելով, կ'երեւայ որ թէ որբերու խնամատար մարմինը եւ թէ որբանոցի տեսչութիւնն ու ուսուցչութիւնը բաւական գովելի աշխատանք տարած են գործը իր շատ թերիններէն մաքրելու համար: Շնորհաւորելի են՝ որ յաջողած են:

Իմ կարծիքով Մերսինի Ազգ. իշխանութիւններուն պէտք է յանձնել կիլիկեցի որբերու ընդհ. հոգատարութիւնը, որովհետեւ Մերսինի ազգայինները ցոյց տուին թէ աւելի ընդունակ են այս գործին նուիրուելու քան Ատանայի եւ ուրիշ վայրերու հայերը:

Յետոյ մեծ որբանոցներ պէտք է հաստատել Մերսինի մէջ իսկ որ միջավայրը-քաղաքը, ծովը, շէնքերը, մարդերու հագուստն ու կապուստը եւ կենցաղը աւելի կրթիչ ազդեցութիւն կը թողուն հայ մանուկին վրայ, քան կիլիկեան քաղաքներու մէջ...

ՏՈՔԹ. ԱՒԵՏԻՍ ԻՆՃԷՃԻՔԵԱՆ

29/05/1920

Այսօր կ'այցելեմ Մերսինի ազգ. որբանոցը: Որբերուն առողջ եւ ուրախալի կեցուածքը, շրջանակին եւ վրաններուն մաքրութիւնը առաջին անգամուն սրտիս մէջ արթնցուցած վշտալի յիշատակներս

բոլորովին կը յեղաշրջեն: Ժամանակին եւ ներկայ քաղաքական պայմաններուն աննպաստ ըլլալուն հակառակ սոյն այցելութիւնս աւելի կը զօրացնէ հաւատքս ազգիս ապագային համար: Կը յուսամ որ մեր որբերը լաւագոյն կրթութիւն առնելով ամենազօրաւոր անհատները պիտի ըլլան ազգին:

Մ. ՈՍԿԵԱՆ

22/05/1920 Մերսին

Որբախնամի որբանոցը... սրտի ցաւագին սեղմումով ներս կը մտնեմ անոր սեմէն: Եգիպտոսի մէջ սարսուղեցիկ բաներ պատմուած էին ինծի այս մասին: Բորոտներու բանակ մը տեսնելու մտաւրկումը ունիմ: Կը շրջիմ ամէն կողմ եկեղեցւոյ շրջափակին մէջ բնակած այդ մանկիկներուն: Բորոտածներ կ'որոնեմ. քանի մը տղաներ, որոնց մորթին վրայ բորոտութեան հետքեր միայն կը տեսնեմ: Հագուստի տեսակէտով տակաւին խեղճ են տղաքը: Բոպիկ ու գլխաբաց: Բայց առողջութիւննին լաւ է: Եկեղեցւոյ շրջափակէն դուրս, բաց դաշտին վրայ վրաններու տակ զետեղուած են մաս մըն ալ, նոյն որբերէն: Հոն մաքրութիւնն ու կանոնաւորութիւնը աւելի կատարեալ են: Ոչ մէկ աղտոտութիւն կայ, ոչ մէկ հոտ: Այս ամէնը կը պատմեն թէ որբանոցին վրայ անձնուէր, կարող ու հայրենասէր ձեռք մը դրուած է: Պր. Հայկ Ղազիրեանինն է ատիկա: Երիտասարդ տակաւին, որ հոգիով նուիրուած ըլլալ կը թուի իր նոր գործին: Հոգեկան տանջող զգացումով մը մտայ որբանոցէն ներս ու անկէ կը մեկնիմ սրտի անսահման թեթեւութեամբ մը:

«Նաւասարդ» ամսագիր
Հոկտեմբեր-Նոյեմբեր-Դեկտեմբեր 1997

ԵՐՈՒԱՆԳ ՕՏԵԱՆ

Կաղանդի պէս օր մըն էր: Նոր տարի չէր, Զատիկ ալ չէր, բայց կայծակի արագութեամբ տարածուեցաւ լուրը շէնքէ շէնք, սենեակէ սենեակ: Կաղանդ պիտի ունենայինք, Կաղանդ ունենալ կը նշանակէր տոպրակի վերածուած գուլպայ մը, մէջը շաքար, ընկոյզ, չամիչ ու թերեւս նաեւ թաշկինակ մը:

Նախ, լուրը առինք թերահաւատութեամբ, չհաւատալ կեղծելով եւ ամէն ըտպէ հաւատացողներուն պնդումը ըմբոշխնելով: Ընթրիքին աւետիսը պաշտօնականացաւ: Մայրիկը յայտարարեց, թէ երկու օր ետք, Շաքաթ կէսօրին, կաղանդ պիտի ունենանք: Իրազեկներ մանրա-

մասնութիւններ յայտարարեցին: Կաղանդը այս անգամ, ոչ Մայրիկին նուէրն էր, եւ ոչ ալ Հայրիկին: Դուրսէն, ուրիշ քաղաքէ մը մէկը եկած էր ու իրեն հետ բերած կաղանդը:

Հաւաստի աղբիւր մը — հսկիչ Յարութիւն — խորհրդաւոր ժպիտով նոյնիսկ յայտնած էր բարերարին անունը, բայց լսողները չէին կրնար յիշել. ու եթէ յիշէին իսկ, այդ անունը որեւէ նշանակութիւն չունէր մեզի համար: Բայց որոշ կերպով իմացուած էր հսկիչ Յարութիւնէն, թէ այցելուն նշանաւոր մէկն էր, շատ մը գիրքեր գրած էր եւ միշտ կը խնդար ու կը խնդացնէր: Այս կէտը կրկնապէս համակրելի կը դարձնէր անծանօթ բարերարին դէմքը, ու անհամբեր կը սպասէինք Շաբաթ օրուան:

Բեմին վրայ աթոռներով շարուած էին մայրիկները եւ քանի մը ակնոցաւոր ամերիկացի օրիորդներ: Կեդրոնը՝ Հայրիկին սեղանն էր, երկու կողմերը երկու պարապ աթոռներով: Բեմին մէկ մասը գրաւած էր լեցուն գուլպաներու հսկայ բլուրը:

Հայրիկը բեմ մտաւ կողմնակի դռնէ մը, ընկերակցութեամբ իրեն պէս սեւ հագուած մարդու մը: Ժխորը աստիճանաբար դադրեցաւ, հովին դէմ տատանումով մարող մոմի մը պէս: Հայրիկը եւ հիւրը գրաւեցին պարապ աթոռները: Հայրիկը զանգակը ձեռք առաւ, բայց յետոյ տեղը դրաւ, առանց զարնելու:

Ի վերջոյ հիւրը անցաւ սեղանին առջեւ: Մափերը անգամ մըն ալ փոթորկեցան եւ լուցին: Քիչ մը հեռացաւ սեղանէն, երկու քայլ առաջացաւ բեմին վրայ, թաշկինակով սրբեց ճակատը, ծոծրակը: Թաշկինակը գրպանը դրաւ, թեւերը կախեց առջեւ, մատները իրար հիւսելով եւ ափերը գետին դարձուցած: Այդ վիճակով կեցաւ պահ մը, հազաց ու լուր մնաց:

Գլուխը ճաղատ էր եւ փայլուն, Հայրիկին պէս: Շատ խոշոր եւ սուր քիթ մը ունէր:

Կը սպասէինք որ խօսի, խնդայ եւ խնդացնէ: Պատրաստ էինք խնդալու, անմիջապէս որ բան մը ըսէր: Մեր երեւակայութիւնը հազար տեսակ յատկութիւններ տուած էր միշտ խնդացող մարդուն, մինչդեռ մեր դիմացը կեցողը լուրջ եւ մտածկոտ յատկութիւն մը ունէր, ճիշդ Հայրիկին նման սեւ հագուստով: Յուսախաբութիւնը կատարեալ պիտի ըլլար, եթէ չըլլար քիթը: Փոքրերուս ուշադրութիւնը կեդրոնացած էր միայն անոր քիթին վրայ, իբրեւ խոստացուած գուարճութեան կարելի միակ աղբիւրը:

Երկար, տաժանելի ճիգէ մը վերջ, մարդը բացաւ իր բերանը:
—Տղաքներ, որբեր...

Լուեց դարձեալ: Ձեռքերը քակեց, կրկին հանեց թաշկինակը, վեր նայեցաւ, փորձեց ետ դառնալ ու տեղը նստիլ, բայց Հայրիկը թոյլ չտուաւ: Ամենէն փոքրերը սկսան խնդալ, կարծելով թէ խնդալիք բան մը տեղի ունեցաւ ու հարկ էր խնդալ: Բայց երբ տեսան մայրիկներուն խոժոռ դէմքերը, իսկոյն քարացան:

Հիւրը երկրորդ անգամ փորձեց խօսիլ, ու քիչ մը աւելի բարձր ձայնով.

— Որբեր, ես ձեզ շատ կը սիրեմ...

Այլեւս բառ մը չարտասանեց: Վերադարձաւ ու նստաւ տեղը, թաշկինակը աչքերուն: Հայրիկը չպնդեց այս անգամ: Բեմ կանչեց մեծ աղջիկներէն օրիորդ Չապէլը, որ երգէ կրկին: Ամենէն քաղցր ու անոյշ ձայն ունեցողն էր օրիորդ Չապէլը ու շատ գեղեցիկ էր:

Երգին ատեն հիւրը գետին կը նայէր, միշտ թաշկինակը ձեռքին: Քիթը այլեւս մեզի համար կորսնցուցած էր շահեկանութիւնը: Առանց բան մը հասկնալու կատարուածէն, կը զգայինք թէ ծանր ու կռող միջնորոտ մը հեւքի մէջ կը պահէր սիրտերը: Որոշ կերպով կը տեսնէինք, թէ հիւրին աչքերուն մէջ արցունք կար եւ թաշկինակով կը սրբէր թարթիչները, քիթը մաքրելու շարժումով մը:

Մայրիկներու շարքը տրտում էր բոլորովին: Անոնց մէջ ալ թաշկինակ գործածողներ կային: Երկու ամերիկացի օրիորդները փսփուքով բաներ մը կ'ըսէին իրարու: Օրիորդ Չապէլ կը շարունակէր երգել: Միակ անտարբեր ու խաղաղ մնացողը բեմին վրայ, Հայրիկն էր, որ կը պահէր սովորական դէմքը:

Դէպքը պատահեցաւ այսպէս.— Երբ երգը հասած էր այնտեղ, ուր կ'ըսուի.

Աղբիւր գիտե՞ս, քիւրտը մեզի ինչ կ'անէ,

Կը հալածէ, կը կոտորէ, կը սպաննէ...

Այստեղ, օրիորդ Չապէլին ձայնը թրթռաց, դանդաղեցաւ ու յանկարծ փղձկումով մը կանգ առաւ: Մեր ետեւէն մեծ աղջիկներուն մէջ, լսուեցաւ հեկեկանքի ձայն մը, յետոյ ուրիշ մը, երրորդ մը... Քանի մը խուպոտ ու թաւ հեծկլտուքներ ալ լսուեցան ուրիշ անկիւնէ մը, արհեստաւոր տղոց խումբէն: Հետզհետէ անջատ լացերը միացան, խառնուեցան ու վերածուեցան աննկարագրելի բանի մը: Հսկայ բազմութիւնը կարծես բռնուեցաւ հաւաքական զառանցանքի մը դողով:

Հիւրը քաշուած էր բեմին մէկ կողմը ու կը խօսէր ամերիկացի օրիորդներուն հետ: Հայրիկը, մտրակը ձեռքը, կը հսկէր բաժանումի գործողութեան, լուռ ու հանդիսաւոր:

Յաջորդ օրը, մոռցայ հարցնել ու երբեք չգիտցայ անոր անունը:

Տարիներ ետք, նախակրթարանի սեղանիս վրայ, տարեգիրք մը կը թղթատէի: Մատներս անփոյթ կը դարձնէին հաստ գիրքին էջերը: Բազմաթիւ նկարներուն մէջ, մէկը գրաւեց ուշադրութիւնս: Սեւ հագուստով, սեւ փողկապով ու ճաղատ գլուխով դէմք մըն էր: Ինծի այնպէս թուեցաւ, թէ տեղ մը տեսած եմ այդ դէմքը, անոյշ, բարի ժպիտով եւ հայկական նայուածքով:

Ինքն էր, այն հեռաւոր ու տարօրինակ մեր կաղանդին նոյնքան տարօրինակ հիւրը: Յիշեցի իր նշանաւոր բանախօսութիւնը, արցունքները, մեր հաւաքական ողբը: Չկրցայ ըմբռնել միայն, թէ ամբողջ կեանքը խնդալով անցընող մարդը ինչո՞ւ լացած էր մեր առջեւ, թէ տասնեակներով գիրքերու հեղինակ գրագէտը ինչո՞ւ երկու խօսք չէր գտած մեզի ըսելիք:

Հիմա կարդացած եմ իր գրած բոլոր գիրքերը: Կը ճանչնամ իր գործը, արժէքը, արուեստը: Հասկցած եմ նաեւ, թէ ինչո՞ւ չկրցաւ խօսիլ ու միայն լացաւ: Ի՞նչ կրնար ըսել Տէր-Չօրէն նոր դարձող տառապած հայ գրագէտ մը իր ցեղին հազարաւոր որբերուն, որոնց ծնողքները, ամէն գարունի, վարար Եփրատը դուրս կը նետէր, ոսկոր առ ոսկոր իր աչքերուն դէմ, աւազին վրայ...

Տարեցոյցի նկարին տակ գրուած էր — Երուանդ Օտեան...

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ԾԱՌՈՒԿԵԱՆ

«Մանկուքիւն Զունեցող Մարդիկ»

էջ 63-70

7

**ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՈՒ
ՕՏԱՐԱԶԳԻ
ՆՈՒԻՐԵԱԼՆԵՐ
ՀԱՅՈՑ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ԱԶՆԻՒ ՎԿԱՆԵՐ**

«Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» Ա. գիրքին մէջ յատուկ էջ մը յատկացուցած էինք, վերնագրելով զայն «Օտար Առաքելութիւններ»: Այդ առաքելութեանց մէջ եղան ամերիկացի, գերմանացի, տանեմարքացի, զուիցերիացի, անգլիացի, շուետացի եւ Ֆրանսացի բազմաթիւ մարդասէր ու հայասէր մարդիկ, որոնք անձնուիրաբար աշխատեցան հայ խլեակներուն ու ազատուած բեկորներուն օգտակար ըլլալու, խնամք տանելով անոնց ինքնութեան պահպանման եւ կրթութիւն ստանալուն:

Մենք եօթը երկիրներու անուններ տուած ենք. ուրեմն եօթը պետութիւններ արդէն գիտէին, թէ ինչ ահաւոր սպանդի ենթարկուեցաւ հայ ժողովուրդը, թէ ինչ թշուառութեան եւ անտէրութեան մէջ մնաց ան, որ առաքելութիւններ ճամբեցին:

Այդ առաքելութիւններուն մէջ եւ անոնց չափ գթասիրտ մարդիկ կային նաեւ օտարերկրացի միսիոնարներու հիւպատոսութեանց եւ բարեգործական այլ կազմակերպութիւններուն մէջ, որոնց մենք կ'անուանէինք Հայ Որբերու Նուիրեալները, որոնք բոլորն ալ, անխտիր, Հայոց Յեղասպանութեան ազնիւ վկաներն են եւ անոնցմէ մէկը Տոքթ. Ֆ. Ռ. Մակքալումը հարիւրաւոր հայ որբացած աղջիկները թուրքերուն ձեռքէն ծախու առած է իւրաքանչիւրին համար մէկ տղար վճարելով:

Մենք միսիոնարուհիներու ամբողջ ցուցակ մը կազմած էինք Ա. գիրքին մէջ (տես էջ 167-170) եւ ապա ընդգծած էինք պատուական նուիրեալներու անուններ, ինչպէս զուիցերիացիներ՝ Եակոբ Քիւնձլէրի, Օր. Պէաթրիս Րոհներրի, Տոքթ. Լէոփոլտ Ֆալրի, Վերապատուելի Քրաֆթ Պոնաուի, գերմանացիներ՝ Տոքթ. Եոհաննէս Լեփսիուսի, Տոքթ. Էռնրատ Լոհմանի, Պատուելի Եոհաննէս Էհմանի, տանեմարքացիներ՝ Օր. Քարէն Եփփէի, Օր. Մարիա Ճէյքըպսընի, Օր. Քարէն Փեթերսընի, շուետուհի Ալմա Եոհանսընի, բայց ամենէն շատ գթասիրտ ու մարդասէր ամերիկացիներու անուններ:

Այս գիրքին մէջ ներկայացուածները այդ նուիրեալներէն են:

ՁՈՒԻՑԵՐԻԱՅԻ ՄԻՍԻՈՆԱՐՈՒՀԻՆ ԵՒ ՀԱԼԷՊԻ ՈՐԲԵՐԸ

Գերմանական «Տէօչէ Հիլֆսբունտ» (Deutscher Hilfsbund) նպաստամատոյցը զուիցերիացի միսիոնարուհի Օր. Պէաթրիս Րոհներրը (Miss Beatrice Rohner) թուրքիա կ'ուղարկէ 1900-ին իբրեւ Մարաշի «Պեթել» որբանոցին տնօրէնուհի: ("L'Arménie et la Suisse" Karl Meyer, Berne 1974,

էջ 270): Ան 15 տարի կը զբաղի Մարաշի եւ Այնթապի ծնողազուրկ որբերուն հոգածութեամբ:

Դեկտեմբեր 1915-ին «Տէօչէ Հիլֆսբունտ»ը Պոլիս կը հրաւիրէ Օր. Պէաթրիս Րոհներրը եւ կը խնդրէ տեղեկագիր մը պատրաստել իր տարած աշխատանքներու մասին: Հոն հինէն ծանօթ ամերիկացի բժիշկ մը կ'այցելէ Րոհներրին եւ կ'ըսէ.

– Դուք զուիցերիացի էք, բայց կը պատկանիք գերման միսիոնարութեան: Արդեօք ձեզի համար կարելիութիւն չկա՞յ մտնել Հալէպի շրջանը. վստահ կրնաք ըլլալ, որ մեր դրամական բոլոր միջոցները ձեր տրամադրութեան տակ կ'ըլլան:

Օգնութեան այս կոչը զօրաւոր եւ հրամայական կը հնչէ՝ Օր. Պէաթրիս Րոհներրը անմիջապէս կը վերադառնայ միսիոնարական կեդրոնը՝ Մարաշ եւ յաջորդ օրը Հալէպ կը մեկնի: Ան անմիջապէս տեսակցութիւն մը կ'ունենայ գերմանական հիւպատոսին հետ: Այն օրերուն ձեմալ Փաշան Հալէպ կը գտնուէր, եւ Օր. Րոհներրի փափաքին համաձայն հիւպատոսը կը կարգադրէ տեսակցութիւն մը ունենալ Փաշային հետ: Քանի մը խորհուրդներ տալէ ետք, Փաշան խիստօրէն կ'արգիլէ Րոհներրը Հալէպէն դուրս ելլել: Առաջին կարճ հանդիպումը վերջ կը գտնէ առանց որեւէ արդիւնքի:

Յաջորդ առաւօտ սպայ մը կու գայ եւ Րոհներրին կ'առաջնորդէ ձեմալ Փաշային մօտ: Րոհներրը կը ներկայնայ ամերիկեան օգնութեան խորհուրդներով ու Փաշան կը պատասխանէ.

– Որոշեցի, որ Հալէպի համար կրնանք ընդունիլ օգնութեան միջոցներ, որովհետեւ քաղաքի ամբողջ բնակչութիւնը թիֆուսի վարակման վտանգի տակ է, եւ անտէր մանուկներն ալ քաղաքի համար վտանգ կը ներկայացնեն: Հրաման պիտի տամ կուսակալին, որ յարմար չէնք մը տրամադրէ մանուկներուն, եւ զանոնք պարենաւորելու համար ալ միջոցներ:

Ըստ Րոհներրին՝ այս արտօնութիւնը Աստուծմէ կու գար:

Իր նոր աշխատանքը սկսելու համար Րոհներրը կուսակալին կը դիմէ: Ան հայ մը կուտայ Րոհներրին՝ զինքը իր աշխատավայրը առաջնորդելու: Բաւական մը քալելէ ետք անոնք կը հասնին երկաթէ ձողերով շէնք մը: Ներս կը մտնեն ընդարձակ բակէ մը, որտեղէն քիչ մը հեռուն քանի մը կիներ բան մը կ'եփեն: Գերեզմանային լուսութիւն կը տիրէ: Րոհներրը կը դառնայ իր առաջնորդին ու այլայլուած կ'ըսէ.

– Կուսակալը ըսաւ ինծի, որ հոն 200 մանուկներ զիս կը սպասէին:

Առանց պատասխանելու՝ հայ մարդը դուռ մը կը ցուցնէ, ուրկէ ներս մանուկներուն կը սպասէր մահը: Այստեղ ցրուած, պատուտած դէղեր կը տեսնէ եւ ցաւագին ճիչեր կը լսէ: Բոհները սարսափահար իր առաջնորդին կը նայի:

— Այստեղ 100-ի չափ ծանր հիւանդներ կային: Վեց շաբաթէ ի վեր, ամէն օր այդ տեղէն 25 մանուկներու դիակներ դուրս կը հանէին եւ 25 նոր ու ծանր հիւանդներ կը բերէին մահացողներուն տեղ: Կին մը իր կարելին կ'ընէր անոնց օգնելու համար, — կ'ըսէ առաջնորդը:

— Հապա միւսները ո՞ր են, — կը հարցնէ Բոհները:

Մարդը լուելեան կը քալէ առաջ: Անոնք կ'անցնին կիսափուլ դպրոցի մը ընդարձակ սրահներէն ու միջանցքներէն: Ամէն կողմ աւերակ եւ անբացատրելի աղտոտութիւն կը տիրէ: Վերի յարկը կ'ելլեն, սրահին կեդրոնը խումբ մը մանուկներ կը տեսնեն՝ անձայն եւ գետինը նստած իրար սեղմած: Օդը պաղ է, Բոհները կը մօտենայ երեխաներուն ու կը ջանայ խօսիլ անոնց հետ, իսկ անոնք դալկահար երեսներով, աչքերը կարծես մարած ու անտարբեր՝ Բոհներին կը նային:

Այդ տեսարաններէն տակնուվրայ եղած՝ Բոհները կը փութայ ամերիկեան հիւպատոսարան ու հիւպատոսին կը պատմէ տեսածը: Ան անմիջապէս մեծ գումար մը կը յանձնէ Բոհներին, որ գերման եւ ամերիկեան հիւպատոսարաններուն մէջ կը ծանօթանայ երկու այլ անձերու հետ, որոնք օգտակար կ'ըլլան իրենց խորհուրդներով:

Բոհները ժամանակ չի կորսնցներ, տուն մը կը գնէ ու նաեւ բաւական հազուատեղէններ եւ կարի մեքենաներ: Անմիջապէս սենեակ մը կը հակառակէ, որպէս կարի սենեակ, իսկ իրեն համար կը պահէ կից փոքր սենեակը, ուր կը դրուի երկու աթոռ եւ զինուորական մահճակալ մը:

Աչխատող հայ կիները ուրախ են, այժմ ապրելու յոյս կ'ունենան եւ կը կազդուրուին բաւարար ուտելիքներով: Անոնք արագօրէն կը պատրաստուին ճերմակեղէններ դիզելու:

Մանուկներուն առողջութիւնը վերականգնած եւ դէմքերուն վրայ՝ աշխուժութիւն կ'երեւի: Անոնք վստահութեամբ կը մօտենան Օր. Պէաթրիս Բոհներին իրենց մեծ ու պզտիկ հարցերով: Երկու շաբաթ ետք՝ 50 մանուկներ լողցած ու հագած կ'ըլլան:

Փոքրիկ աղջիկ մը Բոհներին կը մօտենայ, թեւը կը քաշէ ու անձկալից աչքերով կը նայի միսիոնարուհիին եւ կ'ըսէ.

— Մայրիկ, զիս ալ պիտի մաքրե՞ս...

Երբ մաքրուած տան մէջ պիտի տեղաւորէին նոր շունչ առած որբերը, Կուսակալը Հալէպի զինուորական հրամանատարին հետ ներս

կը մտնէ եւ չոր ու կտրուկ կը յայտնէ, թէ այս շէնքը զինուորական հիւանդանոց էր, ուստի պէտք է պարպել: Նոյն իրիկունը մէկը լուր կը բերէ, թէ հայկական մանկապարտէզի շէնքը պարապ է, ուստի առողջացած մանուկները հոն կը խոխադրեն:

Որբերուն «Մայրիկ»ը իր հիւանդ մանուկներուն քով կը մնայ: Այն օրերուն որբերէն քանի մը ծանր հիւանդներ կը մահանան, սակայն շուտով ծանր հիւանդութիւնները կ'անյայտանան ու այս շէնքը, ուր այնքան տառապանք կար՝ գոհունակութեան եւ շնորհակալութեան տուն մը կը դառնայ:

Այս երկու տուններուն մէջ, ամիսներու ընթացքին, տարագիր խումբեր կը պահէին ժամանակի մը համար, յետոյ անապատ կը դրկէին: Թիֆուսը եւ թանչքը տարածուած էին եւ սարսափելի աւերներ կը գործէին: Յաճախ մեռելները օրերով ողջերուն քով պառկած կը մնային: Տան ջրհօրին ջուրը միջրոպներով վարակուած էր, որովհետեւ կին մը ինքզինք ջրհօրը նետած էր եւ ոչ ոք լուր ունէր: Շաբաթներ այդ ջուրը խմելէ ետք, երբ որբերը ջուր կը քաշէին կնոջ մը դիակը կը գտնեն: Կառավարութիւնը յիշեալ երկու տունները կը գոցէ:

Որբերուն «Մայրիկ» Բոհները Կուսակալին կը համոզէ տունները իրեն տրամադրել: Քանի մը օրէն ան փոփոխութիւններ կ'ընէ եւ տունները ալ աւելի հանգստաւէտ կը դարձնէ:

Լուր կը տարածուի թէ՛ Հալէպի մէջ մանուկներու համար տուն մը բացուած է: Չես գիտեր ուրկէ անտէր երեխաներ կը յայտնաբերուին: Խղճալի տեսարաններու ականատես կ'ըլլան, երբ օրերով անօթի եւ հիւանդ որբեր հազիւ բակը կը հասնին՝ անգիտակից գետին կ'իյնան: Մեծամասնութիւնը կմախքացած վիճակի մէջ, աղտոտ ցնցոտիներով՝ ոջիւները մորթէն ներս՝ իրենց միսին մէջ թափանցած: Անոնցմէ շատեր մնացորդներն էին բազմանդամ եւ ազնուական ընտանիքներու. մեծամասնութիւնը մանչեր էին:

Քանի մը ամիսներու ընթացքին Օր. Պէաթրիս Բոհներին որբերը 250-էն 850-ի կը բարձրանան: Անոնց առօրեայ հացը երբեք չի պակսիր:

Այստեղ արժէ յիշել, որ Մարաշի հայ որբերուն եւս նուիրուած էին Օր. Պէաթրիս Բոհներին մայրն ու քոյրը, որոնք իրենց մահկանացուն կը կնքեն Մարաշի մէջ 1912 եւ 1919 թուականներուն: Մայրը կը թաղուի Մարաշի մէջ:

«Տիրոջ Փրկարար Բագուկը»

Պէաթրիս Բոհներ, Պէյրուս 1965

Բնագիրը գերմաներէն գրուած 1934-ին

ՊԻԼ «ՄԱՅՐԻԿ»

Օրիորդ Հետվիկ Պիլը (Hedwig Büll) ծնած է Էսթոնիայի Հաապսալու քաղաքը Յունուար 23, 1887 թվականին, ունեւոր ընտանիքի մը մէջ:

Երիտասարդ տարիքին ան նուիրուած է միսիոնարութեան: Հետվիկ Պիլը իր կոչումը կը տեսնէր տկարներուն ու գրկուածներուն օգնութիւն ցոյց տալու, միսիոնարական գործունէութիւն ծաւալելու մէջ, ուստի ան կ'որոշէ նուիրուիլ հոգեւոր կեանքին:

Մեծ Եղեռնէն առաջ ան եղած է Կիլիկիա եւ հայ որբերուն ծառայած: 1916-ի սկիզբներուն աշխատած է Հարունիէ գիւղի գերմանական որբանոցին մէջ որպէս վարժուհի:

1918-ին Օսմանեան կայսրութեան հրամանով, գերմանական այս որբանոցի բոլոր երեխաները պէտք է աքսորուէին: Հայր Պէննօ Ֆօն Տօպէլէրի հետ քոյր Պիլն էր, որ գերմարդկային ջանքերով հայ որբերը թրքական սպառնալիքէն ազատեց: Ասիկա պարզապէս աստուածային հրաշք մըն էր: Ան շատ տառապեցաւ այս փրկարար գործը գլուխ հանելու համար, որուն հետեւանքով ծանր հիւանդացաւ:

Երբ գինադադար հռչակուեցաւ, Փրանսական գինուորական իշխանութիւնները Հարունիէի որբանոցին բոլոր գերմանացի դասատուները երկրէն վճարեցին եւ Հետվիկ Պիլին յանձնարարեցին ստանձնել տնօրէնութիւնը:

1922-ին հայ գաղթականներուն օգնութեան անոր մասնակցութիւնը անհրաժեշտ նկատելով՝ Փրանսական «Քրիստոնէական Առաքելութիւն Արեւելքի մէջ» (Action Chrétienne en Orient) կազմակերպութիւնը Օր. Հետվիկ Պիլը կ'ուղարկէ Հալէպ՝ որպէս այս մարդասիրական կազմակերպութեան ներկայացուցիչ:

1920-ական թուականներու կէսերուն, Հալէպի մէջ պատասպարուած գաղթականները ահռելի վիճակի մէջ կը գտնուէին: Բազմաթիւ ընտանիքներ առանց ճրագի էին եւ ոմանք՝ խաչած բանջար կ'ուտէին հացի փոխարէն: Անօթութեան հետ՝ թշուառ ժողովուրդը անգործ էր: Հայ դպրոցական մանուկը առանց կօշիկի, ցնցոտիներու մէջ կ'աճապարէր իր տախտակաչէն դպրոցը հասնիլ ուսում առնելու համար:

Ահա այս դժուարին պայմաններու մէջ՝ Հետվիկ Պիլը կ'աշխատի բոլորին օգնութեան հասնիլ, բայց ամենէն առաջ անչափահաս գրկեալներուն: Ան կ'որոշէ զբաղմունք գտնել գաղթականներու հա-

մար, որպէսզի կարենան ապրուստի միջոցներ ստեղծել: Ան կը ստեղծէ հիւսուածեղէնի գործարան (Չուլհականոց) եւ ձեռագործի մասնաճիւղ մը, ուր աշխատանքի կը լծուին 500 հայ կանայք եւ աղջիկներ: Այդ գործարանին համար հաստոցներ կը գնեն եւ տեղական բուրդէն կարպետներ կը գործեն՝ վաճառելով Ֆրանսա, Հոլանտա եւ Զուիցերիա: Հալէպի մէջ պատրաստուած այս ձեռագործները աշխարհով մէկ կը տարածուին: Այս գործը կը շարունակուի մինչեւ երկրորդ համաշխարհային պատերազմի աւարտին:

Շէնքերու վարձքեր վճարելու փոխարէն Օր. Հետվիկ Պիլը գաղթականներու ճամբարի հարեւանութեամբ երկու շէնք կը կառուցէ՝ մէկը «էլիմ», ուր Չուլհականոցն ու ձեռագործի բաժիններն էին, միւսը՝ «Միշար», որուն առաջին յարկը հաւաքավայրի դահլիճն էր ու բուժարանը:

Հ. Պիլի նախաձեռնութեամբ կրթաթոշակներ կը հաստատուին, որոնցմէ կ'օգտուին շուրջ 250 հայ երեխաներ, կրթութիւն ստանալով Հալէպի տարբեր դպրոցներուն մէջ:

Օր. Հետվիկ Պիլը այսքան նուիրում եւ զոհողութիւն ցուցաբերելով հայ որբերուն եւ տառապած գաղթականներուն՝ արժանաւորապէս կոչուեցաւ Պիլ «Մայրիկ»:

Ջբաւոր հայ ընտանիքներ օգնելու նպատակով, կը ստեղծէ որդեգրման իւրօրինակ ձեւ մը: Պիլ Մայրիկի կարգադրութեամբ եւրոպացի բարեգործ մարդիկ կը որդեգրեն կարիքաւոր հալէպահայ գաղթական ընտանիքի երեխաներէն որեւէ մէկը եւ անոր անունով ամսական մէկական ոսկի կ'ուղարկեն տուեալ ընտանիքին ապրուստի համար: Այս ձեւով 200 հայ ընտանիքներ կ'օգտուին: Այս բարերարներէն մին՝ Հոլանտայէն օգնած է հալէպահայ յայտնի մտաւորական եւ գրող Բօրիկ Թորոս Թորանեանի ընտանիքին*:

Հայ տկար երեխաները կազդուրելու նպատակով Պիլ Մայրիկը Իսկենտերունի Սանճաքի Հայկական Աթրզ գիւղին մէջ այն ժամանակ Սուրիա, այժմ Թուրքիա, կազդուրման կայան մը կը ստեղծէ: Թրքական սահմանին մօտիկ, ծովեզերքէն վեր կարմեղա լեռան ստորոտին, Աթրզ օդասուն եւ վճիտ ջրերով շրջապատուած վայր մըն էր, ուր Պիլ Մայրիկը քանի մը սենեակնոց շէնք էր կառուցած: Հալէպի կէս անօթի երեխաները երեք ամիս առատ սնունդ կը ստանան ու զօրացած ու կայտառացած Հալէպ կը վերադառնան ու Պիլ Մայրիկը գոհունակութեամբ ամէն մէկուն առանձին կը համբուրէր ու մազերնին կը շոյէր:

1939-ին Փրանսացիները սուրիական Սանճաքը կը պարպեն ու կը յանձնեն թուրքերուն, ուստի հայութիւնը ապաստան կը գտնէ Սու-

* «Հետվիկ Պիլ կամ Միս Պիլ Մայրիկ» Թ. Թորանեան «Ձարթօմբ» 1988, Փետրուար 28:

րիոյ եւ Լիբանանի մէջ: Մուսա Լեբան գիւղերու բնակիչները Այնճար գիւղը կը հիմնեն: Պիւլ Մայրիկը Այնճար կու գայ, գաղթականներուն օգնութեան կը հասնի, եւ դպրոց մը կը հիմնէ:

Պիւլ Մայրիկը ծայր աստիճան համեստ էր եւ կը բաւարարուէր ամենաքիչով:

Ան անթերի հայերէնով կը գրէր եւ կը խօսէր:

Երբ Պիւլ Մայրիկը 1951-ին իր սիրած Հալէպէն հեռացաւ, սկսաւ թղթակցիլ իր գործընկերներուն եւ բազմաթիւ սաներուն հետ: Եւրոպայէն ան դրամական օգնութիւններ ղրկեց Հալէպ՝ նոր շէնքեր շինելու եւ նոյնիսկ կահաւորելու համար դրամ ուղարկեց՝ ամէն մանրամասնութիւններ իմանալէն ետք:

Պիւլ Մայրիկը իր վերջին նամակներէն մէկուն մէջ, ուղղուած Պատուելի Արմենակ Կեսարենցին՝ ան կը գրէ «իմ սիրտը հայ է»:

1965-ին հայ ժողովուրդը կը նշէ Մեծ Եղեռնի 50-ամեակը: Պիւլ Մայրիկը 78 տարեկան էր, չէր կրնար հեռու մնալ իր սիրած ժողովուրդէն, ուստի երկրորդ անգամ ըլլալով Հալէպ ժամանեց:

Ան 89 տարեկանին անգամ գերմանական իր հանրակացարանէն պատասխանեց իր սաներէն ստացած բազմաթիւ նամակներուն:

1981 Հոկտեմբեր 3-ին Պիւլ Մայրիկը հոգին կ'աւանդէ 93 տարեկանին:

1922 թուականէն սկսեալ, Պիւլ Մայրիկի կատարած բազմաթիւ աշխատանքներուն ծախսերը կը հոգար Փրանսական «Քրիստոնէական Առաքելութիւն Արեւելքի մէջ» մարդասիրական կազմակերպութիւնը, որուն ներկայացուցիչը Սուրիոյ մէջ Օր. Հետվիկ Պիւլն էր: Այս կազմակերպութեան հակիրճ պատմականը կու տանք որպէս լրացուցիչ տեղեկութիւն Բիւլ Մայրիկի գործունէութեան:

Այս կազմակերպութիւնը կը հիմնուի Սթրազպուրկ քաղաքին մէջ Դեկտեմբեր 6, 1922-ին: Կայաններ կը ստեղծէ նախ Հալէպի մէջ, ուր կը հաստատէ բժշկական առաքելութիւն, այրիներու օգնութեան կայան, երեխաներուն եւ աւագ սերունդին հոգեւոր աշխատանք, կոյրերուն օգնութիւն, մահմետականներուն մէջ միսիոնարական աշխատանք տանելու համար, Հալէպի մէջ երկու տարբեր ճիւղեր հիմնադրուած էին՝ հայկական եւ արաբական:

«Քրիստոնէական Առաքելութիւն Արեւելքի մէջ» կազմակերպութեան կեդրոնատեղին Սթրազպուրկն էր եւ նախագահը՝ Էդ. Վակնէր: Դոկտ. Փոլ Պերրոնը հիմնադիրն էր ու տնօրէնը:

Երբ Սուրիան, Լիբանանը եւ Ալեքսանտրիէի շրջանը Փրանսացիներու հսկողութեան տակ կը գտնուէին, այս կազմակերպութիւնը

Հալէպի մէջ մեծ հիւանդանոց մը կը պահէր իսկ միսիոնարներուն ձեռքի տակ՝ բազմաթիւ փոքր հիւանդանոցներ, առողջապահական կայաններ եւ 16 որբանոցներ: Ծանր հիւանդները զանազան հիւանդանոցներ կ'ուղարկէին, որոնց բուժման ծախսը այս Փրանսական կազմակերպութիւնը կը հոգար:

Հայ ազգին տրուած անոր օգտաշատ վաստակը վերակոչելով՝ «Քրիստոնէական Առաքելութիւն Արեւելքի մէջ» կազմակերպութեան գործունէութեան 50-ամեակը տօնուեցաւ Հալէպի մէջ՝ 1972-ին:

«Հայութեանը Առաքելութեանը Արեւելքի մէջ»
Դոկտ. Վարդան Գրիգորեան, Երեւան, 1996

ՀԱՅ ՈՐԲԵՐՈՒ ԵՒ ԿՈՅՐ ՄԱՆՈՒԿՆԵՐՈՒ ՀԱՅՐԻԿ՝ ԷՆՆԵՍ ԵԱԳՈՔ ՔՐԻՍՏՈՖԵԼ

Գերմանացի Վերապատուելի էռնեստ Եագոք Քրիստոֆըլ (Ernest J. Christoffel) հայասէր միսիոնարը ծնած է 1878-ին Հոենոսի Ռեկաթ քաղաքը: Տեղւոյն դպրոցէն շրջանաւարտ ըլլալէն ետք, 1904-ին Չուիցերիոյ Պագըլ քաղաքի Աստուածաբանական սեմինարը կ'աւարտէ:

Հայաստանի Օգնութեան Յիւրիսի Չուիցերական Յանձնախումբը կ'առաջարկէ որ Քրիստոֆըլը յանձն առնէ թուրքիոյ Սվազ քաղաքի մէջ եղած երկու հայ սորբանոցներուն տնօրէնութիւնը եւ միեւնոյն ժամանակ ուսուցչութիւն ընէ:

Սեպտեմբեր 1904-ին Քրիստոֆըլն ու իր կրտսեր քոյրը՝ Հետվիկ կ'ուղղուին դէպի թուրքիա եւ Սվազ հասնելով կը ստանձնեն որբանոցներու 400 երեխաներուն հոգատարութիւնը:

Օր մը հայ մայր մը, իր երիտասարդ տղան, որ վերջերս տեսողութիւնը կորսնցուցած էր, որբանոց կը բերէ:

«Կոյրերու աղօթքը աւելի լսելի է Աստուծոյ առջեւ» կ'ըսէ մայրը ու կը խնդրէ, որ որբերը աղօթեն, որպէսզի բացուին զաւկին աչքերը...: Այս դէպքը կը ցնցէ երիտասարդ միսիոնարը, եւ կոյրերով զբաղելու տենչ մը կ'արթննայ իր մէջ: Ան կ'որոշէ կոյրերուն նուիրուիլ:

Եղբայր եւ քոյր Չուիցերիա կը վերադառնան ու կոյրերու ինստիտուտի մը մէջ մասնագիտական դասերու կը հետեւին: Աւարտելէ ետք՝ Սեպտեմբեր 1908-ին թուրքիա կու գան, բայց այս անգամ Մալաթիա քաղաքը ուր 20,000 հայեր կ'ապրէին: Այստեղ հաւաքուած կոյր, հաշմանդամ ու լքուած փոքրիկներուն թիւը կը հասնի 60-ի:

Կոյր մանուկներուն թիւը կը շատնայ, Քրիստոֆըլը ընդարձակ տուն մը կը վարձէ տեղաւորելու համար աւելի քան 80 երեխաներ: Կոյրերու համար ստեղծուած «Պռայլ» գիրերը կը յարմարեցնեն հայերէնի ու թրքերէնի: Քրիստոֆըլի երազը իրականացած է, իր հիմնադրած կոյրերու որբանոց-դպրոցը Մալաթիոյ մէջ կը կոչուի «Պեթեստա»: Կարճ ժամանակէ մը ետք ան կ'որոշէ որբանոց մըն ալ բանալ Տիգրանակերտի հայ կոյր աղջիկներուն համար եւ այս առիթով 1914-ին կ'երթայ Գերմանիա:

Քրիստոֆըլը չի յաջողիր իրականացնել իր ծրագիրը, որովհետեւ Գերմանիան պատերազմի մէջ է ու ինքն ալ կը զօրակոչուի՝ որպէս հոգեւոր հայր:

Հակառակ անհամար դժուարութիւններու, մանաւանդ թրքական գաւառներու մոլտքը խստիւ արգիլուած էր օտարներուն, Քրիստոֆըլը բացառութիւն կազմելով՝ արտօնութիւն կը ստանայ Մալաթիա երթալու:

Ան Մալաթիա է: Սակայն քաղաքի քրիստոնեայ թաղամասերը, եկեղեցիներն ու այլ հաստատութիւնները, աւերակներու վերածուած են... «Պեթեստա»ի շէնքը կանգուն է, բայց կոյր երեխաներուն կէսը չկայ, մահացած են:

Կառավարիչը կ'ուզէ միւս կէսն ալ դուրս հանել, բայց Քրիստոֆըլը պաշտպան կը կանգնի իր որբերուն: Կառավարիչը կը սպառնայ գինք բանտարկել տալ, սակայն Պոլսոյ գերմանական դեսպանատան միջամտութեամբ կառավարիչը կը սաստուի:

Պատերազմի աւարտին Փետրուար 9, 1919, ընդամէնը 19 հոգի, մէջն ըլլալով Քրիստոֆըլի 3 հայ որդեգիրներն ու անոնց վարժուհին Հայկանուշը, մեծ դժուարութիւններով կը հասնին Պոլիս, ուր Քրիստոֆըլը մազապուրծ կը խուսափի ձերբակալութենէ: Իր երկու որդեգիր մանչերը ձեռքէն կ'առնուին բրիտանական դեսպանատան կողմէ, ու ինք մեծ տառապանքով Գերմանիա կը հասնի:

1923-ին Քրիստոֆըլը երիտասարդ տարրերէ կը կազմէ «Քրիստոնէական Միսիոն Արեւելքի Կոյրերուն համար» կազմակերպութիւն մը, սակայն թուրքերը կ'արգիլեն անոր մոլտքը թուրքիա:

Պարսկաստանի կառավարութեան արտօնութեամբ Քրիստոֆըլի բարեսիրական խումբը կը հաստատուի Թաւրիզ 1926-ին եւ կոյր երեխաներու համար տուն մը կը վարձուի: Տարի մը ետք նոր կեդրոն մը կը հաստատուի Իսֆահանի մէջ, ուր կ'ընդունուին բազմաթիւ պարսիկ, հայ եւ թուրք կոյրեր, համր ու հաշմանդամ երեխաներ:

Պահանջուած լեզուներով «Պռայլ» գիրեր կը ստեղծուին: Կոյրե-

րը երգել կը սորվին իրենց մայրենի լեզուներով ու գերմաներէն: Կոյրերը արհեստներ կը սորվին ու շատերը կարպետ ու գորգ կը գործեն:

1930-ական թուականներուն Պարսկաստանի մէջ կոյրերու երկու հաստատութիւններ կային՝ Թաւրիզ եւ Իսֆահան, վերջինը շատ աւելի մեծ էր քան առաջինը:

Համաշխարհային երկրորդ պատերազմի ընթացքին, 1943-ին Քրիստոֆըլը կը ձերբակալուի անգլիական բանակի կողմէ ու կ'արգելափակուի Պարսկաստանի, Իրաքի, Եգիպտոսի եւ Գերմանիոյ ճամբարներուն մէջ:

1951-ին շոուէտացի բարեկամներու եւ ամերիկեան միսիոնարական քոյր ընկերութիւն մը նիւթական օգնութիւն կ'առաջարկեն Քրիստոֆըլին՝ վերսկսելու մարդասիրական գործը Իսֆահանի մէջ:

Հակառակ տարիքին ան մեծ ուրախութեամբ կ'ողողուորուի դէպի Պարսկաստան եւ մինչեւ իր մահականացուն կնքելը՝ Ապրիլ 23, 1955 կը շարունակէ իր գործը:

Վերապատուելի էձնեստ Քրիստոֆըլը Ապրիլ 24, 1955-ին իր հանգիստը կը գտնէ Իսֆահանի հայոց գերեզմանատան մէջ: Բազմաթիւ սգաւորներու շարքին կը մասնակցին իր շատ սիրելի կոյր սաները, որոնք վերջին անգամ կ'երգեն իրենց պաշտելի «Հայրիկ»ին դազադին դիմաց:

Քրիստոֆըլի այս մարդկային առաքելութիւնը կը շարունակուի իր վախճանումէն ետք «Քրիստոֆըլ Միսիոն Արեւելքի Կոյրերու համար» անուան տակ, շնորհիւ Համաշխարհային Եկեղեցիներու մարդասիրական հաստատութիւններու եւ հաւատացեալներու օգնութեան:

Կոյր երեխաներուն տառապանքը ամոքելու մտադրութեամբ, անհատական փոքր ձեռնարկով մը սկսած, գերմանացի հայասէր էձնեստ Եագոբ Քրիստոֆըլի մարդասիրական արարքները՝ արդարացիօրէն համաշխարհային ճանաչում կը գտնեն:

Հայ ժողովուրդը երախտապարտ է հայ որբերու եւ կոյր մանուկներու պաշտպան Վերապատուելի էձնեստ Քրիստոֆըլին:

Տոբ. Ռոպէր Ճէպէնեան
«Ձարթօնֆ» օրաթերթ
1992 Ապրիլ 24, 26, 28

ՕՐ. ՄԷՐԻ Լ. ԿՐԱՖԱՄ

Ամերիկացի միսիոնարուհի Օր. Մէրի Լ. Կրաֆամը (Mary L. Graffam, 1871-1921) 1901 թուականին սկսեալ ծառայած է Սվազի հայ որբերուն մինչեւ իր մահականացուն կնքելը:

1902-ին ան Սվազի աղջկանց որբանոցին տնօրէնուհին եղած է: Յանդուգն ու դիւանագէտ, ամենէն ողբերգական ժամանակաշրջանին (1915-1918), ան խնամած է իր որբերը:

Օր. Կրաֆամը հայերէն կը խօսէր ու կարողալ գրել գիտէր:

Մեծ Եղեռնի օրերուն, Սվազի որբանոցի երեխաները առաջնորդութեամբ իրենց «մայրիկ»ին, Թոխմա գետի փայտեայ կամուրջը կը հասնին, ուրկէ պէտք է անցնէին բռնագաղթի կարաւանները: Թուրքերը կամուրջի երկու կողմերը բռնած էին եւ անցնող կարաւաններուն մէջէն կը փնտռէին այն աղջիկը կամ պատանին, զոր պիտի հաւնէին եւ անմիջապէս կ'առանձնացնէին, իսկ դիմադրողները կամուրջէն գետը կը նետէին:

Մէրի Լ. Կրաֆամը տեսնելով թուրքերու վայրենաբարոյ արարքները, կամուրջի կեդրոնը կը կենայ ու ձեռքերը բռունցք ըրած բարձրաձայն թուրքերուն կ'ըսէ.

— Չհամարձակիք իմ սաներուս մագին անգամ դպչիլ: Կը լսէ՞ք ես ամերիկեան հպատակ եմ, հենց հիմա ձեր գազանութիւններուն մասին իմ երկրի դեսպանիս հեռագիր կ'ողղարկեմ...

Այսպէս, որբ երեխաները ապահով կամուրջը կ'անցնին:

Աքսորի ճամբան Օր. Կրաֆամը սրախողխող եղած մայրերու գրկէն կենդանի երեխաները կը հաւաքէր ու Սվազ կը տանէր ու մայրութիւն կ'ընէր անոնց:

Ան իր անաչառ վկայութիւնները գրեց «Missionary Herald» թերթի 1915 Դեկտեմբերի թիւերուն մէջ, որոնք ցեղասպանութեան առաջին հաւաստի ու համարձակ հրապարակումները եղան, եւ ցնցեցին ամերիկացիները:

Օր. Կրաֆամը շրջեցաւ գիւղէ գիւղ, հայ որբեր փրկեց ու վերադարձուց հայութեան: Ան իր փրկած որբերը կը բերէր Արամեան Վարժարանը ու կը ստիպէր իր հետ կրկնել.

— Հայ եմ ես, հայ եմ ես, Սուրբ Մեսրոպին թողն եմ ես:

Այսպէս հազարէն աւելի որբեր փրկեց: Առաւօտները հայերէն գրել կարգալ կը սորվեցնէր, ցերեկները կը բուժէր գլխուտուրիւնն ու բորոտութիւնը, երեկոները արհեստի կը վարժեցնէր:

Օր. Մէրի Լ. Կրաֆամը թուրք կառավարութեան հետ բանակցու-

թիւններու մէջ մտնելէ ետք հրաշքով մը Արամեան Վարժարանի եւ Ամերիկեան Գոլէճի շէնքերը ետ կը ստանայ:

Ան այրի կանանց համար արհեստանոց կը բանայ ու անոնց համար գործիքներ ու ապրանքներ կը գնէ:

Մէրի Լ. Կրաֆամը 20 տարի շարունակ Սվազի որբերուն մայրութիւն ըրաւ ու հոգին աւանդեց Սվազի մէջ Օգոստոս 17, 1921-ին:

Առաքել Ն. Պատրիկ

«Պատմագիրք Յուշամատեան

Սեբաստիոյ եւ Գաւառի Հայութեան»

Նիւ ձըրզի, 1983, էջ 558, 559, 563 եւ

«Բնօրրան» 1995 թիւ 1 «Հուշարձան»

Գրիգոր Չանիկեան, էջ 64, 65

ՕՐ. ՔԱՐՈՒԱՅՆ ՍԵԼԵՄԵՆ

Երիտասարդ Քարուայն Սըլըմըն կը դասաւանդէր Վանի ամերիկեան որբանոցին մէջ մինչեւ 1915 թուականը: Այս հայասէր ամերիկուհին, որ լաւ հայերէն կը խօսէր, 1915-ին հայերու հետ Հայաստան կը գաղթէ եւ հոն Ալեքսանդրապոլի ամերիկեան որբանոցներուն մէջ կը շարունակէ իր աշխատանքը մինչեւ 1928 թուականը՝ երբ ամերիկացիները, յաջորդ երկու տարիներու ընթացքին, լուծարքի պիտի ենթարկէին իրենց գործունէութիւնը Սովետական Հայաստանի մէջ:

Հայաստանէն ետք Օր. Քարուայն Սըլըմընը կը մեկնի Հալէպ ու մինչեւ 1945 թուականը կը ծառայէ հայ երեխաներուն դաստիարակութեան եւ կրթութեան գործին:

Օր. Քարուայն Սըլըմընը ամբողջ կեանք մը կը նուիրէ հայ երեխաներուն ու ծերացած տարիքին կը վերադառնայ ԱՄՆ:

Անահիտ Պողիկեան-Դարբինեան

Երևանի «Ազգ» օրաթերթ

Օգոստոս 8, 1995

ՉՈՒՅԵՐԻԱՅԻ ՆՈՒԻՐԵԱԼՆԵՐԸ

Այս անուանացանկէն դուրս հանած ենք մեծ թիւով անուններ, որոնք տարագիրներու, հիւանդներու, այրիներու համար աշխատած են:

Հետեւեալ նշուած անունները՝ Մեծ Եղեռնի հայ որբերուն ծառայութիւններ մատուցող անձերն են:

Անուանացանկին մէջ նշումներ կան Պարտիզակի մէջ հիմնադրուած զուիցերիական «Լէոփոլտ Ֆավրի Մանչերու Տուն»ի մասին:

Երբ ազատ Արեւմտահայաստանի հռչակման շարժումներ կը շրջէին՝ զուիցերիացիները 1920-ին կ'որոշեն Բժշկական Կեդրոն մը շինել Երզնկայի մէջ, որ չիրականացաւ քեմալական ոյժերու յառաջխաղացման պատճառով:

Մեր տարիներու ուսումնասիրութիւններու ընթացքին առաջին անգամ է, որ կը հանդիպինք վերոյիշեալ տեղեկութիւններուն:

* * *

Ապեկլէն Աննա (Abeglen Anna) 1910-ին Վանի գերմանական որբանոցին տնօրէնուհին էր: 1939-ին ան կը նշանակուի Ժընեւի «Հայաստան» դպրոց-որբանոցի տնօրէնուհի:

Պաղտասարեան Գրիգոր (Gregoire), հայ, ծնած է Պոլիս, Մարտ 23, 1845-ին: Ճանչցուած է որպէս Պաղտասարեանց: Զեւնադրուած է քարոզիչ եւ Պրուսայի մէջ հիմնած է առաջին աւետարանական որբանոցը, որուն տնօրէնը եղած է մինչեւ իր վախճանիլը:

Պենզիկըր Հանս (Banziger Hans) ծնած է Զուիցերիա Օգոստոս 15, 1903-ին: Ան Լիբանանի Ղազիրի կոյր որբերուն վերակացուի պաշտօնը վարած է 1931-1947 թուականներուն: Ետքէն տնօրէն եղած է Քասթրիի «Երեխաներու Տուն»ին: Մահկանացուն կնքած է Զուիցերիոյ մէջ Մարտ 5, 1972-ին:

Պիրլի Մարկրիթ (Beerli Margrit) ծնած Մարտ 1, 1921-ին, եղած է Քասթրիի «Երեխաներու Տուն»ին տնօրէնը:

Պէկեան Նշան, հայ, կ'ուսանի Ժընեւ: Յուլիս 27, 1919-ին կը հասնի Սվազ ու որպէս ուսուցիչ կ'աշխատի ամերիկեան որբանոցը: 1923-ին ան Սվազէն կը փախչի Պոլիս ու 1924-ին Յունաստանի Քորինթիայի ամերիկեան նպաստամատոյցի որբանոցին տնօրէն կը նշանակուի: Ետքէն ան աշխատած է Պընեէնի Հայոց Դպրոցի մէջ որպէս փրոֆեսոր: Իր մահուան մասին տեղեկութիւն չկայ:

Պօղոսեան Գրիգոր, հայ, Օգոստոս 30, 1899-ին ծնած է Թուրքիա: Օգոստոս 30, 1899-ին ան կը հասնի զուիցերիական որբանոցը

Սվազ, ուր բաւական աշխատելէ ետք կ'ընդունուի Սվազի ամերիկեան գոյէճը որպէս ուսուցիչ: 1914-1918 թուականներուն աստուածաբանութեան կը հետեւի Ժընեւի մէջ: 1919-ին կը վերադառնայ Սվազ բայց Յունիս 1920-ին կը փախչի Սամսոն ու ապա Պոլիս: Այստեղ կը հիմնէ ու կը ղեկավարէ «Հայ Զուիցերիական Դպրոց»ը: Նոյեմբեր 1922-ին կը փախչի Զուիցերիա՝ մնացած որբերուն հետ եւ Պընեէն կը հասնին Հոկտեմբեր 1, 1922-ին: Բաւական տարիներ անցնելէն ետք, ան կը ներգաղթէ ԱՄՆ:

Պորէլ Լուսի (Borel Luce) ծնած է Զուիցերիա, աշխատած է ամերիկեան միսիոնարական կազմակերպութեան մէջ եւ եղած է Ատանայի հայ աղջիկներու ամերիկեան դպրոցի ուսուցիչ:

Պրաունշվիկ-Հաս Փիթըր (Braunschweig-Haas Peter) ծնած Յունիս 1, 1933-ին Զուիցերիա: Պալի համալսարանը կ'ընդունուի եւ աստուածաբանութիւն կը սորվի: Ան 1955-էն ետք Պուրճ-Համուտի կոյրերու որբանոցին տնօրէն կը նշանակուի: 1963-1968 թուականներուն Կաթողիկոսի օրհնութեամբ՝ աշխատած է հայկական եկեղեցիներու միացման: 1967-1968-ին Հայ կոյրերու եւ Հաշմանդամներու կեդրոնը ընդարձակելու աշխատանքներուն կը լծուի եւ յաջորդ տարին հանգստեան կը կոչուի:

Տիկիճ Պրաունշվիկ Հայտի (Braunschweig Heidi) ծնած Զուիցերիա Ապրիլ 11, 1936-ին, եղած է Պուրճ Համուտի կեդրոնին տնօրէնուհին: Հանգստեան կը կոչուի Մարտ 31, 1969-ին:

Հաուպենշմիթ Ռութ (Haubenschmid Ruth) ծնած Զուիցերիա Փետրուար 11, 1940-ին: Ան պաշտօնավարած է Պուրճ Համուտի կորանոցին մէջ:

Հոփֆ Հայնրիխ (Hopf Heinrich) ծնած Զուիցերիա Դեկտեմբեր 19, 1886-ին: Ան Սվազ կ'ուղարկուի Մարտ 30, 1914-ին հիմնելու նոր որբանոց մը աղջիկներու եւ կը վերադառնայ Պերն Հոկտեմբերի վերջերուն 1914-ին: Հայերու լաւ բարեկամն էր: Մահկանացուն կը կնքէ Հոկտեմբեր 26, 1969-ին:

Հըմպըրթ-Տրոզ Ալիս (Humbert-Droz Alice) ծնած Զուիցերիա Օգոստոս 23, 1891-ին: Վկայեալ բոյժ-քոյր, ան կը խնամէ հիւանդ

հայ գաղթականներ, որոնք Թուրքիայէն կը հասնէին Հալէպ: 1926-ին ան կ'ամուսնանայ Թիոտոր Վայզըրի (Theodor Weiser) հետ Ղազիր (Լիբանան), ուր ամուսինը որբերու կուրանոցին տնօրէնն էր 1926-1946 թուականներուն. ան ամուսնու կողքին կ'աշխատէր Յունաստանի որբանոցներու մէջ 1947-էն մինչեւ 1960 թուական: Ան իր մահկանացուն կը կնքէ Մարտ 24, 1963-ին, Զուլիցերիոյ մէջ:

Քիւնձլըր-Պենտր Եակոբ (Künzler-Bender Jakob) ծնած Զուլիցերիա Մարտ 8, 1871-ին: Ան աշխատած է Պալ քաղաքի հիւանդանոցի մը մէջ որպէս հիւանդ խնամող 1894-1899 թուականներուն: Նոյն պաշտօնով ան Ուրֆա կ'ուղարկուի Դոկտ. Եոհաննէս Լեփսիուսի (Dr. Johannes Lepsius) կողմէ Գերմանական Արեւելեան Միսիոնարութեան հաշտոյն եւ կը հասնի Դեկտեմբեր 12 կամ 15, 1899-ին: Ամբողջ պատերազմի ընթացքին 1914-1918 ան կնոջ հետ Ուրֆա կը մնայ եւ ականատես կ'ըլլայ հայկական ջարդերուն: Յունուար 1, 1922-ին ան կը միանայ Մերձաւոր Արեւելքի Ամերիկեան Նպաստամատոյցին ու չուտով կը կազմակերպէ եւ կը հսկէ ապահով փոխադրութիւնը 9,500 որբերու Թուրքիայէն դէպի Սուրիա եւ Լիբանան Ապրիլ ամսէն մինչեւ Նոյեմբեր 1922 թուական: 1923-1929 թուականներուն ան տնօրէնն է Ղազիրի (Լիբանան) ամերիկեան որբանոցին եւ անկից ետք կ'աշխատի ամերիկեան «Մերձաւոր Արեւելքի Հաստատութիւն» հիմնարկութեան մէջ մինչեւ 1931: Մինչեւ իր մահկանացուն կնքելը ան զանազան մարդասիրական աշխատանքներ կը տանի Լիբանանի մէջ եւ Լիբանանի կառավարութիւնը գնահատելով զինք՝ կը պարգեւատրէ "Pour le Mérite" տիտղոսով: Ան կը վախճանի Ղազիրի մէջ Յունուար 15, 1949-ին եւ կը թաղուի Պէյրութի բողոքականներու գերեզմանատունը:

Քիւնձլըր Էլիզապէթ (Künzler Elisabeth) ծնած Ալեքսանդրիա, Եգիպտոս, Յունուար 19, 1875-ին: 1902-1905 թուականներուն Անգլիա հիւանդապահութիւն կը սորվի եւ աւարտած տարին կ'ամուսնանայ Ուրֆայի Եակոբ Քիւնձլըրին հետ: Ան ամուսնուն հետ հայ որբերուն նուիրուած էր եւ միսիոնարական հիւանդանոցներու մէջ աշխատած: Կը վախճանի Շրմլանի (Լիբանան) մէջ Յունուար 17, 1968 եւ այնտեղ կը թաղուի:

Քիւնձլըր Մերի (Künzler Marie) ծնած Ուրֆա Հոկտեմբեր 10, 1908-ին, տնօրէնուհի նշանակուած էր 1928-էն մինչեւ 1929 թուական:

Ան 1930-ի գարնան կը միանայ ամերիկեան «Մերձաւոր Արեւելքի Լիկա» կազմակերպութեան եւ Շրմլան կ'ապրի մեկուսացած կեանք մը:

Մէյլէֆըր Ալիս (Maillefer Alice) քարտուղար եւ հաշուապահ, Սեպտեմբեր 1912-ին կ'ուղարկուի Թուրքիա որպէս պատասխանատու Պարտիզակի "Leopold Favre Boys' Home" («Լէոփոլտ Ֆավրի Մանչերու Տուն») որբանոցին, որ հիմնուած էր Լէոփոլտ Ֆավրի հրամանով պարտիզակի մէջ: Իր Զուլիցերիա վերադարձը անյայտ:

Մէյլէֆըր Մերի (Maillefer Marie) քոյրը Ալիսին, կը մեկնի Թուրքիա 1907-ին. ան տնօրէնն է Պարտիզակի կարի գործարանին եւ կ'օգնէ «Լէոփոլտ Ֆավրի Մանչերու Տուն»ին հիւանդ երեխաներուն: 1917-ին կը վերադառնայ Զուլիցերիա եւ հիւանդապահութեան դպրոց կը մտնէ եւ 1920-ին կ'որոշուի զինք Թուրքիա ուղարկել, ուր Երզնկայի մէջ, ազատ Հայաստան, Բժշկական կեդրոն մը պիտի շինուի սակայն Քեմալական ուժերու յառաջխաղացումը պատճառ եղաւ այս ծրագրի իրականացումը չեղեալ համարելու: 1922-ին Փետրուար 22-ին ան կը նշանակուի տնօրէնուհի Պոլսոյ որբանոցի մը Մաքրի գիւղ, սակայն երբ Քեմալականները կը մօտենան Պոլիս, ան իր որբերով կը փախչի Զուլիցերիա, ուր կը հիմնադրուի առաջին որբանոցը Պընեէնի մէջ:

Մէյըր-Ուսամըր Քարլ (Meyer-Wassmer Karl) ծնած Զուլիցերիա, Յունուար 2, 1898-ին: 1927-ին որպէս գլխաւոր հաշուապահ Լիբանան կ'ուղարկուի աշխատելու կոյրերու որբանոցին մէջ: Ան Ղազիրի կուրանոցը կ'աշխատի 1928-էն մինչեւ 1938: Անկից ետք մէկ տարի Պէյրութ կ'աշխատի ու ապա 1939-ին կը փոխադրուի Հալէպ որպէս կառավարիչ "Action Chrétienne en Orient" կազմակերպութեան մինչեւ 1945 թուական: 1947-1963 թուականներուն ան Պուրճ Համուտի կուրանոցին տնօրէնն է եւ վերջին վեց տարիներուն, կուրանոցի շէնքի մեծացման եւ նոր կառուցումներով կը զբաղի: 1967-1973 թուականներուն "L'Arménie et la Suisse" գիրքը կը գրէ եւ կը խմբագրէ:

Մէյըր Մարթա (Meyer Martha) ծնած է Զուլիցերիա Յուլիս 25, 1903-ին: Ան կ'ամուսնանայ Քարլ Մէյըրի հետ Նոյեմբեր 12, 1931-ին եւ 1931-1938 թուականներուն Ղազիր է ամուսինին հետ, ուր հայերէն լեզուն կը սորվի: 1938-էն մինչեւ 1945 որբերու եւ այրիներու կարիք-

ները կը հոգայ: 1947-1963 թուականներուն Պուրճ Համուտի կուրանոցին տնօրէնուհին է: Սեպտեմբեր 30, 1963-ին կը վերադառնայ Զուիցերիա:

Մուլլըր Մաքս (Müller Max) ծնած Զուիցերիա Հոկտեմբեր 7, 1887-ին: Ան 1914-1918 պատերազմի տարիներուն կ'ուսանի Պալի միսիոնարական կեդրոնի մէջ որպէսզի ուղարկուի Մարաշ, սակայն պարագաներու բերումով չ'իրագործուիր: Սեպտեմբեր 1921-ին Այնթապ կ'ուղարկուի գերմանական «Տէօչէ Հիլսպոլնտ» ընկերակցութեան կողմէ ու ապա 1922-ին կ'աշխատակցի ամերիկեան Մերձաւոր Արեւելքի Նպաստամատոյցին հետ եւ մինչեւ Օգոստոս 1924 Հալէպի հայ որբերուն կրօնի դասեր կու տար եւ մասնաւոր կ'օգնէր անոնց, որոնք աչքի ցաւ կ'ունենային:

Օսթրման Քատի (Ostermann Kati) ծնած Զուիցերիա, Մարտ 28, 1904: Յուլիս 1930-ին որպէս բոյժ-քոյր կ'աշխատի Ատանայի ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ: 1931-ին մալարիայով կը հիւանդանայ ու ապա կը մեկնի Հալէպ, միանալով "Action Chrétienne en Orient" ի, ուր կ'աշխատի 1945-1950 թուականներուն: Նոյեմբեր 5, 1951-ին Պուրճ Համուտի կուրանոցին տնօրէնին օգնականն է եւ բոլոր թղթակցութիւնները օտար լեզուներով (ինչպէս ֆրանսերէն, անգլերէն, հայերէն եւ թրքերէն) ինքը կը կատարէր մինչեւ Ապրիլ 24, 1955 թուականը:

Ֆիլիպին-Քուպերշմիթ Կիլպըթ (Philippin-Kupferschmid Gilbert) ծնած Զուիցերիա Մայիս 4, 1937-ին: Յունաստանի Քոքինիա քաղաքի որբանոցին տնօրէն կը նշանակուի Նոյեմբեր 29, 1965-ին:

Րեթըմունտ-Րէխսթայնըր Ռուտոլֆ (Rettenmund-Rechsteiner Rudolf) ծնած Զուիցերիա Յուլիս 9, 1942-ին: Ան Պուրճ Համուտի կուրանոցին վերակացուն է 1966 թուականէն մինչեւ Յունիս 30, 1973:

Րէտինկըր Դուլի (Riedinger Julie) ծնած Զուիցերիա 1894-ին: Վարժուհի, ան Սվազ կը հասնի Յուլիս 27, 1919-ին եւ կը դասաւանդէ աղջիկներուն որբանոցը: Մայիս 1920-ին որբուհիներու հետ կը փախչի Սամսոն ու կը վերադառնայ Զուիցերիա:

Րոհնըր Աննի (Rohner Anni) ծնած Զուիցերիա: Գերմանական

«Տէօչէ Հիլսպոլնտ» ընկերակցութիւնը 1913 աշնան Մարաշ կ'ուղարկէ Րոհնըր Աննին բացումը կատարելու՝ կիներու համար աւետարանական դպրոցին: Ան մահականացուն կը կնքէ Մարաշի մէջ 1919-ին կարմրատենդով:

Շմիտլի Վերենա (Schmidli Verena) ծնած Զուիցերիա: Ան վարժուհի էր, Թուրքիա կ'ուղարկուի Նոյեմբերի վերջաւորութեան 1898-ին մեծահարուստ օրիորդ Պարանօֆի ծախսով, որ Զուիցերիա կ'ապրէր: Պարանօֆի ծրագիրն էր Տիարպէքիրի մէջ հայկական որբանոց մը հիմնել, որ հազիւ ամիս մը կեանք ունեցաւ: Տիարպէքիրի մոլեռանդ Վալին փակել տուաւ որբանոցը: Յունուար 17, 1899-ին ան կը մեկնի Մեզիրէ (Խարբերդ) որպէս պատասխանատու «Էպէն Էզէր» մանչերու որբանոցին: 1922-ի աշնան ան կ'օգնէ 5000 որբերու տեղափոխման Խարբերդէն դէպի Սուրիա: Ան Զուիցերիա կը վերադառնայ 1939-ին:

Սփորի Ֆրիետա (Spörri Frieda) ծնած Զուիցերիա Փետրուար 16, 1862-ին, երկու աղջիկներու հետ միասին Վան կը հասնի Սեպտեմբեր 1906-ին եւ գերմանական որբանոցին մէջ կը պաշտօնավարէ մինչեւ Օգոստոս 1915-ի վերջաւորութեան, երբ ամուսինին հետ կը փախչի Թիֆլիս ու ապա Զուիցերիա: Ան կը վախճանի 1940 թուականին:

Սթըքի Քաթարինա (Stucky Katharina) ծնած Զուիցերիա Յունիս 5, 1862-ին: Արհեստով բոյժ-քոյր: Ան Սվազ կը հասնի Նոյեմբեր 8, 1897-ին որպէս մանչերու որբանոցի տնօրէնուհի: Դեկտեմբեր 1920-ին կը փախչի Սամսոն ու ապա Պոլիս: 1921-ին գարնան ան հիմը կը դնէ Հայ-Զուիցերական դպրոցին Սկիւտարի մէջ: Սեպտեմբեր 5, 1922-ին Զուիցերական որբանոց կը բացուի Մաքրի գիւղին մէջ ու կարճ ժամանակ յետոյ ան կը հեռացուի երկրէն:

Վայզըր Թիոտոր (Wiser Tiodor) ծնած Զուիցերիա Յունիս 21, 1893-ին: Պաշտօնով ուսուցիչ: 1919-ին ժընեւ է, ուր կ'ուսանի անգլերէն եւ հայերէն լեզուները: Դեկտեմբեր 3, 1920-ին կը հասնի Պրուսա եւ ամերիկեան նպաստամատոյցի որբանոցին տնօրէն կը նշանակուի մինչեւ 1922 թուական: Յունիս 1923-ին Ղազիր (Պէյրութի մօտ) կը մեկնի Եակոբ Քիւնձլըրին օգնելու եւ Օգոստոս 1925-ին կը նշանակուի Ղազիրի կուրանոցին տնօրէն: Ան Մարտ 1926-ին կը

վերադառնայ Զուլիցերիա եւ Ապրիլ 1, 1926-ին կը նշանակուի ամերիկեան նպաստամատոյցի Ղազիրի կուրանոցին տնօրէն մինչեւ Փետրուար 25, 1947 թուական: 1973-ի գարնան, վերջին անգամ Ղազիր կ'այցելէ եւ մահկանացուն կը կնքէ Զուլիցերիոյ մէջ Հոկտեմբեր 15, 1973-ին:

Չպինտրն Էմմա (Zbinden Emma) ծնած Զուլիցերիա 1884 թուա-կանին: 1914-ին Թուրքիա կը մեկնի եւ կ'աշխատի Մարսովանի ամերիկեան որբանոցը որպէս Ֆրանսերէնի փրոֆեսոր եւ կառավարչուհի: 1915-ին Սվազ է, ուր ամերիկեան հիւանդանոցին մէջ կ'աշխատի Փետրուար ամսէն մինչեւ Յունիս, ետքէն կը վերադառնայ Մարսովան: Սեպտեմբեր 1919-ին կը վերադառնայ Զուլիցերիա ու 1921-ին ան նորէն Թուրքիա է Մաքրի գիւղի որբանոցին մէջ կը պաշտօնավարէ մինչեւ 1922 թուական:

"L'Arménie et la Suisse"
by Karl Meyer, Berne, 1974

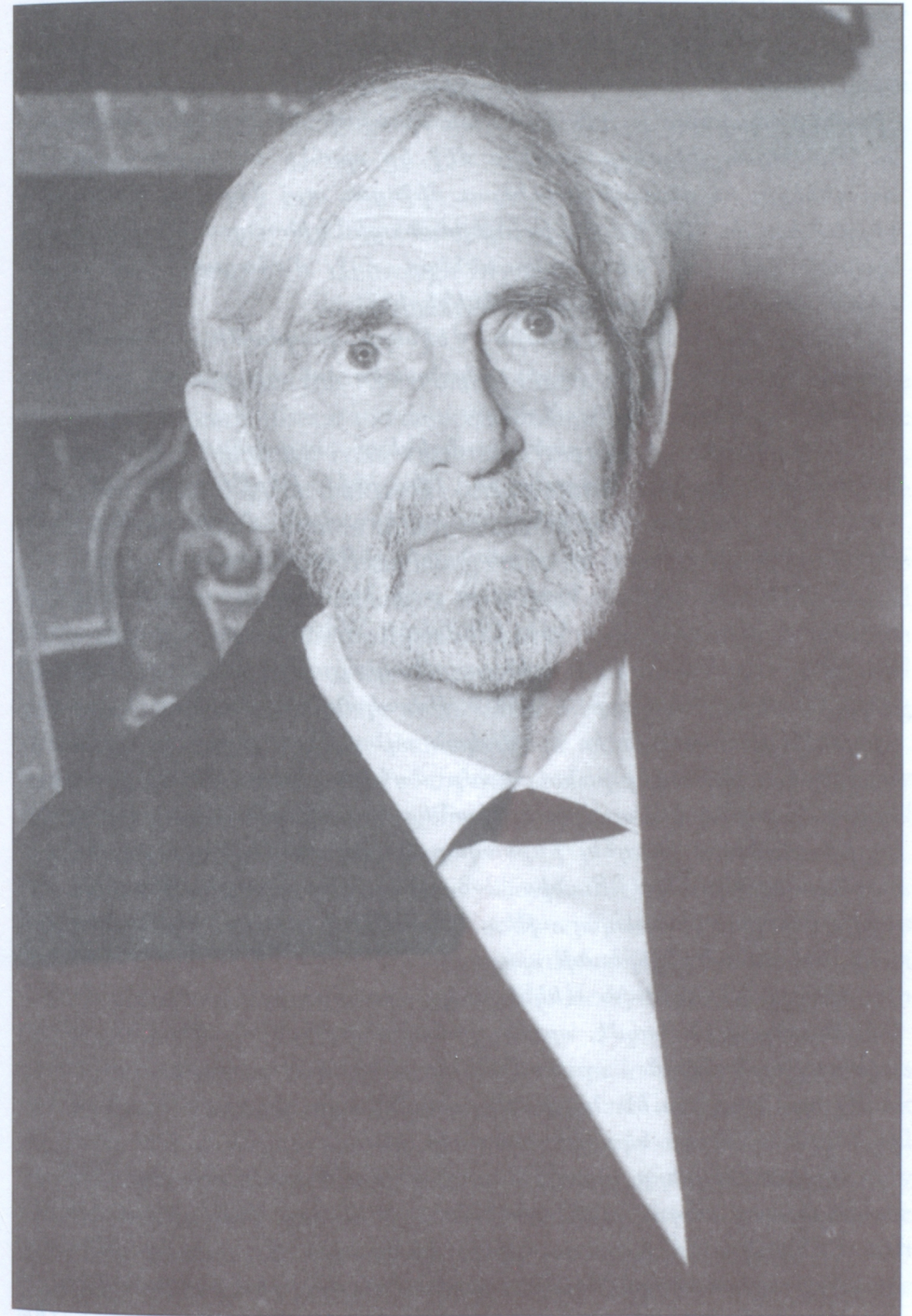
ՀԱՅ ԱԶԳԻ ՄԵԾ ՆՈՒԻՐԵԱԼԸ ԱՐՄԻՆ ՎԵԿՆԵՐ

Գերմանացի գրող, բանաստեղծ, Արմին Թէոֆիլ Վեկներ (Armin Theophil Wegner) ծնած է Գերմանիա, Վուփըրթալ (Wuppertal) քաղաքը, Հոկտեմբեր 16, 1886-ին եւ մահացած Հռոմ Մայիս 17, 1978-ին:

Արմին Վեկներ փոքր տարիքէն ցուցաբերած է մարդասիրական ոգի: Ան հազիւ 9 տարեկան, օր մը հայրը կը կանչէ մանչուկը գերմանական թերթ մը ձեռին՝ յօդուած մը կը կարդայ 1895 թուականի հայկական ջարդերու մասին: Երեխան հետաքրքրութեամբ կը հետեւի հօր կարդացածին եւ այն օրէն հայասիրական զգացում մը կը ստեղծուի իր մէջ: Մինչեւ իր մահկանացուն կնքելը Արմին Վեկները կը վերջիչէր իր հօր կարդացած յօդուածը անմեղ հայերու ջարդի մասին ու կը պատմէր իր բարեկամներուն:

Ան պաքալորիան աւարտելէ ետք քաղաքական գիտութիւն (Political Science) կը սորվի Զիւրիխ, Փարիզ, Պեռլին եւ Պրեսլաւ համալսարաններուն մէջ, ուր 1914-ին Դոկտոր տիտղոսին կ'արժանանայ:

Այդ տարին ան կը միանայ գերմանական բանակին: 1915-ին որպէս սպայ ու գերմանական թերթերու ռազմական թղթակից

ԱՐՄԻՆ ՎԵԿՆԵՐ

ականատես կ'ըլլայ հայկական ջարդերուն եւ գաղտնի նկարած է մեծ քանակութեամբ նկարներ, հակառակ որ ձեմալ փաշան, Օսմանեան 4-րդ բանակի հրամանատար՝ յայտարարած էր ովքեր մահացած դիակներ նկարելու ըլլան մահուան պատիժի պիտի ենթարկուին: Ան իր նկարներու ֆիլմերը գօտիին մէջ կը պահէր եւ օտար հիւպատոսարաններու եւ դեսպանատուներու միջոցաւ այդ ֆիլմերը կ'ուղարկէր Գերմանիա եւ ԱՄՆ: Ուրիշ գերմանացի զինուորականներ, որոնք նկարած էին հայ տեղահանուածները՝ ողջ, մահացած կամ սպաննուած՝ ֆիլմերը կը յանձնէին Վեկներին:

Յունուար 1919-ին Արմին Վեկները բազմաթիւ գերմանական քաղաքներ կ'այցելէ եւ իբրեւ ականատես՝ ան կը պատմէ անապատ քշուած հայերու տառապանքները:

Ժամանակին իր գրած նամակները՝ ուղարկած Թուրքիայէն Գերմանիա, կը հրատարակուին Պեռլինի թերթերուն մէջ, ուր հայկական ցեղասպանութիւնը իր ողբերգական մանրամասնութիւններով տեղեակ կը պահէր գերմանացի ընթերցողները:

Արմին Վեկները իր նշանաւոր բաց նամակը կը գրէ Ամերիկայի նախագահ Վուոօր Վիլսոնին (Woodrow Wilson), որ լոյս կը տեսնէ Պեռլինի նշանաւոր «Պեռլինըր Թակէպլաթ» (Berliner Tageblatt) թերթին մէջ Փետրուար 23, 1919 թուականին, խնդրելով նախագահ Վիլսոնէն բարոյական եւ նիւթական օգնութիւն ընել հայ փրկուածներուն եւ պահանջել բռնութեամբ մահմետականութիւնը ընդունած հազարաւոր հայ կանայք եւ երեխաներ հայութեան վերադարձնել: Ան կը խնդրէ նաեւ ստեղծել ինքնավար Հայաստան երկիր մը:

Արմին Վեկները Յունիս 2-3, 1921 թուականին Պեռլինի մէջ տեղի ունեցած դատավարութեան ժամանակ, որպէս ականատես՝ կու գայ Սողոմոն Թեհլիրեանի պաշտպանութեան:

Ապրիլ 28, 1968-ին Վեկները կը հրաւիրուի Միլանօ, Հայկական Յանձնախումբին կողմէ, որուն դասախօսութիւն մը կու տայ ցեղասպանութեան մասին . . . բաւական նկարներ կը ցուցադրէ, որոնք զարմանք կը պատճառեն ներկաներուն: Ֆիլմերը կը յանձնէ Յանձնախումբին որպէսզի նկարահանումներ ընեն:

Արմին Վեկները առաջին անգամ Հայաստան կ'այցելէ 1927-ին իսկ երկրորդ անգամ 1968-ին Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Վազգէն Առաջինի կողմէ կը հրաւիրուի էջմիածին: Վեհափառը Վեկների կուրծքը կը զարդարէ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորչի շքանշանով:

Այժմ Արմին Վեկների աճիւնները Հայաստանի մէջ կը հանգչին: Ապրիլ 24, 1996 թուականին իր զաւակը, Միշա Վեկները հօր պատ-

ւէրով իր աճիւնները Գերմանիայէն կը փոխադրէ Հայաստան, ուր կը տեղաւորուին Երեւանի Միծեռնակաբերդի բլուրի յիշատակի պատին տակ: Միեւնոյն օրը Երեւանի քաղաքապետը Երեւանի Շահումեան շրջանի փողոցներէն մէկը կ'անուանէ «Արմին Վեկներ Փողոց»:

How I Got This Shot Through My Eyes by Armin Wegner

I have just returned this very moment from a round of inspection of the camp: hunger, death, disease and desperation on all sides. You could smell the odour of faeces and decay. From a tent came the laments of a dying woman. A mother identifying the dark violet badges on my uniform as those of the Sanitary Corps, came towards me with outstretched hands.

Taking me for a doctor, she clung on to me with all her might. I who had neither medicines, nor bandages, for it was forbidden to help her. But all this is nothing compared to the frightful sight of the swarms of orphans which increase daily. At the sides of the camp, a row of holes in the ground covered with rags, had been prepared for them. Girls and boys of all ages were sitting in these holes, heads together, abandoned and reduced to animals, starved, without food or bread, deprived of the most basic human aid, packed tightly one against the other and trembling from the night cold, holding pieces of still smouldering wood to try to get warm.

Some could not stop crying. Their yellow hair fell uncut down over their foreheads, their faces were sticky with tears and filth. Their youthful eyes inscrutable, hollowed out from pain, and although they looked silently in front of them, they seemed to convey on their faces the most bitter reproach of the world.

– Armin Wegner, German writer, poet, doctor in law, was an eyewitness of the Genocide of the Armenian people in Ottoman Turkey. At the outbreak of World War I, Wegner enrolled as a voluntary nurse in Poland. In April 1915, he was sent to the Middle East as a member of the German Sanitary Corps. Between July and August, he investigated the rumors about the Armenian massacres. In the autumn of the same year, he travelled through Asia Minor. From the letters written between 1915 and 1916 (from which the above excerpt was taken) the diary of the Armenian people's tragedy can be

traced. A selection of Wegner's photographs formed part of an exhibit entitled *Armin T. Wegner and the Armenians of Anatolia, 1915*. The exhibit and the accompanying Italian-English book were conceived and prepared by Pietro Kuciukian.

ԻՆՉՊԷՍ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԵՑԻ ԱՅՍ

Աչքերու Ընդմեջ

Արմին Վեկներ

Ճիշդ այս վայրկեանիս վերադարձայ ճամբարը ստուգելէն. անօթութիւն, մահ, ախտ եւ յուսալքում ամէն կողմ: Կղկղանքի եւ նեխի հոտը կ'առնէիր: Վրանէ մը մեռնող կնոջ մը ողբը կու գար: Համագգեստիս վրայ Առողջապահական ջոկատի մութ մանիշակագոյն նշանակը ճանչնալով, երկարած ձեռքերով ինծի մօտեցաւ մայր մը:

Ձիւ բժիշկ կարծելով, ամբողջ ուժովը կառչեցաւ ինծի: Ինծի որ ոչ դեղ ունէի, ոչ ալ վիրակապ, որովհետեւ արգիլուած էր իրեն օգնել: Բայց այս բոլորը ոչինչ է բաղդատած օրէ օր աճող որբերու բազմութեան ահասարսուռ տեսքին: Ճամբարին կողմերուն, ցնցոտիքով ծածկուած փոսերու շարք մը պատրաստուած էր իրենց համար: Ամէն տարիքի տղաք ու աղջիկներ նստած էին այդ փոսերուն մէջ, գլուխ գլխի, թողլքուած ու անասունի վերածուած, սոված, առանց կերակուրի կամ հացի, զրկուած ամենէն հիմնական մարդկային նպաստէ, իրարու պինդ կպած եւ դողդողուն գիշերուան ցուրտէն, դեռ մխացող փայտի կտորներ բռնած տաքնալ փորձելով:

Մի քանին լալէ չէին կրնար դադրիլ: Իրենց չխուզուած խարտեաչ մագերը ինկած էին ճակատնուն, դէմքերը՝ արցունքէն ու աղտէն կպչուն: Մատղաչ աչքերը խորհրդաւոր, ցաւէն փոս ինկած, եւ թէեւ լուռ կը դիտէին, իրենց դէմքերուն վրայ կը թուէր ամենէն դառն նախատինքը կը հաղորդէին աշխարհին հանդէպ:

— Արմին Վեկներ, գերման գրող, բանաստեղծ, իրաւագիտութեան դոկտոր, Օսմանեան Թիւրքիոյ մէջ հայերու Յեղասպանութեան ականատես էր: Ա. Աշխարհամարտին սկիզբը իբրեւ կամաւոր հիւանդապահ կ'արձանագրուի Լեհաստանի մէջ: 1915-ի Ապրիլին, Միջին Արեւելք կ'ուղարկուի որպէս Գերման Առողջապահական Ջոկատի անդամ: Յուլիսէն Օգոստոս, հայկական ջարդերու մասին տարածայ-

նութիւնները կը հետազօտէ: Նոյն տարուայ աշնան Փոքր Ասիան կը շրջի: 1915-էն 1916-ի միջեւ գրուած նամակներէն (ուրկէ բերուած է վերեւի հատուածը) կարելի է ուրուագծել հայ ժողովուրդի ողբերգութեան օրագիրը: Վեկների լուսանկարներէն ընտրուածք մը մաս կազմեց Արմին Ս. Վեկներ եւ Հայերը Անատոլուի մէջ խորագրուած ցուցահանդէսի մը: Յուցահանդէսն ու ընկերակցող իտալերէն-անգլերէն գիրքը յղացուած ու պատրաստուած է դկտ. Պիետրո Բիւչիւքեանի կողմէ:

8

**ԳՐՈՒԱԳՆԵՐ
ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ
ԱԿԱՆԱՏԵՍՆԵՐՈՒՆ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՆՆԵՐԷՆ**

ՏՐԱՊԻՉՈՆՑԻ ԳՐԻԳՈՐ ԳՈՒԼԵԱՆԻ ԿԵԱՆՔԻ ՃԱՆԱՊԱՐՀԸ

1915-ին, երբ փոքրիկն Գրիգոր Գուլեանը հազիւ 8 տարեկան՝ Տրապիզոնի Մխիթարեան դպրոցէն կ'ելլէ ու հօր խանութը կ'երթայ. ճամբան ան յանկարծ խուճբ մը մարդիկ կը տեսնէ, որոնք շրջապատուած ժանտարմներով, դէպի քարափ կը տարուին, եւ կը լսէ իբր թէ Սամսոն կը տարուին հարցաքննութեան: Քանի մը օր ետք լուր կ'առնէ, որ գիշերը բոլորին գնդակահարած են ու ծովը թափած:

Գնդակահարուածներէն մէկը, վիրաւոր վիճակի մէջ, կը յաջողի լողալով ափ ելլել ու ապա տուն հասնիլ: Երկրորդ օրը Տրապիզոնի Ոստիկանութիւնը վիրաւորեալը հիւանդանոց կը փոխադրէ եւ կը թունաւորէ զինք:

Բռնագաղթի նախօրեակին մայրը Գրիգորին ու մէկ տարեկան անոր քրոջը ամերիկացի միսիոնարներուն կը յանձնէ, ուր 60-70 երեխաներ եւս կային: Երեք շաբաթ անցած ոստիկանութիւնը շէնքը կը պաշարէ ու բոլոր հայ երեխաներն ու խնամող հայ աղջիկներն ու այրիները ուրիշ շէնք կը փոխադրէ: Հազիւ քանի մը օր անցած՝ ոստիկանները կու գան երիտասարդ աղջիկները կը տանին ու բռնաբարելէ ետք կը վերադարձնեն: Յաջորդ առաւօտ հինգ տարեկանէն վեր երեխաները, աղջիկներն ու այրիները կ'աքսորուին: Երբ բռնագաղթը կը սկսի եւ կարաւանը Տէրմէնտէրէ գետին մօտէն կ'անցնի, Գրիգորը սարսափահար՝ հարիւրներով անհաշիւ, անթաղ դիակներ կը տեսնէ գլուխներն ջախջախուած կամ առանց գլուխի...

Կէսօրին ձեւիզլըք գիւղը կը հասնին եւ պարտէզի մը մէջ ձիթապտուղ եւ ապուր կը բաժնեն: Երեխաները մտածելով որ ապուրը թունաւորած կ'ըլլան, ոչ մէկը ապուր կ'ուտէ: Այս միջոցին թուրք մը կը մօտենայ Գրիգորին եւ կը հարցնէ.

«Կու գա՞ս հետս, դրամ ունի՞ս»:

«Այո կու գամ, մէկ կարմիր ոսկի ունիմ» կը պատասխանէ Գրիգորը: Սակայն մէկ ոսկիէն աւելի ունէր: Ծնողներէն բաժնուած ժամանակ հայրը բաւական դրամ տուած էր ու ըսած.

«Տղաս այս դրամը լաւ պահէ, օգտակար կ'ըլլայ քեզի»:

Գրիգորը ոսկի մըն ալ իր սիրելի ընկերոջ Սուրէնին կու տայ, որ իրմէ երեք տարի մեծ էր ու մատնանշելով Սուրէնին, ան թուրքին կ'ըսէ.

«Հօրեղբօրս տղան ալ ոսկի մը ունի»:

Թուրքը երկու որբերը հետը կը տանի եւ կառավարութեան մօտ կ'արձանագրէ ու ապա կը տանի իր տունը: Թուրքին տունը երկու յարկանի էր, երեխաներուն կ'առաջնորդէ առաջին յարկը, ուր կովեր կը պահէր, իսկ ինքը երկրորդ յարկը կը բարձրանայ:

Թուրքը ձեւիզլըք գիւղին մէջ խանութ մը կը բանայ Գրիգորի եւ Սուրէնի տուած երկու ոսկիով, ուր չոր պտուղներ կը վաճառուի՝ կաղին, ընկոյզ, չոր թուզ եւ այլն եւ Սուրէնին կ'աշխատցնէ խանութին մէջ իսկ Գրիգորին կօշկակարի մը քով կը տեղաւորէ որպէս աշակերտ:

Ամիս մը կ'անցնի, թուրքը շահ մը չի տեսներ. ուստի պաշտօնները կը փոխէ, էմրուլան (Գրիգորը) խանութին մէջ կ'աշխատի: Այդ ընթացքին Սուրէնը 65 դրուշ խնայած ու Գրիգորին տուած կ'ըլլայ, բայց Գրիգորը կ'որոշէ այլեւս աւելի նուազ խնայել:

Սուրէնը թուրքին շարունակ կ'ըսէր՝ «էմրուլայի հայրը հարուստ էր եւ Տրապիզոնի մէջ իր սեփական տունն ունէր»: Տրապիզոնը 20-25 քիլոմետր հեռու էր ձեւիզլըքէն: Օր մը թուրքը տղաքը Տրապիզոն կը տանի, պահ մը ազատ կը ձգէ, ապա կը պայմանաւորուի երեկոյեան քայելով երթան անոնց գիւղը: Բայց ինք կառք մը կը վարձէ ու զանոնք ալ կը վերցնէ:

Բաւական թափառելէ ետք, երբ ժամանակը եկած էր, որ երկու որբերը վերադառնան գիւղ, Տրապիզոնի մէկ արուարձանի մէջէն քայելու ժամանակ, յանկարծ մէկը «Գրիգոր» կը պոռայ: Երեխաները կը կենան, սակայն բան մը չտեսնելով կը շարունակեն քայլել: Նորէն «Գրիգոր» կը լսեն: Կը կենան ու չորս կողմերին նայելէ ետք ձեռք մը կը տեսնեն, որ տունի մը պատուհանէն կը շարժի: Արդեօք ո՞վ կրնայ ըլլալ այս անհատը: Երեխաները կ'ողջելորուին դէպի այդ տունը եւ երբ կը հասնին, դուռը բաց կը գտնեն: Ներս կը մտնեն, ինչ զարմանք, ինչ հրաշք... Գրիգորին մեծ քոյրը Արաքսին էր: Ան կը գրկէ եղբայրը եւ համբուրելով՝ եղբօր թուշերը արցունքով կ'ողողէ:

Բռնագաղթին թուրք մեծ զինուորական մը Արաքսին տարած էր իր տղուն համար որպէս կին: Երեկոյեան Արաքսին ամուսինը տուն կու գայ ու կը ծանօթանայ անոր եղբօր եւ Սուրէնին հետ: Առաւօտեան երկուքը միասին քաղաքին կեդրոնը կ'երթան ծանօթ մը գտնելու, սակայն չեն յաջողիր ու Արաքսին մօտ կը վերադառնան: Ամառ էր երեկոյեան ժամը 9-ին Արաքսիի ամուսնուն հայրը կու գայ եւ երկուքին ալ կը վռնտէ տունէն:

Գիշերը նորէն քաղաքին կեդրոնը կ'երթան: Տրապիզոնի փողոցները թափառելէ ետք, Գրիգորի հօր խանութին քով, ուր ճաշարան

մը կար, ներս կը մտնեն: Ճաշարանին տէրը ուշադրութեամբ Գրիգորին կը նայի ու մօտենալով կը հաստատէ թէ Միսաք էֆէնտիին տղան էր: Ճաշարանապետը ճաշ կը բերէ եւ երկուքն ալ կուշտ մը կ'ուտեն:

Գրիգորուայ ժամը 11-ն է, մեծ գինուորական մը ճաշարան կը մտնէ: Մտերմիկ խօսակցութենէ մը ետք, երբ ուտելիք սպասարկելով ճաշարանապետը գինուորականին կ'ըսէ՝ մեր քովի Միսաք էֆէնտիին տղան է: Ճաշելէ ետք, գինուորականը Գրիգորին քովը կը կանչէ ու գլուխը շոյելէ ետք կ'ըսէ «դուն իմ զաւակս պիտի ըլլաս»: Ան տուն կը տանի ու կնոջ կ'ըսէ «Տղայ մը բերի մեր զաւակը պիտի ըլլայ»: Իրենք զաւակ չէին ունեցած:

Կարճ ժամանակ անց, ուսական բանակը Տրապիզոնի վրայ կը յառաջանայ, թուրք «հայր»ը նախքան ճակատ երթալը Գրիգորին բարեկամ ընտանիքի մը քով կը տեղաւորէ:

Գրիգորը քրոջ հետ կապը կը պահպանէ, ամէն Ուրբաթ այցելութեան երթալով:

Սուրէնը կարճ ժամանակ մը թուրք ճաշարանին մէջ կ'աշխատի եւ յոյն բարեկամի մը հանդիպելով, կը հեռանայ ճաշարանէն:

Ռուս-թրքական պատերազմին, Գրիգորին նոր տէրը կը փոխադրուի Օրտու ծովեզերեայ գիւղաքաղաք մը, ուր ծանր կը հիւանդանայ: Ամիսէ մը աւելի հիւանդանոց կը մնայ, ոչ ոք տէր կը կենայ այս երեխային, ու երբ ապաքինման մէջ էր, ոստիկան մը կու գայ հիւանդանոց եւ Գրիգորը քարափ կը տանի թուրք որբերու հետ, որոնք կը տեղափոխուէին Սամսոնի թրքական որբանոցը, որ կը կոչուէր Տարիլի Իթամ:

Սամսոնի որբանոցին մէջ 19 հայեր կային, որոնք իրար հետ թրքերէն կը խօսէին, սակայն Ուրբաթ օրերը երբ որբանոցէն դուրս կ'ելլէին, իրար հետ հայերէն կը խօսէին:

Սամսոնի մէջ հայ ընտանիքներ կային երբեմն անոնց այցելութեան կ'երթային: Գրիգորը անշուշտ չէր մոռնար իր քրոջ, որ Սամսոն փոխադրուած էր: Երբ Գրիգորը կ'իմանայ Սամսոնի մէջ հայկական որբանոց բացուած է, թրքական որբանոցէն կը փախի ու հայկական որբանոցը կը մտնէ:

Օր մը որբանոցին տնօրէնը կը յայտարարէ Եփրանոսեաններուն նաւը Տրապիզոն պիտի հանդիպի: Նոյն օրը, Գրիգորը կ'երթայ քրոջ տունը անոր հետ պտոյտի ելլելու պատրուակով: Ան որբանոց կը բերէ քրոջը եւ ուրիշ երկու կիներու հետ նաւը կը մտնեն: Նաւը Տրապիզոն կը հասնի, քոյր-եղբայր հայկական որբանոց կը մտնեն ու ինչ

զգայացունց լուր, կ'ըսուի թէ մայրերնին ողջ է եւ Պաթում կ'ապրի: Հայրերնին Եղեռնի ժամանակ սպաննուած է:

1918-ին քոյր-եղբայր կ'երթան Պոլիս, ուր կը հանդիպին իրենց մօրը, որ ամուսնացած էր Տրապիզոնցի հայու մը հետ: 1922-ին երբ Քեմալական ուժերը կը սկսին շարժուիլ դէպի Պոլիս, Գրիգորը, քոյրն ու մայրը իր ամուսինով Ռուսմանիա կը փոխադրուին եւ Պուքրէշ կը հաստատուին:

Այսքան տառապանքէ ետք, հեռով իրենց պապենական հողէն ու տունէն, Գուլեսանները ազատ շունչ կը քաշեն Ռուսմանիոյ երկնակամարի տակ եւ հայ գաղթականները գրկաբաց կ'ընդունուին Ռուսմանիոյ ազնիւ ժողովուրդին կողմէ:

Այսօր Գրիգորը կը վայելէ Ամերիկայի բարիքները Նիւ Եորքի մէջ, շրջապատուած իր զաւակներով եւ երկու թոռնիկներով, մէկը՝ բժիշկ, միւսը, դեղագործ:

ՍԵՐԱՍՏԻՈՅ ԱԶԳԱՅԻՆ ԴԵՄՔԵՐՈՒ ՉԱՐԴԸ

Այս հետաքրքիր ականատեսի վկայութիւնը կը պատկանի Կարապի Սուրէն Սարգսեանին, որ այժմ Երեւան կը բնակի:

Իմ պապը իր բազմանդամ ընտանիքի ապրուստը բարելաւելու համար մի ազարակ էր գնել Քիւրտլէր-Քէօյ կոչուած թրքաբնակ գիւղում — որը գտնուում էր Սեբաստիոյ Մէրէքիւմի հարաւ արեւմտեան ծայրին, Երլտրզ գետի կանաչագեղ հովտում:

1915 թուականին, երբ սկսաւ հայերի հալածանքը, մայրս եւ մեծ եղբայրս ուղեցին տեղաւորուել պապիս ազարակը, որպէս ապահով վայր: Մեր եզան կառքին բարձած անհրաժեշտ ուտեստեղէն ու իրեղէններ, ճանապարհ ընկանք: Անցանք Բրգնիքէն, Դաւրայէն ու երեկոյեան հասանք Ս. Յակոբի վանքը՝ որի պահակ ծերունին մեզ սիրով հիւրընկալեց ու արտասուագին սկսաւ պատմել Սեբաստիոյ մէջ պատահած դէպքերը, հայ զինուորները զինաթափ էին արել, ժողովուրդի բոլոր աչքառու դէմքերը ձեռքաւալել, բանտերն էին լցրել...:

Ես այդ ժամանակ հազիւ 10-12 տարեկան մի տղեկ էի: Այս սարսափելի լուրերից շատ բան չէի հասկանում: Գիշերեցինք վանքում: Հետեւեալ օրը մենք հասանք մեր ազարակը, ուր գառնարած դարձայ: Բարեկամացայ ինձ հասակակից գառնարած թուրք տղաների հետ, որովհետեւ թուրքերէնը ազատ խօսում էի, քանի որ կաւրայում հաստատուած մեզ հարեւան մի քանի թուրք ընտանիքի երեխաներն ինձ խաղընկեր էի ունեցել: Քիւրտլէր-Քէօյի թուրքերը մեզ հանդէպ լաւ վերաբերմունք ունէին, թուրք կնանիքը մօրս պատմում էին թէ կառավարութիւնը որոշեր է հայերին բոլորը քշել երկրէն... Մեր տան մէջ ամէն օր լաց ու կոծ էր:

Մի օր գառները արածելիս հանդիպեցի իմ թուրք ընկերներին, որոնք եռանդով խօսում էին, թէ գիշերը քաղաքից բերելու են եղել շատ հայ մարդիկ, աղաներ, էֆէնտիներ ու բոլորին սպաննելու են իթլէր-Տէրէսիի մէջ, եւ ուզում էին գիշերը գնալ այնտեղ: Ես ալ, մանկական միամտութեամբ փափաք յայտնեցի իրենց ընկերանալ: Համաձայն գտնուեցին:

Եւ իսկապէս, երեկոյեան ճանապարհ ընկանք: Հեռուն՝ մութի մէջ տեսանք 10-15 բոցավառ խարոյկներ: Դիմեցինք այդ ուղղութեամբ: Երբ բաւական մօտեցանք, տեսանք շրջակայ թուրք գիւղերից եկած ահագին բազմութիւն, զինուած կացիներով, բիրերով, դանակներով: Նախ սարսափեցի եւ ուզում էի ետ դառնալ, փախչիլ, սակայն ամաչեցի թուրք ընկերներին:

Գաղտագողի, մերթ թաքնուելով խոտերի մէջ, մօտեցանք խարոյկներին ու պառկեցինք խոտերի մէջ: Քիչ յետոյ եկան ձիաւոր ոստիկաններ եւ շարքով կեցան խարոյկների առաջ, որի կենտրոնական մասում նախօրօք սարքել էին բարձրադիր մի բեմ: Կառքերով եկան պետական պաշտօնական մարդիկ, սեւ կոստիւմով եւ կարմիր ֆէտով, որոնք տեղ գրաւեցին բեմի վրայ: Յանկարծ ամբոխի մէջ աղմուկ բարձրացաւ, երբ հեծեալ եւ հետիոտն ժանտարմաներ մտրակի հարուածներով քշելով, սկսան բերել չորսական իրար կապուած մարդիկ եւ շուրջանակ նստեցրին բեմի առջեւ: Բերին ու բերին հարիւրներով: Նրանք բոլորը արդէն հալ ու մաշ, տանջահար հայեր էին: Ամենավերջը բերին շղթայակապ 20-30 հոգի եւս, աւելի լաւ հագնուած, եւ նստեցրին բեմին աւելի մօտիկ: Երբ բոլոր կալանաւորները բերուած էին, բեմից մէկը բարձրաձայն հրամայեց ամէն աղմուկ դադարեցնել: Տիրեց քար լուռութիւն:

Վեր կացաւ մի թուրք պաշտօնեայ եւ սկսեց ճառել, օգին մէջ ճօճելով ձեռքում բռնած ինչ-որ թղթեր, մերթ ցոյց տալով նկարներ, բայց նրա խօսքերը լաւ չէի լսում, ուստի խոտերի միջով սողոսկելով հասայ բեմի ետեւ ու թաքնուեցի թուփերի միջեւ: Այդ տեղից աւելի լաւ էր լսում: Ճառախօսը կատաղած գոչում էր ցոյց տալով կալանաւոր հայերի խեղճ բազմութիւնը, «... Իսլամ եղբայրներ,— ասում էր նա,— այս ստոր կեավուրները, այս խոզերը, դաւաճանում են մեր պետութեան. օգնում են մեր թշնամիներին, ուզում են մեր սուրբ հայրենիքի հողերին տիրանալ, անկախ Հայաստան կազմել... մահ դաւաճաններին»: Յաջորդեց ուրիշ մի ճառախօս, նոյնպէս կատաղած գոչում-գոչումով հայերին դաւաճանութիւն էր վերագրում, յաճախ կրկնելով «խային միլլէթ» (դաւաճան ազգ) բառերը: Մահապարտների բազմութիւնը այլեւս հաշտուած էր ճակատագրին, լուռ գլխիկոր մնում էր: Յանկարծ բեմի մօտիկ կալանաւորներից մէկը պոռաց. «Սուտ էք, սուտ...»: Ձիաւոր ոստիկան մը անմիջապէս նրան լռեցրեց գլխին մտրակի հարուածներ հասցնելով:

Երրորդ մի ճառախօս Օսմանեան պետութեան հանդէպ դաւաճանութեամբ մեղադրեց հայերին եւ մահապատիժ պահանջեց: Թրքական «արդարադատութիւն»ը սակայն հարկ համարեց յարգել ձեւականութիւնը: Բեմ հանեցին կալանաւորներից մէկին եւ արտօնեցին ինքնապաշտպանական խօսք ասել...: Խեղճին ձայնը նուազուն էր, անլսելի, բայց խօսքը վերջացնելու պահին անսպասելի թափով պոռաց. «Դուք էք Օսմանեան հայրենիքի դաւաճանները, որ սուտ պատրուակներով ուզում էք մեզ ոչնչացնել: Մենք գիտենք, դուք քիչ

յետոյ պիտի սպաննէք, պիտի կոտորէք մեզ, բայց ձեր ոճրագործութիւնը անպատիժ պիտի չմնայ... դուք էլ պիտի կործանուիք...»: Բեմում նստած մեծամեծները սկսեցին ծիծաղել, անարգական խօսքեր ասելով: Նրան բրտորէն իջեցրին բեմից ու մի ուրիշ կալանաւոր բերին, ստիպելով նրան խօսել: Սա էլ մի քանի անլսելի խօսքեր ասաց, թքեց ու լռեց: Դատական այդ կատակերգութեան այլեւս վերջ տուին, եւ հրամայեցին այն 20-30 ընտրանի կալանաւորներին քշել առաջ, դէպի մօտակայ բարձունքը: Ես էլ ամբոխին խոնոտած — որոնք ինծի թուրքի մի լաճ էին համարում — հետաքրքրութիւնից մղուած մօտեցայ տեսնելու համար թէ ինչ է կատարուելու: Ես տեսայ թէ ինչպէս այդ 30 հոգուն բերին, նախ մերկացրին, յետոյ նստեցրին չորեքթաթ արած, որպէսզի կալանաւորի յետոյքը վեր ցցուի: Իսկ որպէսզի մահապարտը բոլորովին անշարժանայ, իւրաքանչիւրի վզին մի ժանտարմա նստեցրին մազերից բռնած: Դահլիճի հրամանի վրայ, ժանտարմաներն իրենց սուրները խրեցին նրանց յետոյքը, իբրեւ գերագոյն անարգանք՝ անպատուութիւն...: Ահուելի աղաղակներ բարձրացան: Նահատակների վզերին նստող ժանտարմաները վեր կացան, դիակները քարշ տալով, ժայռից վար՝ ձորը գցեցին:

Ես սարսափից սառած, չէի կարող ոչ փախչել, ոչ էլ արտասուել: ապուշ դարձած նայում էի, առանց բան հասկանալու...:

Յաջորդաբար բերում էին կալանաւորները եւ մի քանի տեղից սուրինհար անելուց յետոյ, նետում էին ժայռից վար ձորը: Երբ ժանտարմաները այդ քստմնելի կոտորածից յոգնել էին, թոյլ տուին ամբոխին որ քարերով, կացիներով, դանակներով յարձակուի մնացեալ կալանաւորների վրայ: Այդ ահուելի կոտորածը տեւեց երեկոյեան ժամը 10-ից մինչեւ լուսաբաց: Ամբոխը ցրուեց, իւրաքանչիւրը հետը տանելով գոհուածների արիւնաթաթախ շորերը:

Ես ալ գինովի նման տուն վերադարձայ եւ անմիջապէս մտայ անկողին, առանց մերիներուն որեւէ բան շնջալու, բայց նրանք արդէն ամէն ինչ իմացել էին թուրք հարեւաններից: Յետոյ մեզ էլ ընտանեօք տեղահան արին եւ այնուհետեւ ինչ որ տեսայ մինչեւ արարական անպատաները, լի են զարհուրելի, անպատմելի ապրումներով...:

(Ըստ Արթիմ Հեթումեանի հեռաձայնային խօսակցութեան այս Սուրէն Սարգսեանի գրութիւնը առնուած է Առաքել Պատրիկի «Պատմագիրք-Յուշամատեան Սեբաստիոյ եւ Գաւառի Հայութեան», Բ. հատորէն)

ԿԸ ՎԿԱՅԷ ՊԵՏԵՒԻ ՇԻՒՔՐԻՆ

Քալեցիներ, քանի շաբաթներ, քանի ամիսներ, Աստուած գիտէ: Մաքրութիւն, լուսացք, լողանք գոյութիւն չունէր:

Ծծկեր մայրեր կ'ողբային որ չեն կրնար կաթ տալ իրենց երախաներուն: Ոչիլը սկսաւ տարածուիլ գրեթէ ամէն կողմ: Բոլորին մազերը խուզեցին աղջիկ թէ տղայ, վերջ տալու համար ոչիլի համաճարակին:

Մեռելներ, երախաներ թէ ծերեր, նետուեցան ճամբու եզերքին, հոս հոն, կեր դառնալու գիշատիչ կենդանիներու: Քանի մայրերու աղաղակները լսուեցան երբ տեսան իրենց ծծկեր մանուկներու դիակը խլուած իրենց կուրծքերէն: Քանի երիտասարդ կիներ ողբացին իրենց ճակը ու ճիւղան ամուսիններու անթաղ շիրիմներուն վրայ:

Թիֆօյիտը կը հնձէր արագօրէն: Առաւօտ մը շատ կանուխ քանի մը ոստիկաններ մօտեցան մեր կառքերուն, հրահանգեցին բոլոր 30 տարեկանէն վեր էրիկ-մարդոց, որ հաւաքուին որոշուած վայր մը: Հայրս, հօրեղբայրներս, մեծ հայրիկս հետեւեցան ցուցմունքին:

Հայրս չմեկնած մօտեցաւ մօրս, նայեցաւ աչքերուն, արցունք կար հօրս աչքերուն մէջ, գրկեց համբուրեց զիս, քրոջս Մայրանոյշին, մօրը ձեռքը համբուրեց ու մօրս ճակատը եւ ըսաւ. «տէր եղէք տղուս, ու աղջկաս եւ դուք ձեզի, Աստուած հետերնիդ»:

Հայրս կը զգար, որ ալ պիտի չտեսնէր մեզ եւ ալ պիտի չվերադառնար:

Այդ օր հաւաքեցին բոլոր էրիկ-մարդիկը 30-60 տարեկանի միջեւ եւ ըսին, որ գիրենք պիտի տանին մօտակայ գիւղերը, տուներ շինելու: վերադառնան ու մեզ ալ տանին, որպէսզի միասին ըլլանք:

Տարին, հայրս ու ազգականներս այլեւս չտեսանք գիրենք: Քանի մը շաբաթներ ետք շշուկ մը տարածուեցաւ հաց ու ջուր ծախող արաբ պետեւիները կամ գնչուները տեսեր էին, որ այս տարած մարդոց, փոս փորել տուած էին եւ գիրենք ողջ-ողջ թաղած էին անոնց մէջ, վրանին ծանր հող ու քարեր տեղացնելով:

Մեծ մայրիկս, մայրս, հօրեղբօրս կիները դառնօրէն լացին: Ամիսներ ետք ստուգեցինք, որ ճիշդ էր կատարուածը: Տեղ-տեղ փոսերու մէջ նետելով անգթօրէն, անխղճօրէն սպաննած էին բոլորը: Մայրս ամէն գիշեր ծունկի կու գար ու կ'աղօթէր բոլորիս համար:

Առաւօտ մը երբ դարձեալ մեկնելու հրամանը սրուեցաւ, յանկարծ չես գիտեր ուրտեղէն մէկը եկաւ, ինչպէս արագ մը մօրս ձեռքէն խլեցին քոյրս, Մայրանոյշը, ու բերանը գոցելով տարին:

խելակորոյս մօրս աղաղակները անտեսելով: Տարին իմ 16-ամեայ, սիրուն ու չքնաղ Մայրանոյշս, նոյնիսկ չլսեցինք իր ձայնը վերջին անգամ:

Շրեք ամիսներ անցած էին: Օր մը կարաւանը կանգ առաւ մօտակայ գիւղի մը մօտիկը եւ մեզի հրաման տուին երթալ եւ ուտելիք գնել: Մայրս նորէն եազմային տակէն հանեց քանի մը արծաթ ու միասին գացինք ուտելիք գնելու:

Այդ շրջանի արաբները շատ ազնիւ էին, կը դիտէին մեր հիւանդոտ ու կմախացած մարմինները ու «եա հարամ, եա հարամ» կ'ըսէին մեզի ականարկելով: Հաց եւ արմաւ գնեցինք ու պտուկ մը ջուր ու շուտով վերադարձանք մեր կառքերը:

Կարգը մեզի եկաւ: Մօրս ձեռքէն ամուր բռնած ու ազգականներով շրջապատուած կը յառաջանայինք:

Քալեցինք մօտաւորապէս կէս ժամ ու երբ արդէն կը մօտենայինք որոշուած վայրը, կը լսէինք աղիողորմ ճիչեր, մանուկներու, մայրերու, երիտասարդ աղջիկներու:

Չոյգ-գոյգ կեցած ոստիկաններ, տասնեակէ մը աւելի սուրերնին վեր կը ձօձէին ու կը խփէին, որու որ կ'ուզես: Գլխէն, ոտքէն, թեւէն, վիզէն, կուրծքէն, ուր որ հանդիպէր ու կը գլորէին խոշոր բացուած փոսի մը մէջ:

Չգացինք որ վերջացած էինք: Մեր մարմիններուն մէջ մահուան սարսափը այնքան տարածուած էր, որ գիտակցելու եւ ըմբռնելու այս գործուած ահաւոր ոճիրը, չէինք ըմբռնել: Կարգը եկաւ մեզի:

Ես իմ աչքերովս, մանկական անըմբռնելի միտքովս տեսայ, մէկիկ-մէկիկ խողխողումը, սպաննուիլը, սուինահար ըլլալը ու փոսին մէջ գլորուիլը իմ ազգականներու: Մայրս յանկարծ չես գիտեր ինչ մղումով զիս իր ետին հրեց ու ըսաւ. «եաւրում դուն իմ ետեւ անցիր ես չտեսնեմ քու սպաննուիլդ»:

Ախ, մայրիկս, սեղմեց զիս իր կուրծքին: Արցունք չկար, ամբողջ սէր էր, ամբողջ կեանք էր: Ձեռք մը բաժնեց մեզի, մամա պոռացի, արդէն գլուխը մարմնէն անջատուած էր ու փոսը գլորեցին: Բոլոր ազգականներս փոսին մէջն էին:

Ձիս սուինաւոր ոստիկան մը բռնեց եւ մէկ հարուածով տապալեց ու փոսը գլորեց:

Ժամեր սահեցան, օրեր անցան լուր չունիմ մութ ու խաւար էր չորսդին: Մեռելներ անթիւ մեռելներ իրարու վրայ: Արիւն կը հոտէր: Այրած միսի հոտեր կու գային:

Լուռթիւն, բացարձակ լուռթիւն: Առաւօտ ըլլալու էր, կը մսէի

աւելի, կը սառէի դիակներով շրջապատուած: Հեռուէն, շատ հեռուէն ձայն մը կարծէք զիս կը կանչէր: «Հողը հոտոտացէք, հողը հոտոտացէք», ձայնը աւելի յստակացաւ, կարծէք աւելի մօտէն կու գար: «Հողը հոտոտացէք» եթէ ողջ էք կը պոռչտար մէկը:

Ինչպէս կրցայ դիակներու վրայ կոխկոտելով վեր բարձրանալ, չեմ գիտեր: Բայց հոն էի, արեւը դեռ նոր կը բարձրանար: Մերկ էի, աջ ձեռքէս զարնուած: Ձախ ձեռքս ամուր մը կպչած էր աջ ձեռքիս թարնճրացած արիւնին վրայ ու չէր բաժնուէր: Նոյն ձայնը նորէն կը կանչէր, հողը հոտոտացէք եթէ ողջ էք:

Տեսայ երիտասարդ աղջիկ մը, որ կը փորձէր դիակներուն վրայէն վեր բարձրանալ: «Աղբայ ձառիցս բէյնէ», Հաճնոյ բարբառով կը խնդրէր որ ձեռքէն բռնեմ, չէի կրնար ձեռքս բաժնել միւս ձեռքէս: Երիտասարդ աղջիկը ինկաւ մեռելներուն վրայ ու ալ չարթնցաւ:

Տեսայ ծերուկ մայրիկ մը, վերջին շունչը կը փչէր, ճիշդ քովս էր, աչքերուս մէջ նայեցաւ պաղատագին ու գնաց միացաւ իր սիրելիներուն: Ես մերկ ու ծարաւ, միայնակ սպասեցի ճակատագրիս:

Արեւը ամօթխած երախայի մը նման կը դիտէր զիս: Նստայ մեռելներուս մօտ ու սկսայ աղօթել «Ռայա չօպանրմ տրը» թրքերէն լեզուով: Սաղմոս 23. Տէրը իմ հովիւս է: Աղօթքս հազիւ վերջացուցած էի, տեսայ որ շրջապատուած եմ քանի մը ձիաւորներէ: Բնաւ վախ մը չունեցայ, քանի որ այլեւս դադրած էի մարդկային ըլլալէ:

Ձիաւորները թուրքեր չէին, արաբ պետեւիներ, որոնք եկած էին աւար տանելու: Ասոնք մեռելներուն փորոտիքը կը ճեղքէին ոսկի գտնելու յոյսով. որովհետեւ գիտէին կամ լսած էին, որ հայ երախաներ ոսկի դրամ կը կլլէին ապահով պահելու համար մինչեւ որոշ ատեն մը եւ եթէ պէտք ըլլար, կղկղանքին հետ ոսկին դուրս կ'ելլէր եւ ատով հաց կամ ջուր կը գնէին արաբ պետեւիներէն:

Ասոնք մեռելներուն վրայէն հանեցին ինչ որ կրցան. քանի մը տասնեակ երախաներու փորոտիքը պատուեցին ու գտան ոսկի դրամներ, ինչ որ կրցան բեւցուցին իրենց ձիերուն վրայ ու աճապարանքով կ'ուզէին հեռանալ, երբ անոնցմէ մէկը նշմարեց զիս:

Ձիաւորներէն մէկը մօտեցաւ ինձի որպէսզի վերջ տայ կեանքիս, բայց միւս արաբ ձիաւորը չթողուց: Իջաւ ձիէն եւ ձեռքը գլխուս վրան դնելով ըսաւ. տղաս, մի վախնար, ես քեզի տէր պիտի ըլլամ:

Երկու ձիաւորները սկսան խօսքի փոխանակութիւն ունենալ, բարկանալով իրարու կը հայհոյէին: Այն ձիաւորը, որ ձեռքը գլխուս վրայ դրաւ, գրկեց զիս ու ձիուն վրայ դնելով տարաւ զիս իր հետ իր վրանները:

Որքան հեռու էին վրանները մեր այն փոսէն չեմ յիշեր, միայն գիտեմ որ այդ օրը ետիս ձգեցի ամբողջ ընտանիքս, գերդաստանս, լեզուս, կրօնքս ու հաւատքս:

Հասանք վրանները, զիս ազատող պետեւին վար առաւ զիս ձիէն մեծ խնամքով: Իրեն մօտեցան իր կիներն ու վեց մատղաշ աղջիկները, որոնք երեսներն ծածկած էին: Յետոյ քանի մը կիներ եւս ներս մտան, անոնցմէ մէկը մօտեցաւ ինծի գրկեց եւ Հաճնոյ բարբառով կամացուկ մը ինծի ըսաւ. Ախբա՛յ, մի վախէ էտոնք էրինտ մարդիկ են: Եղբա՛յր, մի վախնար ասոնք բարի մարդիկ են: Յետոյ իմացայ, որ ինքը Տուճանենց աղջիկն էր, պետեւի արաբ մը այս վրաններէն՝ փախցուցած էր զինք եւ ըրած էր իր կիներ:

Ալի-Ապտուլ-Ռահման իմ փրկարարս, բերաւ գաւաթ մը կաթ եւ սկսաւ կամաց-կամաց խմցնել, կիները տաք ջուր բերին, արաբը ձեռքս լուաց տաք ջուրով եւ բաւական դժուարութեամբ զատեց մէկ ձեռքս միւսէն: Յետոյ բերին աղ եւ վիրաւորուած ձախ ձեռքիս վրայ թափեցին, յետոյ սոխ եւ հաւկիթ իրար խառնելով ձեռքիս վրայ դրին որպէս «մէհլէմ»: Այսպէս քանի մը շաբաթներ ամէն օր այս «մէհլէմ»ը ձեռքիս վրայ դրին ու քանի մը շաբաթէն ձեռքս աղէկցաւ:

Կազդուրման շրջանիս իմ այս փոքր ուղեղս կը չարչարուէր: Կ'արթննայի սոսկումով, քրտինքներու մէջ ու կը պոռայի հօրս, մօրս, քոյրերուս, ազգականներուս անունները: Միտքս կու գար անօթի ըլլալս, հիւանդութիւնս, թշուառութիւնս, ծեծը, կողոպուտը, առեւանգումները, իսկ ամենասոսկալին մօրս գլուխը անջատուած իր մարմինէն: Իր աչքերը, իր մեղմ ու գորովով լի աչքերը կը խենթացնէին զիս ու կու լամ, պետեւի արաբն ու իր կիներ կու գան մօտս, կը շոյեն գլուխս «եա հարամ» ըսելով ետ կը քնացնեն զիս:

* * *

Ալի Ապտուլ Ռահման, քանի մը ամիսներէ ետք քովս մօտեցաւ շատ քնքշութեամբ շոյեց գլուխս ու ըսաւ. Տղա՛ս, փառք կու տամ Ալլահին, որ քեզ գտայ. ես վեց աղջիկներու հայր եմ, Ալլահը չի պարգեւեց ինծի մանչ գաւակ մը, ասկէ ետք դուն իմ գաւակս պիտի ըլլաս, ասկէ ետք քու անունդ «Էմմանուէլ» չէ, այլ պիտի կոչուիս «Շիւքրի»: Քեզ սիւննէթ պիտի ընենք մեր իսլամական սովորութեանց համեմատ, ամէն օր պիտի արտասանես քեզի սորվեցնելիք աղօթքս, փառք պիտի տաս մեր Մուհամմէտ մեծ Մարգարէին եւ քեզ ստեղծող Ալլահին:

Օր մը հայրս զիս տարաւ ոչխարներ արածելու: Ձեռքս տուաւ գաւազան մը ու քանի մը քարեր: Արածէ ոչխարները ըսաւ, եթէ տեսնես անասուններ կը մօտենան հօտին, ձեռքիդ քարերը արձակէ անոնց վրայ, որպէսզի չգան եւ չյօշոտեն: Պաշտօնապէս դարձայ խաշնարած հովիւ: Ամէն առաւօտ արեւածագին, հօրս հետ միասին կը տանէինք հօտը, դէպի կանաչագարդ դաշտեր, արածելու համար հօրս ոչխարները:

Վրանին մէջ կը բնակէինք ես, հայրս, մայրս, վեց քոյրերս: Մեր տան կահ-կարասիները կը բաղկանային քանի մը այծի կամ ոչխարի մորթէ շինուած կարպետներէ: Մէկ հատ միջակ չափով հինցած կաթսայ մը, քանի մը փայտէ շինուած շերեփներ եւ այսքան:

* * *

Տասնհինգ տարիներ անցած էին այն օրէն, երբ արաբ պետեւի հայրս զիս բերաւ վրանները: Ես 25 տարեկան երիտասարդ մըն էի, իսկական պետեւի մը, ոջլոտ, բարկացկոտ, քաջ եւ հիւրասէր: Ոչ քարէն, ոչ դանակէն, ոչ անձրեւէն եւ ոչ ալ կարկուտէն ու փոթորիկէն վախցող մըն էի: Ասոնք իմ կեանքս էին, ասոնցմէ զատ ես ուրիշ աշխարհ չէի գիտեր:

Օր մը հայրս մօտեցաւ ինձ ու խորհրդաւոր ձայնով մը ըսաւ, որ ինձ հետ խօսելիք ունէր: Հայրս շատ հպարտ էր ինձմով, իր մէկ հատիկ Ալլահին պարգեւած տղան էի, իր պատիւն ու անունը ես էի, իր միակ ժառանգորդը: Տղաս, ըսաւ նստէ հոս, այս ժայռին վրայ: Կ'երդընցընեմ քեզ Ալլահին անունով ինչ որ պիտի ըսեմ, չմեռած կ'ուզեմ խոստովանիլ:

Տղա՛ս, այդ մարդը քանի անմեղ հայ աղջիկներու արեան մէջ թաթախեց իր սուլինը, քանի կոյս աղջիկներ լլկելով, գոհացուց իր անյագուրդ կիրքը եւ առանց խպնելու կը պատմէր հայ աղջիկներուն պատճառած չարչարանքները, անոնց լացն ու կոծը ու մահ աղերսելը:

Տղա՛ս, ես այդ մարդը քեզի պիտի յանձնեմ: Տասնհինգ տարիներ ետք, դուն քու ծնողացդ, քոյրերուդ եւ ազգականներուդ վրէժը պիտի լուծես: Քա՛ջ եղիր, թող Ալլահը ներէ ինծի եւ քեզի:

Հօրս խոստովանանքէն եւ խօսքերէն ետք, ես ետ մանկացայ, նորէն կարծէք տեսայ ու զգացի ոճիրը ու մանուկի մը պէս նորէն լացի: Այս անգամ լեզուս նորէն բացուեցաւ հայերէնով: Ախ հայրիկ ու մայրիկ, ո՛րը էք դուք: Պետեւի հայրս ձգեց զիս ու հեռացաւ: Նորէն

որը մնացի, նորէն սարսափն ու վախը համակեց զիս: Մօրս ան-
ջատուած գլուխն ու աչքերը պատկերացան աչքիս առջեւ:

Դաշտերէն երբ տուն վերադարձայ խնդրեցի հօրմէս որ զիս
տանի այն տեղը, ուր գտած էր զիս: Յաջորդ առաւօտ ես ու հայրս
ձիերուն վրայ հեծած 2-3 ժամ ձիավարելէն ետք հասանք Ռաս-Ուլ-
Այն, ուր իմ ցեղիս մեռելները կը ննջէին:

Քանի մը շաբաթներ անցած էին, հայրս լուր տուաւ որ «հայե-
րուն դահիճ»ը եկած է:

Ամբողջ գիշեր չքնացայ: Յաջորդ օրը սովորականին պէս ոչխար-
ները տարի արածելու: Անոնք սկսան ճարակել խոտը. ես անոնց հետ
«խօսել»ու լեզուն սորված էի. մէկիկ-մէկիկ կը մօտենայի եւ իրենց
հայն ու քէֆը կը հարցնէի:

Քանի մը ձիաւորներ մօտեցան: Քննեցին ոչխարները եւ ուզեցին
ծախու առնել: Ես մերժեցի, ձիաւորներուն հարցուցի, որ իրենց մէջ
կը գտնուի՞ «Օսման» անունով վաճառական մը: «այո՛» ըսաւ Օսմանը:
Իրեն ըսի, որ ես իր հետ առանձին ըլլալ կը փափաքեմ, միւսները
թողուցին եւ ըսին, որ զինք կը սպասեն քանի մը ժամէն այս ինչ
տեղը:

Օսմանը կը խորհէր որ ես իրեն հետ առեւտուր պիտի ընէի:
Օսմանին ձեռքով նշան ըրի, որ ձիէն վար իջնէ եւ նստի քովս: Ձիէն
երբ վար իջաւ, անմիջապէս ձեռքերը կապեցի:

Աչքերս արիւնով լեցուած էին, ցեղիս դահիճներէն մին, ինծի
կ'աղաչէր որ զինք ազատ արձակեմ: Մարդուն ըսի, նստէ տեղդ եւ
ձայն մի հաներ:

— Տախիլաք, տախիլաք, ինայէ ինծի,— կ'աղաչէր Օսմանը,— կին
ուսիմ, ընտանիք ունիմ, երեխաներ ունիմ:

«Տախիլաք»: Քանի-քանի մայրեր փորձեցին քու գութը շարժել,
բայց դուն անողոք էիր: Ջարդեցիր ու ջարդեցիր անհամար, անհաշիւ,
1, 2, 3 հազար, միլիոն: Խոշոր քար մը գլորեցի գլխուն ջախ-
ջախուեցաւ գանկը, արիւն ժայթքեց չորսդին, ծունկի եկայ ու
աղօթեցի չգիտցած աղօթքս:

Հոն ձգեցի Օսմանին, միս մինակ, գիշատիչ կենդանիներու
խրախճանքին: Ոճրագործ մըն էի արդեօք, արդա՞ր էր ըրածս: Քանի
մը օր ապուշի մը պէս կը թափառէի ասդին-անդին, հայրս հասկցաւ
հոգեվիճակս, գրկեց ու համբուրեց զիս: «Մի տանջուիր տղաս, ա-
րիւնը արիւնով կը փոխարինեն» ըսաւ:

Անապատի օրէնքն էր:

Յարութիւն Յովակիմեան, Լիբանանի Զահլէ քաղաքէն, սեփակա-
նատէր, Զահլէի «Օթէլ Լիպան» պանդոկին: Այս մեծ ու ազնուահոգի
մարդը իր սրբազան գործը սեպած էր, երթալ Տէր-էլ-Չօրի անա-
պատները, ջարդուած ու սպաննուած հայերու ոսկորները գտնել անա-
պատի աւազներուն մէջ, եւ յետոյ գտնել նաեւ այն հայ աղջիկներն
ու տղաքը, որոնք գողցուած, ծախուած կամ որդեգրուած էին արաբ
պետեւիներէն:

Յարութիւն Յովակիմեան յաջողեցաւ այդ սուրբ գործին մէջ.
ոսկորներ բերաւ եւ յանձնեց Լիբանանի Ազգային Առաջնորդարանին:
Պէյրութի Անթիլիաս արուարձանին մէջ, հաստատուած էր Մեծի
Տանն Կիլիկիոյ Աթոռը եւ Սուրբ Գրիգոր Լուսաւորիչ եկեղեցին: Հոն
չինուեցաւ մատուռ մը յետագային, ուր գետեղուեցաւ անչիրիմ մնա-
ցած, նահատակուած ժողովուրդի մը ոսկորները:

Յարութիւն Յովակիմեան կը սկսի հարցուփորձել Շիւքրին եւ
գրգռել յիշողութիւնը: Շիւքրին անդադար կու լայ ու կը գրկէ զինք:
Ան կ'ուզէ գիտնալ թէ Շիւքրին ինչպէս ինկած է այս վայրերը, ո՞վ
է, ի՞նչ է, որո՞ւ զաւակն է, ո՞ր քաղաքէն է:

Շիւքրին կը սկսի պատմել եւ պատմած ատենը կը հեծկտայ:
Ժամանակն է ոչխարները պէտք է վերադարձնել իրենց փարախը,
մայրամուտէն առաջ: Յարութիւն Յովակիմեան արաբերէնով կը
պատմէ Շիւքրին թէ շատ հայեր կ'ապրին աշխարհի մէջ, թէ բոլոր
հայերը չմեռան, կ'ապրին, կ'աշխատին, կը սերնդագործեն: Աշխարհի
չորս կողմը ցրուած են, դպրոց ունին, եկեղեցի ունին, ակումբ ունին:

Շիւքրին կը խնդրէ Յարութիւնէն, որ այս գիշեր իր հիւրը ըլլար
եւ գիշերէր իր վրանին տակ: Միասին հաց կտրէին աղ ու հաց ունե-
նային: Յարութիւնը կը հասկնար արաբերէն, սակայն դժուարութիւն
կ'ունենար երբեմն պետեւիներու խօսակցութիւնը հասկնալու:

Շիւքրին կը հրամայէ իր կնոջ, որ հիւրին կերակուրն ու ան-
կողինը պատրաստէ: Հաց, պանիր, մածուն, առատօրէն կը դրուի
«սուֆրա»յին շուրջ, կու գան Շիւքրին հայրը եւ քանի մը բարե-
կամներ կը նստին բոլորակի ու կը զրուցեն:

Յարութիւն գրի կ'առնէր ու Շիւքրին կու լար: Ամօթ էր իրեն
պէս ամուսնացած մարդու մը երկու զաւակի տէր, արցունք թափել,
բայց ան կու լար: Երկար ժամեր կերան եւ խօսեցան:

Շիւքրի, Յովակիմեանին կը պատմէ գիտցածը, հօրը, մօրը,
բոյրերուն եւ ազգականներուն անունները, որոնց որ կը յիշէ: Յովա-
կիմեան չէր գիտեր, որ Շիւքրին իրեն պէս հաճրեցի զաւակ է:

Յաջորդ առաւօտ մեկնումէն առաջ կը նկարէ Շիւքրին եւ իր

ընտանիքին, մեկնում է առաջ կը համբուրէ եւ վերադառնալու խոստումով կը մեկնի Լիբանան, Զահլէ քաղաքը:

Յարութիւն Յովակիմեան երբ կը վերադառնայ իր քաղաքը, առաջին գործը կ'ըլլայ Շիւքրիի մասին գրել եւ ղրկել բոլոր հայկական թերթերուն:

Կիրակի առաւօտ մը, ինչպէս ամէն կիրակի, եկեղեցւոյ զանգակը կը հնչէ ու ժամ կը հրաւիրէ հաւատացեալները: Եկեղեցւոյ մուտքին պատին վրայ փակցուած է Շիւքրիին նկարը պետելիի զգեստներով: Գրեթէ ամէն շաբաթ մէկու մը նկարը եւ փոքր մանրամասնութիւն մը գրուած անձին մասին փակցուած կ'ըլլար եկեղեցիին պատին: Շիւքրիին Ֆիլօր քոյրը 16 տարեկանին հարս գացած էր Ատանա, հաճընցի Կէօքէօզեան Մարտիրոսին կին ըլլալու:

1920 թուականներուն Ֆիլօր եւ Մարտիրոս Կէօքէօզեան կու գան կը հաստատուին Լիբանանի Պէյրութ քաղաքը, ուր կը հանդիպին իրենց նման հազարաւոր տարագիրներու:

Կիրակի առաւօտ մը Ֆիլօր եկեղեցի կ'երթայ եւ ըստ սովորութեան եկեղեցւոյ դրան առջեւ կը խաչակնքէ երեսը: Ֆիլօր կը նշմարէ փակցուած նկար մը եւ գրութիւն մը պատին վրայ ու կը կարդայ, ինչպէս ուրիշ անգամներ տեսած ու կարդացած է: Նորէն կը կարդայ, նորէն կը դիտէ նկարը, իր հօրը, մօրը եւ իր անունները գրուած էին այդ թուղթին վրայ: Աչքերուն չի հաւատար, նորէն կը դիտէ նկարը ու կը կարդայ անունները, վախէն ու յուզումէն գետին կ'իյնայ ու կը մարի:

Եկեղեցի յաճախող ժողովուրդը կը տեսնեն, ջուր կը թափեն վրան, քանի մը ապտակներ երեսին ու կը սթափեցնեն ուշակորոյ Ֆիլօրը:

Ժողովուրդը շուարած է, չի գիտեր ինչ ընելը, չի գիտեր ինչո՞ւ Ֆիլօր մարեցաւ, կ'առնեն զինք կը տանին եկեղեցւոյ մօտ դրացիի մը տունը ու կը սպասեն մինչեւ պատարագի աւարտումը:

Ֆիլօր կը մօտենայ քահանային, կը համբուրէ ձեռքը եւ կը սկսի լալ: «Ինչո՞ւ կու լաս աղջիկս», կը հարցնէ ծերունագարդ, բարի քահանան: — Օրհնած կ'ըսէ Ֆիլօրը, — այսօր երբ եկեղեցիէն ներս կը մտնէի դուռին վրայ փակցուած գրութիւն մը կար, նկարով միասին: Թէեւ նկարը պետելիի հազուատներ հագած մէկն էր, սակայն աչքերը կը վկայեն որ այդ գրութիւնն ու նկարը եղբօրս էմմանուէլին մասին է: Բնաւ չեմ գիտեր ինչ պատահեցաւ ծնողներուս, ազգականներուս եւ եղբօրս, սակայն այս անունները իմ ծնողքիս անուններն են, կ'աղաչեմ Տէր Հայր, գտի՛ր եղբայրս:

Երկու ամիս ետք, Յարութիւն Յովակիմեան դարձեալ ճամբայ կ'ելլէ, Տէր-էլ-Չօրի անապատները նոյն առաքելութեամբ: Շիւքրիին կ'արածէր ոչխարները, երբ զարմացած կը տեսնէ Յովակիմեանը, իր դէմը կանգնած: Կ'ուրախանայ իր բարեկամը եկած էր դարձեալ իրեն տեսնելու: Տաք-տաք ողջագուրումէն ետք Յովակիմեան կը պատմէ Շիւքրիին իր քրոջ մասին, որ կ'ապրի Պէյրութի մէջ, ամուսնացած է զաւակներու տէր:

Շիւքրիին ականջներուն չի հաւատար, Յովակիմեան հարց կու տայ Շիւքրիին որ բան մը կը յիշէ՞ քրոջ մասին: Շիւքրիին պահ մը մտածելէ ետք կը պատմէ թէ ձմրան օր մը, մայրը շագանակ եփած ատեն ինք հրած է քոյրը, ձեռքէն շագանակը առնելու, ան ալ զարնուած է «սոպա»յին եւ այրած էր ոտքը: Ինքն ալ այդ իրիկուն լաւ ծեծ մը կերած էր հօրմէն:

Յովակիմեան հիմա գիտէր որ ինք գտած էր Շիւքրիին քոյրը Ֆիլօրը: «Ես քու հարազատ քոյրդ գտայ, ես քեզ պիտի տանիմ Պէյրութ եւ դուն պիտի տեսնես քոյրդ, հայեր, հաճընցիներ»: Շիւքրի անդադար կը կրկնէ նոյն խօսքը. «Ես չեմ հաւատար, ես տեսայ բոլորը մորթեցին»: Յովակիմեան դարձեալ կը նկարէ Շիւքրիին, կ'իյնը եւ երկու զաւակները եւ կը խոստանայ Շիւքրիին Պէյրութ տանիլ:

1933 Յունուար 2, ինքնաշարժ մը կը կենայ պետելիներուն վրաններուն առջեւ: Այս ինքնաշարժը եկած էր տանելու Շիւքրիին Պէյրութ:

Շիւքրի ունէր հարիւրէ աւելի ոչխարներ, արօտավայր եւ բաւական ոսկի թաղուած հողին տակ: Ունէր նաեւ կին մը եւ երկու զաւակներ, Ալի եւ Խատիճէ:

***

Շիւքրիին կնոջ Ռէնտէյին կ'ըսէ, ինք պիտի երթայ Պէյրութ այս վարորդին հետ եւ մէկ շաբաթէն ետ պիտի վերադառնայ:

Ռէնտէյն կու լայ եւ աղի արցունք կը թափէ, որ չերթայ ու զինքն ու երկու զաւակները չձգէ:

Շիւքրիին կը համբուրէ զաւակները, հօրը, մօրը ձեռքերը, կնոջ գլխուն իր գլուխը կը դնէ եւ լուր կու տայ ոսկիներուն թաղած տեղը. կը պատուիրէ որ իր բացակայութեան ոչխարները արածէ եւ տէր ըլլայ տունին եւ տեղին:

ՊԵՏԵՒԻՆ ՎԵՐՉԱԲԱՆԸ

1934 Փետրուար 15-ին Շիւքրիին կ'ամուսնանայ էլիզ Շիրտրմեանին հետ եւ կը բախտաւորուին 6 զաւակներով, 17 թոռնիկներով ու 3 թոռան զաւակներով:

Շիւքրին հայրենասէր հայ մը եղաւ ու հաւատացեալ քրիստոնեայ: Ան ամէն կիրակի եկեղեցի կ'երթար աղօթելու: Հակառակ անոր որ Պէյրութ քաղաքը շատ սիրած էր, իր մեծ փափաքն էր Հայաստան փոխադրուիլ եւ վերջին տարիները հայրենիքի մէջ ապրիլ, իր ժողովուրդին հետ ըլլալ: Բայց Շիւքրին երազը փշրուեցաւ:

Յետոյ քաղաքական կացութիւնը Լիբանանի մէջ վատթարացաւ ու կորսնցնելով իր կեանքի ընկերը՝ էլիզը, Շիւքրին 1970 Մայիս ամսուն փոխադրուեցաւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ՝ հաստատուելով Քալիֆորնիայի Փասատինա քաղաքը, ուր իր մահկանացուն կնքեց 86 տարեկանին, Նոյեմբեր 9, 1986-ին:

Ան իր հանգիստը գտած է Քալիֆորնիայի Hollywood Hills Forest Lawn-ի մէջ, իր գաւազին Գրիգորի կողքին:

«Պետելիմ», Արաբսի Գոփուշեան-Թաթուլեան
Սան Տիէյո, Քալիֆորնիա, 2000

ԻՄ ԿԵԱՆՔԻ ՈՒՒՍԱԿԱՆԸ

կը վկայէ
Ղեւոնդ Փոփրեան

1915 թ. Մայիս ամսուայ սկզբին տասնեակ զաբթիաներ ներխուժեցին դպրոց: Դասարաններում ձերբակալեցին Պարբերդի Եփրատ կողջն աւարտած երիտասարդ ուսուցիչներ Ղազարոսին, Պօղոսին ու Դաւթին, աշակերտութիւնը դուրս չպրտեցին չէնքից, դռները կնքեցին ու ձերբակալուած մեր պաշտելի ուսուցիչները բանտ առաջնորդեցին:

Շուկայի հարիւրից աւելի խանութների եօթանասուն-ութսուն տոկոսը հայկական էին:

Շուշեակի բնակչութիւնը ամբողջութեամբ հայեր են, ունեն երկու դպրոց, հայ լուսաւորչականների եւ սակաւաթիւ աշակերտներով հայ բողոքականների, եկեղեցի եւ բողոքականների ժողովարան:

Լսուեց դրսի դրան ուժգին բախիւնը:

— Ո՞վ էք, ի՞նչ էք ուզում գիշերուայ այս ժամին,— հարցրեց մայրս:

— Ոստիկանութիւնից ենք, Պօղոս աղային ենք ուզում:

Հայրս յայտնեց, որ անմիջապէս կը ներկայանայ:

Ու նա գնաց... գնաց անվերադարձ...

Այդ գիշեր, ոստիկանները հաւաքեցին տներում մնացած բոլոր մեծահասակ տղամարդկանց՝ մեր հարեւան կիսախուլ Գոքոր ապօրը, նրա եղբօրը՝ կիրակոսին, Փրոտենց Պետրոսին, կուլումջոնց Յակոբ եւ Սարաֆեան Յարութիւն աղաներին, իսկ միւս դրացիների տներում արդէն տղամարդ չէր մնացել: Նրանց մի քանի շաբաթ առաջ հաւաքել էին, լցրել բանտը, ապա երկու քարաւանով ուղարկել Պարբերդ, որոնց մէջ էին նաեւ աւագ եղբայրս, նրա քենակալը, քեռիս եւ իր թերահաս որդին, փեսան եւ ուրիշ բարեկամ ազգականներ:

Այդ ժամանակ, բանտում էին գտնուում նաեւ գիւղերէն բերուած բազմաթիւ շինականներ:

Տերսիմի քրտական ցեղերից մէկի առաջնորդը՝ Իդարանը, որի յարաբերութիւնները Հազարի եւ Շաղթոկ գիւղերի հայ շինականների հետ խիստ բարեկամական էին, վերջնագիր է ուղարկում քաղաքի վարչութեանը եւ պահանջում՝ Հազարցի ու Շաղթոկցի կալանաւորների անյապաղ արձակումը եւ վերադարձը իրենց գիւղերը, հակառակ դէպքում՝ սպառնում է վրէժխնդիր լինել, քաղաքը կրակի տալ:

Երեսուն եւ աւելի հայկական գիւղերից ձերբակալուած ու բանտարկուած գիւղացի տղամարդկանցից, շնորհիւ քիւրտ ցեղապետի իդարայի, ազատութիւն ստացան, գիւղ վերադարձան, ապա անցան Տերսիմ՝ իրենց ընտանիքներով, ապաստանեցին իդարայի ցեղի բնակավայրերում, միայն Հազարի ու Եաղթուկ գիւղերի բնակիչները:

Միւս գիւղերի կալանաւորները քաղաքացիների հետ «ուղարկուեցին Խարբերդ»՝ դատելու, անմեղներին ազատելու, մեղաւորներին պատժելու պատրուակով:

Երկու օր յետոյ, նոյն մուսնետիկները, ըստ կառավարութեան նոր հրամանի, ժողովրդից պահանջում էին անմիջապէս դուրս գալ տներից, դռներն ամուր կողպել, որպէսզի անցանկալի այցելուներ ներս չթափանցեն անտէր ու անպաշտպան թողնուած բնակարանները, չթալանեն ու աւարի չտան ողջ հարստութիւնը, չէ՞ որ մենք վերադառնալու էինք մեր օջախները, բացելու էինք մեր կողպուած դռները, տէր էինք կանգնելու մեր անտէր թողած հարստութեանը, հենց որ թուրքական բանակի գործերը յաջող գնային թուրք-ուսական ճակատամարտում, ուսները պարտուէին ու նահանջէին, ինչպէս այդ մի քանի անգամ տեղի է ունեցել անցեալում:

Դեռ նոր էինք հասել որոշուած վայրը, երբ լսուեց ականջ խլացնող կանացի մի ահասարսուռ ճիչ: Չաբթիաներից մէկը, ձեռքին փաթաթած այդ կնոջ խարտեաչ ու երկար ծամերը, նրան գետնով քարչ էր տալիս դէպի խմբուած ամբոխը: Կնոջ կողքից հեկեկալով վազում էին նրա երկու անչափահաս զաւակները: Ոստիկանը քացով հեռացնում էր նրանց եւ շարունակում նրանց մօրը քարչ տալ փոշոտ ու խորտուբորդ ճամբով:

— Չես գնայ, հա՞, տնիցդ դուրս չե՞ս գայ, դանջըղ...

— Չեմ գնայ, ոչ մի տեղ չեմ գնայ, իմ տնից ես չեմ հեռանայ,— ցաւից ճչում էր կինը:

— Չայնդ կտրի, դանջըղ, թէ չէ...

Մի քանի կանայք մօտեցան ոստիկանին, աղերսեցին, որ նա խղճայ կնոջը, գոնէ երեխաներին խնայի: Չհամբերեց նաեւ մայրս. նա առաջ շտապեց, ճեղքեց աղերսող կանանց խումբը, մօտեցաւ ոստիկանին ու համարձակ հարցրեց.

— Դու խիղճ չունե՞ս, անաստուած, ո՞վ է քեզ իրաւունք տուել այդպէս վարուել անպաշտպան կնոջ հետ:

— Ինչպէ՞ս վարուէի, խաթուն, սա դեռ քիչ է նրա համար,— հեզնեց ոստիկանը,— ախր երկու ոտքը մի փապուճի մէջ դրած յամառում է, չի ուզում տնից դուրս գալ:

Այնուամենայնիւ, մօրս համարձակ հարցը որոշ չափով զգաստացրեց չափը կորցրած ոստիկանին, եւ նա, երկիւղ կրելով ինչ-որ բանից, փոխանակ կոպտելու ու հայհոյելու, մեղմացած շարունակեց.

— Չեմ գնայ,— ասում է,— ոչ մի տեղ չեմ գնայ, թէկուզ սպաննէք:

— է, իբր թէ չսպաննեցիր, մի ձեռքիդ մագերի փնջին նայիր: Ոստիկանը նոր նկատեց, որ իրօք, կնոջ մագերի մի փունջ ձեռքին փաթաթուած դեռ մնում է:

— Թո՛ւ, նալէթ չար չէյթանին,— ասում է, մագափունջը դէն շարտում, սրբում է ձեռքից հոսող արիւնը, հայհոյելով ու մրթմըրթալով թողնում հեռանում է:

— Ա՛յ աղջիկ, խելքիդ ի՞նչ է փչել, դու ուզում ես գազազած շների հե՞տ չափուել: Ո՛ւր ես մնում, ինչո՞ւ ես մնում, երբ ամբողջ քաղաքն է գնում:

— Ի՞նչ անեմ, քոյրիկ, այս կաթնակերների հետ ո՛ւր գնամ, մեռնելո՞ւ:

— Որ այստեղ մնաս, կարծում ես չե՞ս մեռնելու: Եթէ բոլորս մեռնելու ենք, դու էլ մեզ հետ մեռիր, թէ չէ մենակ մեռնելն էլ բանի նման չի:

Կինն այլեւս ոչինչ չպատասխանեց, փնտուեց-գտաւ երեխաներին, բռնեց նրանց ձեռքերը եւ խառնուեց քարաւանին:

Չահել մի կին, նորածին մահամերձ երեխային գրկած, ճամբեզրի մի քարին նստած, աղեկտուր լաց էր լինում: Ի՞նչ անել, ինչպէ՞ս շարունակել ճանապարհը, երբ նրա գրկում երեխան խփուած թռչնիկի նման բերանը բացուխուփ էր անում եւ, գուցէ, մօրից օգնութիւն աղերսում: Ոստիկաններից մէկը մօտեցաւ կնոջը, հրամայեց վեր կենալ եւ առաջ շարժուիլ: Կինը տեղից չշարժուեց ցոյց տալով մահամերձ երեխային: Ոստիկանը բռնի ոտքի կանգնեցրեց կնոջը, խլեց երեխային մօր գրկից, ոտքերից բռնելով պտտեցրեց օդում եւ թափով շարտեց խշշացող վտակի ալիքների մէջ եւ մրթմրթաց.

— Թող մի շան լակոտ էլ պակաս լինի...

— Վախ, ձագուկս...,— ճչաց ողորմելի կինն ու ուշաթափ փռուեց գետնին: Թերեւս այդ երեխան նրա սիրոյ առաջին պտուղն էր, որի հետ ոստիկանն այդպէս դաժան վարուեց:

Մի քանի կին մօտեցան ուշակորոյս կնոջը, նրան ուշքի բերին եւ փորձեցին մխիթարել, թեւերն ընկնելով նրան առաջ տանել իրենց հետ: Կինը ողբալով պոկուեց նրա ձեռքերից եւ ճամբեզրի քարի

գլխից իրեն նետեց ձորը, այնտեղ որտեղ ջրից դուրս ցցուած խուժերին բախուելով, ջախջախուել էր նրա անօգնական խեղճ ձագուկը: Նրան մխիթարել փորձող կանայք հեկեկալով ու ոստիկանին անիծելով միացան քարաւանի ընթացքին:

Երեկոյեան, քարաւանը մօտեցաւ Արաբկիր քաղաքին եւ գիշերելու համար տարածուեց քաղաքամերձ թթաստաններում:

Յաջորդ օրը ի՛նչ-ի՛նչ պատճառներով քարաւանը մնաց քաղաքամերձ թթաստաններում:

Պարզուեց, որ Արաբկիրում չաքսորուած հայեր շատ են մնացել տեղական վարչութիւնը արհեստաւորներից շատերին, յատկապէս «մանուսայի» մասնագէտներին, որոնց թիւը բաւական մեծ էր այդ քաղաքում, չէր տեղահանել, որովհետեւ ամբողջ նահանգը, մասամբ նաեւ հարեւան նահանգները, օգտագործում էին նրանց արտադրած մուգ գոյնի գծաւոր գործուածքը:

Այդ օրը, մայրս իմացաւ, որ Կերան Մադէնի քաղաքապետը հօրս ծանօթ ու բարեկամ, մեր համաքաղաքացի Կալախենց Ռիզա էֆէնտին է: Եւ հասկանալի դարձաւ նրա վերաբերմունքը չմշկածագցի գաղթականների նկատմամբ եւ այն, թէ նա ինչից դրդուած ժամերով նստել է Եփրատի բարձր քարափին եւ անձամբ հսկել նրանց գետանցը:

Այս բոլորը յուշեցին մօրս՝ դիմել քաղաքապետին, յիշեցնել նրա եւ հօրս բարեկամութիւնը եւ խնդրել, գուցէ այդ մարդը ցանկանայ որեւէ օգնութիւն ցոյց տալ:

Երեկոյեան կողմը, նա միայնակ բռնում է քաղաքապետի տան ճամբան: Հարցնելով, գտնում է նրա տունը եւ սրտադող բախում դուռը: Արդեօք ինչպէ՞ս կ'ընդունուի նրա խնդրանքը:

Սպասուհիներից մէկը բացում է դուռը եւ հարցնում, թէ ի՞նչ է կամենում խաթունը: Մայրս յայտնում է, որ ուզում է գայմագամ էֆէնտուն տեսնել:

Գայմագամը երբ իմանում է սպասուհուց, որ մի հայ կին ուզում է իրեն տեսնել, նախ զարմանում է, ապա այդուհանդերձ կարգադրում է ներս հրաւիրել այդ կնոջը:

Մայրս ներկայանում է գայմագամին.

— Ի՞նչ էիք ցանկանում, խաթուն,— հարցնում է նա:

Գայմագամի հարցի մեղմ, բարեկամական թոնը սրտապնդում է մօրս, եւ նա մանրամասն նկարագրում է մեր վիճակը եւ այն, որ ինքը էֆէնտու եւ նրա եղբօր՝ Փայիկ էֆէնտու բարեկամի՝ Պօղոս աղայի կիսն է, յանուն եղբայրների եւ իր ամուսնու բարեկամութեան խնդրում է, որ գայմագամ էֆէնտին օգնի, թէ չէ ամբողջ ընտա-

նիքով կորչելու են, որ ամուսինը, աւագ որդին, եղբայրը, փեսան արդէն չկան, միայն ինքն է մնացել, իր վեց որբերի յոյսն ու ապահւնը, որոնցից ամենամեծը 12 տարեկան է, իսկ փոքրը՝ ընդամենը մէկուկէս, որ այլեւս առաջ շարժուելու ոչ ուժ, ոչ էլ կարողութիւն է մնացել, որ վերեւում Աստուած, ներքեւում՝ նա է լինելու անտէր գերդաստանի փրկիչը:

Գայմագամը համբերութեամբ լսում է, ապա ձեռքը ճակատին դրած՝ լուռ, երկար մտածում:

Նրա դէմքի արտայայտութիւնից մայրս գուշակում է, որ Ռիզա էֆէնտին իրարամերժ մտքերի եւ զգացմունքների լաբւրիներուց ելք է որոնում:

Երկար լուռ է էֆէնտին ու մտածում, ապա գիւտ արածի նման աշխուժօրէն բացում է գրասեղանի դարակը, այնտեղից մի բանալի է հանում, երկարում դէպի մայրս ու յայտնում.

— Այդ դիմացի տունը տեսնո՞ւմ ես, խաթուն, հայի տուն է, բնակիչներին արդէն հեռացրել են քաղաքից, տունը դատարկ է, սա էլ նրա բանալին: Գիշերը, երբ կը հանգստանայ ողջ ճամբարը, կը հաւաքուէք, շատ զգոյշ կը վերցնէք ձեր իրերը, կը ջանաք առանց նկատուելու հեռանալ ճամբարից, կը գաք, կ'ապաստանէք այդ տանը եւ կը սպասէք իմ կարգադրութեանը:

Անակնկալ փրկութեան յոյսի պատճառած ուրախութիւնից զգաստանում է մայրս, խոստանում է վարուել էֆէնտու խորհրդի համաձայն եւ շտապում է ճամբար՝ իր առաքելութեան յաջողութիւնն ու փրկութեան բարի լուրը սպասողներին հաղորդելու:

Պատրաստուեցինք եւ անհամբեր սպասում էինք յարմար պահի՝ ճամբարը թողնելու եւ գայմագամի ցոյց տուած բնակարանում ապաստանելու համար:

Մեր հարսի խնդրանքով, մայրս համաձայնեց նրան քրոջն իր ընտանիքի հետ նոյնպէս վերցնել մեզ հետ: Դու մի ասա, հարսիս քոյրն էլ՝ յայտնում է իր ամուսնացած տալոջը, որոնք իրենց մէկական երեխայով, գայմագամի համաձայնած տասներկու թիւը հասցնում են տանութի:

Գիշերուայ կէսին, երբ ամբողջ ճամբարը խոր քուն էր մտել, քնել էին նաեւ մեզ հսկող ոստիկաններն ու ինքնակոչ ուղեւորները, մենք՝ զգոյշ, պատերի տակով, իրերը շալակած, գաղտագողի մտանք քաղաք: Բարեբախտաբար, գայմագամի տունն ու նրա ցոյց տուած բնակարանը ճամբարից շատ էլ հեռու չէին, այնպէս որ կէս ժամ յետոյ մենք արդէն պատսպարուել էինք աքսորուած հայի բնակարանում:

Մենք այդ տանն ապրեցինք հարկադրեալ բանտարկեալների նման, այն բանտարկեալների, որոնք համոզուած են, որ մի քանի օր յետոյ ազատութիւնը ժպտալու է իրենց:

Մեր քարաւանի մեկնելու յաջորդ օրը, գայմագամի ծառան ներկայացաւ եւ տիրոջ հրահանգի համաձայն բացեց «բանտ»ի դուռը եւ մեծ ուրախութիւն մեզ՝ երեխաներիս, տարաւ ցոյց տալու էֆէնտու այգիները, ինքն էլ օգնեց մեզ, որ մրգերով լցուած զամբիւղներով բեռնաւորուած վերադառնանք տուն:

— Քանի ես ողջ եմ ու գայմագամ, ոչ մի բանից եւ ոչ ոքից երկիւղ չկրէք, իսկ հակառակ դէպքում, թող կատարուի Աստու կամքը,— յայտարարել էր Ռիզա էֆէնտին:

Յաջորդ օրը, երեխաներս դուրս եկանք տնից՝ շրջապատի հետ ծանօթանալու նպատակով: Մեր ժամանակաւոր ապաստարանից քիչ այն կողմ, մի նեղ փողոց իջնում էր դէպի այգիները: Փողոցի խորքում մի փոքր հրապարակ կար՝ մէջտեղում ջրհոր: Ջրհորի շուրջը, ծառերի ստուերներում, պատերի տակ նախկին քարաւաններից ետ ընկած, հիւանդ, հիւծուած, կմախքացած ջահել աղջիկներ, կանայք ու երեխաներ միասին աղեկտուր ձայնով դիմեցին մեզ.

— Եղբայրներ, քոյրիկներ, հա՞յ էք:

— Այո՛,— պատասխանեցինք մենք:

Սպիտակահեր ու կնճռապատ մի կին, վշտահար աչքերով մեզ գննելուց յետոյ, տխուր ու մեղմաձայն հարցրեց. «Մի՞թէ հայ էք»:

— Հայ ենք, մայրիկ:

— Մայրիկ... ի՞նչ մայրիկ, սիրելիներս, քսան տարեկան էլ դեռ չկամ:

Այդ սպիտակահեր, թառամած կինը քսան տարեկա՞ն, տէր Աստուած,— սարսափած՝ իրար երես նայեցինք մենք՝ հազիւ զսպելով ճիչն ու արցունքները, որոնք պատրաստ էին վարարել մեր կոկորդներից ու աչքերից:

Օրերն իրար յաջորդում էին առանց որեւէ պատահարի: Մենք՝ երեխաներս, մոռացած ամէն ինչ, օրերն անցկացնում էինք տնամերձ մարգագետիններում եւ շատ քիչ էինք ակննատես լինում մեծերի ծանր ապրումներին, որովհետեւ նրանք զգուշանում էին իրենց վշտերին ու ցաւերին վշտակից ու ցաւակից դարձնել նաեւ մեզ՝ անմեղներս:

Վերջին օրերը, Քեարիմ աղայի նախկին ուրախ տրամադրութիւնը կարծես չքացել էր, մռայլուեր էր դէմքը. ինչ-որ բան անհանգստացնում էր, բայց նա զգուշանում էր իր մտահոգութեան պատճառը մեզ յայտնել:

— Ախ, Փաշօ էֆէնտի, ի՛նչ սոսկալի օրերի հասանք: Համոզուած ես, որ վտանգն անցաւ, որ նրանք մեզ չեն հետապնդի:

— Ոչ, խաթուն, գետին արդէն շատ մօտ է, հենց որ գետն անցնենք, նրանք այլեւս չեն յանդգնի իրենց մտադրութիւնն իրագործել, որովհետեւ գետից այն կողմ Փաշօ էֆէնտու իրաւունքներն ու ազդեցութիւնն աւելի պատկառելի են,— ասաց զրոյցին ունկնդիր Քեարիմ աղան:

Մայրս մի քանի օր յետոյ լուր ուղարկեց Տերսիմ՝ գեաւուջներ կոչուող քրտական ցեղի մեր ծանօթներին եւ լրատարին յանձնարարեց յայտնել քիրվա Սոդոյին, որ մենք՝ Պօղոս աղայի ընտանիքը, գտնուում ենք Մանգիջակում եւ ուզում ենք իրեն տեսնել:

Քիրվա Սոդոն չուշացաւ. երկու օր յետոյ ներկայացաւ բեռով-բաշով. էլ քամած մածուն, էլ կարագ ու նոր քաշած պանիր, էլ չէքէլիկ ու բժիկ, մի խօսքով այն ամէն բարիքով, ինչով կարող էր իր քիրվայի ընտանիքին հիւրասիրել անասնապահ քիւրտը:

Գեաւուջները Տերսիմի աւազակաբարոյ քրտերից չէին, գողութեամբ ու թալանով չէին զբաղում, այլ ապրում էին իրենց անասուններից ստացած եկամտով, խաղաղասէր ու հաւատարիմ մարդիկ էին: Ասում էին, որ նրանց ապուպապերը հայ են եղել, եւ դարեր շարունակ քրտերի մէջ ապրելով, իրենք էլ աստիճանաբար ընդունել են նրանց լեզուն, սովորոյթները, կենցաղը եւ քրտացել են: Թէ որքան է հաւաստի այս աւանդութիւնը, չեմ կարող պնդել, բայց որ նրանց ապրած բնակավայրերի մօտակայքում աւերուած վանքերի հետքեր եւ կիսաթաղ հայատառ շիրմաքարեր կային, մասամբ հաստատում էին աւանդութեան ճշմարտացիութիւնը:

Մայրս մեր հարսին՝ աւագ եղբօրս կնոջն իր չորս անչափահաս երեխաներով Սոդոյի հետ ուղարկեց Տերսիմ՝ խնդրելով, որ իր հարազատների նման հոգայ նրանց բոլոր կարիքները եւ ապահովի նրանց անվտանգութիւնը:

Թէ որքան մնացինք Մանգիջակ գիւղում, հաստատ չեմ կարող ասել, միայն այն եմ յիշում, որ մենք՝ երեխաներս, գիւղի բոստաններից վերջին ձմերուկներն ու սեխերն էինք պոկում դեղնած թփերից:

Փաշօ էֆէնտին, կարելի է ասել, որ անթերի հայերէն էր խօսում, շատ բարի, ազնիւ ու կատակասէր մարդ էր:

ԳԼՊԻ ՏԵՐՍԻՄ

Մեր հարեւան Ձիլիկենց Աղաւնին, տեղահանութիւնից առաջ, ամուսնու հետ տեղափոխուել էր Տերսիմ, հաստատուել՝ հայանուն Ագրակ գիւղում: Աղաւնին հաշմանդամ կին էր, երկու ոտքից կաղ, նրա համար ճամբան դէպի քաղաք ու քաղաքից՝ Ագրակ, միշտ բաց էր, ոչ ոք նրանով չէր հետաքրքրուում, չէր հարցնում, թէ ո՞ւր է գնում, ինչո՞ւ է անընդհատ գալիս ու գնում:

Ես ու եղբայրս արդէն գտնուում էինք Տերսիմի ազատ երկնքի տակ եւ օրէցօր սպասում էինք մերոնց. արդեօք կը յաջողուի՞ նրանց փախուստը:

Սպասողական, անհանգիստ օրերը յաջորդում էին իրար, սակայն քաղաքից ոչ մի լուր: Ի՞նչ է անում մայրիկս, ի՞նչ է մտածում, ինչպէ՞ս է կազմակերպելու իրենց վտանգաւոր, սակայն չափազանց անհրաժեշտ փախուստը:

Ագրակը հայերից դատարկուում էր, իսկ մենք կառչած սպասում էինք մայրիկիս գալուն: Երկու շաբաթից աւելի տեւեց այդ սպասողական վիճակը:

Այսպէս մայրս իր տասը ազգական կանանցով ու երեխաներով եկաւ Ագրակ: Սկսեցինք պատրաստուել Երզնկա չուելու համար: Վարձուեցին ծանօթ քրտեր, որոնք արդէն քանիցս եղել էին Երզնկայում: Տերսիմում ապաստանած փախստական հայերին Երզնկա փոխադրելու համար ստացած թուրքական ոսկիների փայլը նրանց դարձրել էր չափազանց հեզաբարոյ եւ հոգատար՝ վարձողների կեանքի ապահովութեան նկատմամբ:

Տերսիմի խորախոր ձորերի միջով, թաւուտ անտառների արահետներով, բլուրների լանջերի նեղ կածաններով, մեր փոքրիկ քարաւանը Օգոստոսի վերջերին ժամանեց մեր փրկութեան վերջին հանգրուաններից մէկը: Փրկուած հայերին ընդունող յանձնաժողովի անդամները, որպէս փրկագին իւրաքանչիւր անձի համար, քիւրտ ձիապաններին մէկական ոսկի վճարելով, ճամբու դրեցին՝ խոստանալով առատաձեռն լինել, եթէ այդ ազնիւ քիւրտերը գտնէին ու Երզնկա փոխադրէին Տերսիմում ապաստանած վերջին հայ փախստականին:

Հոկտեմբերի վերջերին, մոլոկանների քառածի Ֆուրգոնները մեզ եւ մեզ նման հազարաւորներին տեղափոխեցին էրզրում:

Մեզ տեղաւորեցին հայերի լքուած բնակարաններում, սննդով, հագուստով եւ այլ անհրաժեշտ իրերով մի կերպ ապահովեցին, եւ մենք պատրաստուեցինք ձմեռն անցկացնել այդ մերկ ու ցուրտ տներում:

9

ԱՂԷՏԵՆ

ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐՈՒ

ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

**ՀԱՅԻ ԲԱՇԽՈՒՄ
ԱՌԱՋԻՆ ԳԻԱԿՆԵՐԸ ԵՓՐԱՏԻ ՎՐԱՅ
70 ՄԱՆՈՒԿՆԵՐ ԽԵՂԴԱՄԱՀ**

Կիլիկիոյ շրջանէն, Ռուս Գալէի կողմերէն հասան 200 հոգինոց խումբ մը հայեր, որոնք Ճարապլուսի մօտ կանգ առին: Պէտք էր նոյն օրը մեկնէին, բայց որովհետեւ մէկ ու կէս օրէ ի վեր որեւէ բան կերած չէին, որոշուեցաւ որ տեղի ունենայ հացի բաշխումը: Գայմագամին հրամանով հապճեպով հաց թխեցին եւ տակաւին անեփ, հացը յանձնեցին ինձ որ տանինք ու բաշխենք աքսորեալներուն: Հացերը լեցուցինք երկու պարկերու մէջ եւ երկու աքսորեալ հայերու օգնութեամբ տարինք բազմութեան:

Մարդեր չէին կարծես, այլ անօթութենէ գազազած անբաններ, որոնք կորսնցուցեր էին մարդկային զգացումներու ամէն հետք: Ակնթարթի մը մէջ կերան լափեցին: Մանուկներ, հիւանդներ, յղի կիներ անօթի մնացին: Տեսայ որ վտիտ երախաներ մատերնուն ծայրը թուքով կը թրջէին եւ կը հաւաքէին գետինը ինկած ամենայետին փշրանքները:

Կիլիկիոյ շրջաններու մասին, միշտ տեղեկութիւն կ'ունենայինք եւ կը հետեւէինք անցուդարձերուն, բայց Հայաստանէն բոլորովին լուր չունէինք: Ահա թէ ինչպէս առաջին հանդիպումը ունեցանք Հայաստանցիներու հետ:

Մայիս մէկի առաւօտուն կանուխ ընկերներով Եփրատի եզերքը գացինք: Երբ դէպի գետը կու գայինք, տեսանք, որ սեւ կոյտեր կը ծփան Եփրատի ջուրերուն վրայ: Արաբներ, զինուորներ խումբ խումբ կեցած եւ հետաքրքրուած կը դիտէին այդ կոյտերը: Յանկարծ աղաղակ մը բարձրացաւ.

— Հայեր են, Հայեր...

Մօտեցայ եւ թուրք զինուորի մը հարցուցի.

— Ի՞նչ են ասոնք:

— Հէ՛, խայիներ, պատասխանեց, ձեր հայերու դիակներն են, չէ՞ գիտեր, թէ ինչե՛ր պատահեր են վերերը:

Չէինք ուզեր հաւատալ եւ մօտենալով գետափին, սկսանք շտապել հոսանքն ի վեր դէպի երեւցող կոյտերը:

Ցորեկը լոյս աչքով ակնապիշ կը դիտէինք: Մինչեւ Մայիս 5-ը անցան օրական 150-200 դիակ առանց հաշուելու գիշերն անցածները: Այսպէս տեւեց մինչեւ Մայիս 28-29-ը, հետզհետէ օրական թիւը նուազելով:

Իրար կապուած դիակներու կոյտերը կը սահէին, կ'անցնէին անդադար: Կային նաեւ կանանց դիակներ, որոնց երկու բազուկներուն տակ եւ սրունքներուն մէջ մէյմէկ մանուկ կապուած էին: Կիները բոլորովին մերկ էին եւ դեռատի:

Նոյն այդ խոռոչին մէջ հանդիպեցայ մօտ 14 տարեկան աղջկայ մը դիակին: Հեռուէն որ կու գար սեւ կոյտ մը կ'երեւար միայն:

Երբ մեր կողմը հասաւ, ալիքը զայն նետեց ափունքը, ուր յորձանքին մէջ պահ մը դառնալով, մնաց:

Առաջին պահուն ուռած մասեր միայն կ'երեւային, փորը սեւ եւ գորշ եւ ստինքները ուռած դիակներու նման, ոտքերը ջուրին մէջ կախուած էին եւ պղնձագոյն ազդրերը կը կրէին վէրքերու հետքեր: Ոտքերէն կախուած էր պատուած ձերմակեղէնը, որը ցեխով եւ արիւնով պղծուած էր: Ձեռքերը քնքուշ էին եւ կապուած հաստ պարանով մը. դէմքը կորսուած էր ջուրին վրայ:

Թուրք մը պատրուակելով որ մանուկները պիտի տանի, լաւ մարդոց խնամքներու պիտի յանձնէ, Սամսաղի գիւղացիներէն եւ թուրքերու ձեռքէ հաւաքուած մանուկներէն 70 հոգի կ'առնէ մակոյկ մը կը լեցնէ եւ կ'ըսէ թէ Եփրատի վրայով Ճարապլուս պիտի բերէ՝ անկէ Հալէպ անցընելու համար:

Երբ կը հասնին Սիւրիւրկէճի (Սուրբ Փրկիչ) մօտ, ուր ջրվէժ մը կայ եւ մեծ յորձանք մը կը կազմէ, եւ որ վերջին ծայր վտանգաւոր է մակոյկներու համար, փայտ մը կը կոտրէ մակոյկէն, ինքը կը նետուի ջուրը եւ լողալով կը հասնի գետեզրը: Մանուկներու մակոյկը անտէր եւ առանց դեկի կը հասնի յորձանքին, կը շրջի անմիջապէս եւ սարսափահար մանուկները ցիր ու ցան պահ մը կը դառնան յորձանքին մէջ: Կէս ժամ չանցած 70 փոքրիկ դիակներ կ'ուղեւորուին հոսանքն ի վար: Թուրքը գետեզրը կեցած կը հսկէ եւ կը սպասէ, մինչեւ որ վերջին մանուկն անհետանայ, ուրկէ ետքը կը դառնայ իր գիւղը:

Մեր շրջանի հայերը մատնուած էին հոգեկան անպատմելի չարչարանքի: Երբ դիակներ կ'երեւային գետին վրայ, գործ եւ այլն կը ձգէին եւ կը փախէին որպէսզի չտեսնան: Ու անդադար կ'անցնէին խեղդամահներու սեւ կոյտերը: Պէրէճիկի թուրքերը լուտանքներ կը թափէին անցնող դիակներուն վրայ, կամ կը հեզնէին ու կը ծաղրէին: Տղաքը քար կը նետէին ու նախատական խօսքերով գետափէն կը հետեւէին անոնց ընթացքին, իսկ կիները կը գանգատէին որ այդ պիղծ դիակները Եփրատի ջուրերը աղտոտած են եւ ամէն կարգի անէծքներ եւ հայհոյութիւններ կ'ուղղէին հայերուն:

Արաբները միայն կը խղճային ու կը գանգատէին: Իրենց մեծամեծները զայրացած էին այս անարդար անխղճութիւններուն վրայ, եւ մանաւանդ 70 մանուկներու մահը մեծ գրգռութիւն յառաջ բերաւ իրենց մէջ թուրքերու դէմ: Բուռն կերպով բողոքեցին Հալէպի կառավարութեան եւ 70 մանուկներու ոճրագործը ձերբակալելով, յանձնեցին դատարան, որ այդ հրէջը կախաղան բարձրացուց արաբներու ստիպումին վրայ:

Շատ տեղ զիս իսլամ կարծելով, թուրքերը անվերապահ կերպով կը խօսէին այս անցուղարձերու մասին: Իրենց ընդհանուր կարծիքը այս էր.

«Աստուած հայը ստեղծած է դուրպանի (զոհ) համար, կիները զուարճութեան համար, բայց մանուկները սպաննելը իրօք բարբարոսութիւն է»:

ՄՇՈՅ ԴԱՇՏ

Նոր էի օճախը վառել եւ կաթը դրել վրան, երբ լսեցի մօրս ճիչը.

— Աման, Նախշուն, մեր դրացի Մանէին սպաննեցին:

Ես վազեցի մօրս մօտ եւ նա հրամայեց ինձ տուն տեղը հաւաքել:

Մեր գիւղում քիւրտերը շատ քիչ էին: Եղածներն էլ մեզ հետ լաւ էին, մանաւանդ մեր հարեւանները, Հաճիենք: Նրանք յաճախ կրկնում էին, որ վտանգի դէպքում մեզ կը պաշտպանեն: Հայրիկս ու մայրիկս զգալով մօտալուտ վտանգը, յիշեցին Հաճիենց խոստումը եւ տան իրեղէնները հաւաքելով, փոխադրեցին նրանց մօտ: Բայց բանից դուրս եկաւ, որ գիւղում կոտորած չկար, այլ միայն հրաման էր եկել կառավարութիւնից, որ տղամարդիկ հաւաքուին գիւղի ուէսի մօտ, որտեղից նրանց պիտի ճանապարհէին չգիտեմ ուր: Մանէն միայն չէր հնազանդուել ու դրա համար էլ պատժուեր էր իր կեանքի գնով: Շուտով մեր տուն մտան մի քանի պաշտօնեաներ եւ հրամայեցին որ հայրս էլ հետեւի նրանց: Երբ հայրիկիս տարան, հետեւեալ օրը հրաման դուրս եկաւ, որ գիւղի բոլոր կանայք եւ երեխաներն էլ պիտի պատրաստուեն տղամարդկանց հետ ճանապարհ ելնելու:

Մենք դեռեւս պատրաստութիւն չէինք տեսել, երբ լսեցինք փողոցում ձիերի սմբակների ձայնը, դուրս վազեցինք բակի դուռը եւ տեսանք, որ մի խումբ ասկարներ առաջներն առած քշում են մեր գիւղի տղամարդկանց, ձեռքերը յետեւին շղթայած եւ միմեանց շողկապած:

Դրանց մէջ ես անմիջապէս տեսայ հայրիկիս: Նրա կռներն էլ էին յետեւին կապել: Նա աչքերը ձգեց մեր տան վրայ, մեզ տեսաւ եւ լաց եղաւ: Մայրիկը նրան չէր նկատել, նա նրանց մէջ միայն իր քեռուն էր տեսել: Հենց որ տղամարդիկ անցան, նրանց յետեւից քշեցին մեզ: Առաջից գնում էին տղամարդիկ, յետեւից մենք: Ոտների տակից ելնող փոշին խեղդում էր մեզ, բայց մեզ թոյլ չէին տալիս մի քայլ անգամ միմեանցից զատուելու:

Բոլորը տխուր ու տրտում առաջ էին գնում: Ոմանք հառաչում ու լաց էին լինում: Լսում էին մէկ մէկ շշուկներ, որոնք ասում էին.

— Մեզ տանում են Ս. Կարապետի վանքը, գիշերս այնտեղ պիտի մնանք:

— Իսկ յետո՞յ:

— Յետո՞յ, ի՞նչ գիտենք... Ո՛վ դու Ս. Կարապետ, մեռնինք քո սուրբ զօրութեանը...

Կէսօրից յետոյ հասանք Ս. Կարապետի վանքը: Իսկապէս որ մեզ այդտեղ դադար տուին: Տղամարդկանց քշեցին ջուր տեղ, իսկ մեզ, կանանց լցրին գոմերն ու դռները մեզ վրայ փակեցին: Արեւը մայր մտաւ եւ մուխը պատեց գոմը: Մեզ մօտ ոչ եկան եւ ոչ էլ ճրագ ուղարկեցին: Մնացինք մութի մէջ սոված, դողը սրտերնիս:

Մայրս նստեց գետնին, բացեց կուրծքն եւ սկսեց Ազնուտին կերակրել: Ազնուտն անմիջապէս քնեց: Խոսրովը, ես եւ Ալմաստը գլուխներս դրինք մայրիկի ծնկներին ու լուռ պառկեցինք:

— Ձեզի մեռնեմ, հաց չէ՞ք ուզում, հարցրեց մայրս:

Մենք բոլորս էլ պատասխանեցինք՝ ո՛չ: Գիտէինք, որ հաց չկար: Բայց եթէ լինէր էլ, միեւնոյն է, չէինք ուտի: Ախորժակ չկար:

Մի փոքր յետոյ քնեց եւ Ալմաստը: Իսկ իմ եւ Խոսրովի քունը չէր տանում: Մթութեան մէջ մի խոնաւ բան թրջեց իմ ճակատը: Մօրս արտասուքն էր: Այդ որ նկատեցի, երեսս ծածկեցի մայրիկիս գոգում եւ սկսեցի թաքուն լալ:

Խոսրովը չէր լալիս: Նա լուռ պառկած՝ կարծես մի ինչ որ բանի մասին մտածում էր: Արդէն բաւականին անցել էր: Թէ ես եւ թէ մայրս դադարել էինք լալուց, երբ յանկարծ դրան փականի մէջ լսեցինք բանալիի սխլտոցը: Դուռը բացուեց եւ ներս մտան երեք ասկար: Մենք շունչերնիս քաշեցինք: Միայն մեր աչքերը նրանց ձեռքի ճրագի ճառագայթներից անհանգիստ թարթում էին: Նրանք մի բան էին որոնում: Մէկը մօտեցնում էր ճրագը եւ միւսները որոնող հայեացքով նայում էին մեր դէմքերին: Յանկարծ ճրագի բոցը կանգ առաւ մայրիկիս, ապա իմ դէմքի առաջ: Ինձ թուաց, որ

իմ սիրտս այլեւս չէր բարախում, բայց այդ ընկերին յետեւի ասկարը բռթեց իր ընկերոջն ասելով.

— Լաւ, գնա:

Նրանք թողին մեզ եւ հերթով մօտեցան միւսներին: Մէկ էլ կանգ առան գոմի անկիւնում նստած Մարիամի առաջ: Մարիամը մեր գիւղի երիտասարդ եւ ամենից գեղեցիկ աղջիկն էր:

— Վեր կաց գնանք, ասաց ասկարներից մէկը նրա ձեռքը բռնելով: Մարիամը ճշաց եւ կպաւ իր մօր կռնից:

— Վեր կաց քեզ ասում եմ, թէ ոչ այս ընկերին քեզ կը մորթեն, ասաց միւս ասկարն ու ձեռքը ձգելով աղջկայ կռնատակերը բարձրացրեց: Մարիամը նորից եւ նորից ճշաց, բայց նրան կռնատակերից բռնած քաշեցին դուրս եւ դուռը նորից կողպեցին մեզ վրայ: Մարիամի ձայնը կտրուեց: Մենք մնացինք կրկին մթութեան մէջ ահաբեկուած ու լուռ:

Հենց որ ասկարները դուրս եկան, մայրիկս ինձ պառկեցրեց երեսս դէպի պատը եւ ինքը նստեց առաջ: Բայց իմ քունը մինչեւ լուսաբաց չտարաւ: Մտածում էի խեղճ Մարիամի մասին, որ այդ գիշեր այլեւս չեկաւ: Լուսաբացին, դրսից թնդաց հրացանազարակ: Կարծես երագում էի եւ ամպերն էին որոտում: Տեսայ՝ կանայք խոնոտած գոմի լուսանցքի մօտ՝ դէպի դուրս են նայում, կոծում ու գլխներին տալիս: Իսկ երեխաները, կուտուած գոմի անկիւնում, լաց են լինում: Ուզեցի մօտենալ լուսանցքին եւ դուրս նայել, մայրս արգիլեց: Այդ ընկերին լուսանցքից դէպի գոմը շարժուեց հրացանի մի խողովակ եւ լսուեց ասկարի գոռոցը:

— Ի՞նչ էք գոռոցներդ գցել, միեւնոյն է, ձեզ էլ նրանց պէս պիտի սպանենք: Կտրէք այս ընկերին ձեր ձայնը:

Իմ մարմնով մի սարսուռ անցաւ եւ ոտներս թուլացան: Չգիտեմ ինչո՞ւ լացս չեկաւ: Դուրսը նորից եւ նորից թնդացին հրացանները: Դադարեցին միայն կէս օրին:

— Գնացին ճաշի, ասացին գոմում: Օգտուելով հանգամանքից, ես մօտեցայ լուսանցքին եւ դուրս նայեցի: Եւ ի՞նչ տեսնեմ:

Դիակների մի ահագին կոյտ՝ մէկը միւսի վրայ թափթփած, մերկ ու ոտաբոպիկ, երեսները դէպի վար: Վախեցայ, մի գուցէ դրանց մէջ ճանաչեմ հօրս: Աչքերս իսկոյն վեր բարձրացրի եւ, չգիտեմ ինչու, յառեցի ծառերի միջից երեւացող Ս. Կարապետի գմբէթին: Այդ ընկերին գոմի մէջ լսեցի տղամարդու ձայներ: Յետ նայեցի՝ ասկարներ էին: Հաց էին բերել մեզ բաժնելու: Երեք օրից յետոյ մեզ դուրս բերին գոմից, որ տանին Մուշ: Մեզ հետ այլեւս հայ տղամարդ չկար:

Բոլորին կոտորել էին: Մուշից մեզ քշեցին Կոմուէ: Շէխարի տակ, ճանապարհին, մի մուկ գիշեր մայրս յանկարծ բռնեց մեր թեւից ու մտաւ մի թփի տակ: Երբ մենք փորձեցինք ձայն հանել, մայրս ձեռքը դրեց մեր բերանին եւ նշան արաւ, որ լռենք: Կանանց եւ երեխաների կարաւանը առաջ անցաւ եւ ասկարների կողմից մենք մնացինք աննկատ: Մենք ազատուել էինք: Բայց ինչ ազատութիւն էր դա, երբ ազատ շարժուելու հնարաւորութիւն չուներինք: Մենք դուրս եկանք ճանապարհից եւ սկսեցինք քայլել մացառուտ եւ քարքարոտ դար ու փոսերով: Ողջ գիշերը Ազնուտը նուում էր: Մայրիկի կաթը ցամաքել էր, դրա համար էլ չէր կարողանում նրան կերակրել եւ հանգստացնել: Մայրիկի կռներն էլ սաստիկ յոգնել էին, բայց եւ այնպէս նրան գրկած անդադար օրօրում էր: Այդպէս քայլեցինք ողջ գիշերը, ինքներս էլ չգիտէինք դէպի ուր: Երբ լուսացաւ, բարձրացանք մի բլուր եւ պատսպարուեցինք մի քարի տակ: Այդ տեղ մեզ տեսնել չէին կարող: Ողջ օրը մնացինք ահը սրտերնիս, թէ մի գուցէ մեզ նկատեն: Միայն Ազնուտն էր որ չէր հասկանում մեր դրութիւնը եւ անվերջ նուում էր, ինչպէս նախընթաց գիշերը:

Ներքեւ անցնում էր մի գետ: Մենք իջանք նրա ափը եւ մայրս նշան արաւ, որ նստենք: Նա Ազնուտին իր գիրկն առաւ եւ սկսեց սրտագին համբուրել: Յանկարծ մէկ էլ այն տեսանք, որ մայրիկը ոտքի կանգնեց, Ազնուտին առաւ իր ձեռքերի վրայ եւ իր ամբողջ ուժով նետեց գետի մէջ: Երբ երեխան սուզուեց ջրի տակ, մայրիկը ընկաւ խոտի վրայ եւ սկսաւ աղեկտուր հեկեկալ ու փետտել մագերը: Ապա ոտքի կանգնեց, առաւ իր մէջքը Ալմաստին, որ այլեւս մի քայլ անել չէր կարողանում, բռնեց մեր երկուսի, իմ եւ Սեդրակի թեւից ու բարձրացաւ կրկին բլուրները:

Այդպէս մենք չորս օր ճանապարհ գնացինք: Գիշերները գնում էինք ու ցերեկները թաքնուում: Չորրորդ օրը լուսաբացին հասանք մեր գիւղը եւ բաղխեցինք մեր հարեւան քիւրտ Հաճիենց տան դուռը: Հաճին զարմանքով մեզ ընդունեց, բայց վերին աստիճանի սիրալիր էր եւ կարեկից: Նա մեզ կերակրեց եւ հրաւիրեց, որ հանգստանանք: Մեզ առաջնորդեցին այն սենեակը, ուր անվնաս ու լիովին սարքուած էին մեր նրան պահ տուած իրեղէնները:

Մեր գիւղը բերել էին ուրիշ տեղերից գաղթեցրած քիւրտեր ու տեղաւորել հայերի տներում: Մի քիւրտ ընտանիք էլ ապրում էր մեր տանը: Բայց մօրս սրտին չի տուեց, որ գնայ տեսնի մեր տունը: Հետեւեալ օրը երկու ասկար մտան Հաճիենց տունը եւ ասացին, որ այստեղ հայեր են պատսպարուել, պիտի անմիջապէս իրենց յանձնուեն:

Բայց ծերունի Հաճին դուրս եկաւ եւ նեղացած՝ ասաւ.
— Ես կին չեմ տայ, որ դուք տանէք սպաննէք, կ'ուզէք ինձ սպաննէք:

Ասկարները հեռացան:

Մի շաբթից յետոյ Հաճին մեզ տեղափոխեց իրենց հարեւան Սաֆարենց Նկոյի տունը, որ գիւղի գաղթից յետոյ դատարկ էր մնացել: Այդտեղ մենք մի սենեակ յարմարեցրինք եւ տեղաւորուեցինք: Մայրիկս ամէն օր գնում էր Հաճիենց տունը բան անում ու գիշերները գալիս մեզ հետ քնելու: Այսպէս ապրեցինք մի քանի ամիս, մինչեւ ձիւնը եկաւ ու ծածկեց գետինը: Մի օր քիւրտերի մէջ իրարանցում ընկաւ թէ ռուսը մօտենում է իրենց գիւղին: Նրանք շտապով պատրաստութիւն տեսան, որ գաղթեն: Առաջ տեղափոխեցին իրեն կայքն ու անասունը, ապա ընտանիքը: Տեղափոխուում էին եւ Հաճիենք: Նրանք իրենց տան եղած-չեղածը բարձում էին իրենց անասուններին, մարդիկ մի բեռ էլ իրենք առնում ու գնում: Այդպէս երեք անգամ գնացին ու եկան: Ամէն անգամ տանում էին եւ մայրիկին, մի տոպրակ էլ նրա մէջքին բարձած:

Վերջին անգամ, երեկոյեան, երբ ճանապարհուում էին, արդէն հեռուից լսում էր հրացանների ձայնը:

Այս անգամ մայրիկը ցանկացաւ մնալ մեզ հետ, բայց Հաճիի փոքր եղբայրը սպառնալիքով ցոյց տուեց դաշոյնն ու ասաց.

— Ուզո՞ւմ ես: Ապա մի տոպրակ ցորեն դրեց մայրիկի մէջքին, առաջն առաւ ու գնաց: Գիւղում ոչ ոք չմնաց: Առաւօտեան փողոցներում լսեցինք ձիերի ամբակների տրոփիւն եւ տղամարդկանց ձայներ: Չվստահեցանք դուրս գալ: Վախեցանք մի գուցէ տաճիկ ասկարներ լինեն, որոնք կարող էին մեզի սպաննել:

Այդպէս մնացինք ողջ օրը: Արդէն մութը պատել էր, երբ յանկարծ մեր դուռը բաց արին եւ հինգ զինուած տղամարդ մտան ներս: Մենք սարսափից ճչացինք եւ միմեանց գրկելով, կուչ եկանք սենեակի անկիւնում: Մէկը նրանցից հայերէն ասաց.

— Հա՞յ էք, բալէքս:

Մենք իսկոյն ընդառաջ վազեցինք եւ երեքովս փարուեցինք նրան: Հայ զինուոր էր:

Մենք այնչափ ուրախացանք, որ վերջապէս ռուսները եկան եւ մեզ ազատեցին:

ՆԱԽՇՈՒՆ

ՎԱՆ

Ես թուրք շատ չէի տեսել: Մեր տունը հայկական թաղումն էր: Մեր փողոցով նրանք ոչ գալիս ոչ էլ անցնում էին: Մի օր լսեցի հրացանաձգութեան ձայներ: Հայրիկս վերցրեց հրացանն ու դուրս եկաւ: Գիշերը հրացանաձգութիւնը դադարեց: Հետեւեալ առաւօտուանից նորից սկսուեց եւ այդպէս շարունակուեց երեսուն օր: Հայրիկս օր ու մէջ առնում էր հրացանը եւ գնում նշանակուած դիրքը, որ թուրքերի դէմ պաշտպանուին: Մի անգամ գնում էր ցերեկը, միւս անգամ գիշերը: Մի անգամ էլ հայրիկս ուրախ ուրախ տուն եկաւ եւ ասաց.

— Կնիկ, աչքդ լոյս, թուրքերը փախան:

Այդ օր հրացանաձգութիւն չեղաւ:

— Թէ որ նոր ուժով չգան, կասկածանքով ասաց մայրս:

— Ի՞նչ պիտի անեն, հայ կամաւորներն ու ռուս զինուորները հիմա կը մտնեն քաղաք: Ել, ընդառաջ գնանք:

Մայրս ուրախութիւնից ծափ տուեց եւ հօրս հետ դուրս եկան փողոց: Մեզ չթողին որ դուրս գանք:

Հետեւեալ օրը Խոսրովի հետ ելանք նորաչէն եկեղեցու հրապարակը հայ կամաւորներին տեսնելու: Նրանք խումբ խումբ անցնում էին փողոցներով, խանութների առաջին կանգնում, ապրանքներ էին գնում: Ես շատ էի ուզում տեսնել եւ այն դիրքը որտեղից հայրիկս կուիւ էր մղում թուրքերի դէմ: Խոսրովը բռնեց իմ կունից եւ մենք զնացինք տեսնելու: Կուուի ժամանակ շրջակայ գիւղերից բազմաթիւ հայ կանայք եւ երեխաներ էին թափուել Վան եւ պատսպարուել հայերի ընտանիքներում: Երկու կին եւ չորս երեխայ էլ հայրիկս էր վերցրել պահելու: Նրանք հետները ոչինչ էին բերել: Ճաշում եւ ընթրում էին մեզ հետ եւ ապրում մեր սենեակում: Երբ թուրքերը փախան, նրանք մեզ շնորհակալ եղան ու գնացին իրենց գիւղը:

Բայց մեր ուրախութիւնն ու հանգիստը երկար չտևեց: Մի օր դիրքերում կուուող տղաները միանգամայն անսպասելի կերպով սկսեցին փողոցից փողոց անցնել եւ յայտարարել, թէ պիտի գաղթենք: Մեզ յայտնեց իմ քեռու տղան, բայց հայրիկս նրան չհաւատաց:

— Աստուած է վկայ, պարոն Արամի բերանէն ես ականջովս լսեցի, երդուեց նա:

Օրը մթնեց եւ մենք տարակուսանքով պառկեցինք քնելու, թէ մի գուցէ սուտ լինի: Առաւօտեան կանուխ, երբ արթնցանք, զարգան-

դեցինք: Փողոցները լիքը մարդիկ, սայլեր, տաւարներ, հեռանում էին քաղաքից: Այդ որ տեսաւ հայրիկս նոր միայն սկսեց պատրաստուել: Մենք ոչ մի կենդանի չունէինք: Հայրիկս ուզեց գոնէ մի հորթ առնի բարձելու համար, բայց չգտաւ: Նա վերցրեց մի ալիւրի տոպրակ, լցրեց հացով ու կապեց մէջքին: Մայրիկս շալակեց Նուարդին, իսկ խոսրովը վերցրեց մի վերմակ եւ մի ձեռք տակի շոր: Տունը թողինք այնպէս, ինչպէս կար: Հայրիկս ենթադրում էր, որ կէս ճանապարհից կը վերադառնանք: Նա փակեց դուռը, բանալին դրեց գրպանը ու, իմ ձեռքից բռնելով, առաջ ինկաւ: Միայն հայրս շատ անհանգիստ էր, որ քեռիս իր կնոջ հիւանդութեան պատճառով մնաց քաղաքում: Արեւը նոր էր ծագում, երբ մենք դուրս եկանք քաղաքից: Հազարաւոր մարդիկ սայլերով, տաւարով, կին ու երեխաներով լցրել էին ճանապարհը: Ես կեանքումս առաջին անգամն էի տեսնում այդքան մարդ: Երբ կէս օր եղաւ, մենք կանգ առանք մի առուակի մօտ, ճաշեցինք եւ նորից ճանապարհ ընկանք: Իրիկնադէմին ես բեզարեցի եւ այլեւս չէի ուզում քայլել:

— Տես քո հասակակիցները ինչպէ՞ս են վազում, ասաց մայրս: Ամաչիր գոնէ նրանցից: Այստեղ մնալով ի՞նչ պիտի անես:

Ուրախացայ, երբ օրը մթնեց եւ մեզ դադար տուին: Ես անմիջապէս գլուխս դրի հացի տոպրակին ու քնեցի: Արեւը դեռ չէր ծագել, երբ մայրս մեզ արթնացրեց: Խոսրովի հետ գնացինք առուակի փար, երեսներս լուացինք: Երբ եկանք, հայրիկս հաց էր պատրաստել մեզ համար, կերանք եւ ոտքի կանգնեցինք: Ոչ թէյ կար, որ խմէինք եւ ոչ էլ տաք կերակուր, որ ուտէինք: Եւ այդպէս գնացինք, չգիտեմ քանի օր, քանի գիշեր: Օրը մթնելու վրայ էր երբ հասանք Բերկրի մօտերը եւ պատրաստուեցինք քնելու: Յանկարծ կամաւորները անհանգիստ դէս ու դէն վազեցին եւ մեզ զգուշացրին, թէ փախէք, քրտերը յարձակում են մեզ վրայ: Հեռուից լսուեցին հրացանների խուլ որոտներ: Ամէնքը ոտքի կանգնեցին եւ ով ինչպէս կարող էր փախուստի դիմեց:

Կանայք կոծ ու չիւանով վազում եւ իրենց երեխաների անուններն էին տալիս: Մարդիկ թողնում էին իրենց սայլերն ու կենդանիները, թափում մէջքերի բեռները եւ գլուխները կորցրած սարերն ընկնում:

Կրկին չգիտեմ քանի՞ օր գնացինք, բայց երբ մի անգամ էլ հանգիստ առանք, ասացին, որ հասել ենք Իգդիր եւ այլեւս առաջ չենք գնալու: Այդտեղ մի խումբ այգեստանցիների հետ իջեւանեցինք մի պարտէզի մէջ: Մեր ազգականներին ու դրացիներին կորցրել էինք

Բերկրի իրարանցման ժամանակ: Իմ երեսը արեւից այրուել ու ճաքճքել էր, իսկ մայրիկը իրեն վատ էր զգում: Այդ գիշեր նա տաքացրեց: Բացօդեայ էինք ապրում, մեր բախտից անձրեւը չեկաւ: Մեր մի հատիկ վերմակը հայրիկը առաւ, մայրիկին փաթաթեց մէջ, պառկեցրեց ու ինքն էլ նստեց կողքին: Մայրիկը խորը սնքում էր:

Առաւօտեան երբ արթնացայ եւ տեսայ, թէ հայրիկը ինչպէ՞ս տխուր ու անխօս նստած է մօրս գլխավերեւը, տրտմեցի եւ գլուխս թաղելով մօրս վերմակի մէջ, առաջին անգամ դառն եւ անօգնական լացի:

Մայրիկս ձեռքը հանեց վերմակի տակից եւ իր տաք մատներով շոյեց իմ ծոծրակը: Ես երանի տուի Նուարդին, որ ոչինչ չէր հասկանում եւ իր համար խաղ էր անում:

Մի շաբաթ յետոյ հայրիկս մի սայլ վարձեց, թէ պիտի երթանք էջմիածին, այստեղ բժիշկ չկայ եւ ջուրն էլ մօրս չի գալիս: Մինչ այդ մեր հացն էլ վերջացել էր: Մենք մի երկու օր տեղական փոխ հաց առանք իսկ յետոյ երկու պարոն ամէն օր բերում եւ մեզ հաց էին բաժանում: Բայց ես մեր տան անուշ լաւաշներից յետոյ չէի կարողանում այդ հացը ուտել: Աւելի շուտ տաքացրած խմոր էր դա, քան թէ հաց: Եկանք էջմիածին եւ վեր եկանք եկեղեցու բակում, արեւի տակ: Մայրիկին կրկին փաթաթեցինք վերմակի մէջ եւ պառկեցրինք: Մի բժիշկ եկաւ, դեղ տուեց եւ մայրիկս սկսեց լաւանալ: Հենց որ նա ոտքի կանգնեց, հիւանդացաւ հայրիկս: Եկաւ նոյն բժիշկը, ցոյց տուինք հայրիկիս, բայց նա փոխանակ դեղ տալու, հրամայեց ծառայողներին, որ նրան հիւանդանոց տանեն: Մի կառք բերին, հայրիկիս պառկեցրին մէջն ու տարան: Հենց որ հայրիկիս տարան, կրկին պառկեց մայրիկս: Ես Նուարդին էի պահում, իսկ խոսրովը միշտ գնում էր հիւանդանոց եւ հայրիկից լուր բերում: Երեք օրից յետոյ խոսրովը իր ժամանակին գնաց հիւանդանոց, բայց սովորականից շուտ վերադարձաւ: Մայրիկս շատ վախեցաւ եւ հարցրեց.

— Ինչո՞ւ այդպէս շուտ եկար:

Խոսրովի լեզուն կարծես պապանձուել էր: Սկզբում լուեց, ապա սկսեց հեկեկալ: Հայրիկս մեռել էր...

Մայրիկս վերմակի տակ գիշեր-ցերեկ լալիս էր: Նրան ձայնակցում էինք մի կողմից՝ ես, միւս կողմից՝ խոսրովը: Եւ այդպէս մի շաբաթ:

Մի գիշեր ցուրտ արաւ եւ մենք տաքանալու համար մտանք մայրիկի վերմակի տակ: Առաւօտեան երբ արթնացանք, տեսանք

մայրիկը սառել էր: Մենք գրկեցինք նրա գլուխը, լաց եղանք եւ բարձր ձայնով կանչեցինք:

– Մայրիկ...

Նա մեզ պատասխան չտուեց: Մի ժամից յետոյ երկու պարոն եկան, մայրիկին դրին նոյն կառքի մէջ ու տարան: Եւ մենք, երկու եղբայր ու մի քոյր, գրկեցինք միմեանց, կուչ եկանք եկեղեցու պատի տակ ու դառը դառը լացինք:

Այդ օրից մենք եղանք որբ:

ՍԻՐՎԱՐԴ

Աշտարակ, 30 նոյեմբեր 1916

ԽՆՈՒՍ

Հայրս պարապում էր հողագործութեամբ: Ունէր 12 արտ, 6 գոմէշ, 7 եզ, 100 ոչխար, 200 մեղրի փեթակ:

Համբարձման օրերին լուր եկաւ, որ ուռնները մօտենում են Խնուսին: Մեր շրջանի մուհաճիրները թողին, փախան Տիգրանակերտի կողմերը, իսկ մեր գիւղի մահմետականները մնացին իրենց տեղը: Ճիշդ Համբարձման օրը զինուած քիւրտերը շրջապատեցին մեր գիւղը:

Մեր գիւղի երիտասարդներն զէնքերն առան, խուժեցին ու դուրս եկան նրանց դիմադրելու: Քիւրտերը թողին, փախան: Այդ ժամանակ միջամտեցին մեր գիւղի քիւրտերը, թէ ի զուր զէնքի դիմեցիք, աւելի լաւ կը լինէր, եթէ ձեր տաւարը տայիք եւ նրանց սիրաշահէիք, թէ ոչ ահա գալիս են կառավարութեան զօրքերը, որոնք ձեզ բոլորիդ սրի անց կը կացնեն: Քանի ուշ չէ բերէք ձեր տաւարը եւ դրանով փրկեցէք ձեր կեանքը:

Ազդեցիկ գիւղացիները հաւաքուեցին ուսի մօտ, խօսեցին, վիճեցին: Մի մասը կողմնակից էր զինուած դիմադրութեան, միւս մասը՝ խաղաղ հաշտութեան:

Հայրիկս զինուած դիմադրութեան կողմնակից էր, բայց առաւօտեան երբ արթնցանք, տեսանք, որ հաշտութեան կողմնակիցները տաւարնին առաջները առած գնում էին հարեւան քիւրտերի գիւղերը, իրենց ծանօթ «քիրվա»ների մօտ պատսպարուելու:

– Դէ՛, էլ ժամանակ կորցնելն աւելորդ է, ասաց հայրիկս, պատրաստութիւն տեսէք՝ ճամբայ ընկնենք:

Մի հոր փորեցինք, մեր տան արժէքաւոր իրերը թաղեցինք մէջը:

կանչեցինք մեր հարեւան քիւրտ Խասմի Հաճիրն ու տեղը ցոյց տալով ասացինք:

– Հաճի, թէ մեզ կոտորեցին, այս ապրանքները քեզ լինի, իսկ թէ կենդանի մնացինք եւ թալանուեցինք, յոյս ունենք, որ մեր միասին կերած աղ ու հացը չես մոռանայ:

Վերցրինք մեզ հետ մի-մի ձեռք անկողին, հաց, մի բեռ ալիւր եւ մեր ամբողջ տաւարը:

– Մօ կնիկ, ասաց հայրս, արի մի անգամ էլ նայինք մեր տունը, ո՞վ գիտէ, էլ չենք տեսնի:

Նրանք մտան տուն, մենք էլ նրանց յետեւից: Մի ըոպէ լուռ նայեցինք չորս պատերին: Երբ աչքս ձգեցի հայրիկի եւ մայրիկի աչքերին, տեսայ ինչպէս նրանց այտերի վրայից գլորուեցին արտասուքի կաթիլները: Այդպէս տխուր ու տրտում թողինք մեր հայրենի տունը եւ գնացինք մօտակայ Եօնճալու քիւրտի գիւղը եւ իջեւանեցինք մեր հին ծանօթ Մհէի մօտ: Մհէն սիրով ընդունեց մեզ եւ տեղաւորեց մեր տաւարը: Հետեւեալ առաւօտ հայրս, մայրս եւ ես վճռեցինք զնալ մեր գիւղը, մի քանի անհրաժեշտ իրեղէններ էլ վերցնելու: Հեռուից տեսանք մեր գիւղը շրջապատուած: Հայրս վերադարձաւ, իսկ ես եւ մայրս մտանք գիւղ, ենթադրելով որ մեզ ձեռք չեն տայ: Գիւղը մտանք ու բացինք մեր տունը եւ ամէն ինչ գտանք այնպէս, ինչպէս թողել էինք: Մտածում էինք, ի՞նչ անենք փեթակները: Այդ ըոպէին արտասուքը աչքերին, հեւ ի հեւ դէպի մեզ վազեց Միսակ հօրեղբօրս կինը, Չիչակը, մօրս գիրկն ընկաւ ու հեծկլտաց:

– Վա՛խ, Ադէ, Գէորգին զարկին:

Գէորգն իմ միւս հօրեղբայրն էր: Դանդաղելն այլեւս վտանգաւոր էր: Կրկին փակեցինք դուռը եւ փախանք Եօնճալու՝ հայրիկիս լուր տանելու: Երբ գիւղը հասանք, տեսանք, որ մի խումբ քիւրտեր քշում են մեր տաւարը: Մհէն անօգնական վեր է քաշում ուսերը կրկնելով:

– Էսպէս էլ բան կը լինի՞, ես ի՞նչ անեմ:

Մի քիւրտի լակոտ մեր ջալ եզը առաջն արած քշում էր: Դա իմ սիրած եզն էր: Արիւնը տուեց գլուխս, վազեցի առայ քիւրտի լակոտի ձեռքից ձգտող ու եզան գլուխը շուռ տուի: Նա յարձակուեց վրաս, ես բռնեցի նրա կոկորդից եւ խեղդում էի, երբ միջամտեց Մհէն եւ մեզ գատեց: Եզը մնաց ինձ:

Հենց որ տաւարը քշեցին, երեւացին զինուած քիւրտերի նոր խմբեր եւ ասացին, թէ հայերին այս գիւղում զօրքի կողմից վտանգ է սպասում, մենք պիտի տանենք պաշտպանելու:

Գիւղում որքան հայ կար դուրս հանեցին եւ տարան մեր գիւղի մօտով Մազրա ձորը: Այդ գիշեր մենք քնեցինք այդ ձորի մէջ, բացօդեայ: Այդտեղ մենք զգացինք, որ հասել է մեր վերջին օրը: Ոչ ոքի աչքին քուն չէր գալիս: Հայրս արտասուքը աչքերին ծունկ չոքում էր եւ «Աստուած» կանչում, ապա վեր կենում ու շուարած ինձ դիմում:

— Ձաւակս, ի՞նչ անենք որ ազատուենք: Ա՛խ ինչո՞ւ մեր գիւղից դուրս եկանք:

Մեզ հետ կային մեր գիւղից մի քանի քիւրտ, որոնք իբր թէ մեր պահապաններն էին: Առաւօտեան նրանցից երկու հոգի ձիով գնացին մեր գիւղը եւ վերադառնալով մեզ յայտնեցին, թէ գայմագամը հրամայել է, որ մի հայի քիթ չպիտի արնի: Դրա համար նա զօրքէ ուղարկում, որ ձեզ պաշտպանեն: Իսկ գաղթի ժամանակ ձեր կրած վնասները կառավարութիւնը պիտի հատուցանէ:

Մի փոքր հանգստացանք եւ ճանապարհուեցինք Դուման գիւղը, որի ազգաբնակչութեան կէսը հայ էր, կէսը՝ քիւրտ: Այնտեղի հայերը մեզ դիմաւորեցին եւ տեղ տուին: Գիւղի բէկը, Շահօ-Խալօն, կանչեց մեր մեծերին եւ ասաց.

— Եթէ կ'ուզէք միանգամայն ապահով մնալ ամէն փորձանքից, տուէք ինձ 800 ոսկի եւ ես կը լինեմ ձեր պաշտպանն ու հովանաւորը: Շահօ-Խալօն շրջանի ազդեցիկ բէկն էր: Մեր մեծերը 800 ոսկի ժողովեցին եւ տարան բէկին: Բէկը նրանց գրկաբաց ընդունեց եւ ի նշան մտերմութեան մի խնջոյք սարքեց եւ մեր մեծերին ամբողջ գիշերը պահեց մօտը, որ հիւրասիրի: Առաւօտեան հայրս արթնացրեց ինձ ու ասաց.

— Տղայ, վեր, լաւ հոտ չեմ առնում, քիւրտերը մեզ շրջապատել են:

Մենք իջեւանել էինք գիւղի ծայրի տունը: Ելանք գնացինք գիւղի միջին թաղը եւ փակուեցինք մի սենեակում ու դրան նիզը քաշեցինք: 15 տղամարդ եւ քսան կին ու երեխայ էինք: Քիչ անցած դրսից լսեցինք հրացանի ձայներ: Մենք լուռ, ծպտուն չհանեցինք: Հարուածները քանի գնում սաստկանում էին:

— Տղայ, եկ աղջկայ շոր հագցնեմ, շնջաց մայրս իմ ականջին:

Յանկարծ դրան շեմքը շարժուեց, շրջանակները իրենց տեղից ելան եւ դուռը ահագին աղմուկով գետին ընկաւ: Լսուեցին հրացանի հարուածներ եւ սենեակը լցուեց ծխով, վառօդի բոցերը շրջապատին իմ աչքերը եւ վառեցին երեսիս մորթին: Տեսայ ինչպէս մի քանի քիւրտեր սենեակի մէջ ասորճանակները ձեռքերնին կրակում էին

տղամարդկանց վրայ: Կանայք եւ երեխաները դուրս սպրդուեցին սենեակից: Նրանց մէջն էի ես: Մենք գնում էին Շահօ-Խալօնի մօտ, որ մտաբերի մեր տուած 800 ոսկին եւ իր խոստումը:

Ճանապարհին տեսանք մեր դրացուն, որ փորից թափած աղիքները գրկած, չոքէչոք սողում էր, որ մի քիւրտի տուն մտնի: Նրա մօտ ընկած էր մի կտրուած գլուխ առանց մարմնի, որ շատ նման էր նրա որդու գլխին: Շահօ-Խալօնի դուռը բաց էր: Մենք ներս անցանք եւ մտանք մի սենեակ, որ լեփ լեցուն էր հայ կանանցով ու երեխաներով:

Նրա կողքին կար եւ ուրիշ մի սենեակ, որի դրան շեմքի տակից, փոքրիկ առուակի պէս, դէպի բակն էր հոսում կարմիր արիւնը:

Այդ սենեակի մէջն էին երէկ քէֆ արել Շահօ-Խալօնի կողմից հրաւիրուած մեր գիւղի մեծերը, որոնց յետոյ մորթել էին: Նայեցի շուրջս եւ տեսայ, որ ինձ հետ էր մեր ամբողջ ընտանիքը: Այդտեղ էր մայրս, Սանամը, Չաքարը: Չկար միայն հայրս:

— Երթանք գտնենք, ասաց մայրս եւ ուզեց դուրս գալ սենեակից:

Մի պառաւ կին նրան կանգնեցրեց եւ ասաց, թէ ի զուր է, նա արդէն տեսել է հօրս դիակը: Մայրս բարձր ձայնով լաց եղաւ, որին ձայնակցեցինք եւ մենք:

— Ի՞նչ էք մտել եւ կոռնչոցներդ ձգել աշխարհ: Ձայներդ կտրէք, թէ ոչ լաց լինողին այս ըոպէիս կը մորթեմ, ասաց մի քիւրտ ներս մտնելով:

— Կորէ՛ք, հեռացէ՛ք այստեղից, ասաց միւսը դաշոյնը ձեռքին:

Մեր միջին կային մի քանի տղամարդիկ: Նրանց վիզը մեր աչքի առաջ կտրեցին: Ապա գեղեցիկ աղջիկներին ու հարսներին մի կողմ արին ու մնացածներին դուրս վռնեցին: Ինձ չի ճանաչեցին եւ իբրեւ աղջիկ բաց թողին: Փողոցներում վխտում էին քիւրտի լամուկները, որոնք շրջապատում էին կանանց եւ հագի շորերը հանում: Մէկը դրանցից դաշոյնը մերկացրած մօտեցաւ ինձ, որ իմ շորերն էլ հանի: Մայրս առաջ ընկաւ եւ ուզեց արգիլել, բայց նա դաշոյնի տափակ կողմով խփեց մօրս գլխին: Հեռացաւ միայն այն ժամանակ, երբ մայրս համաձայնուեց իր շորերը տալ: Մենք վճռեցինք, լաւ թէ վատ, վերադառնալ մեր գիւղը: Հագիլ էինք դուրս եկել գիւղից, երբ մեզ վրայ արշաւեց ձիաւորների մի խումբ: Նոր սարսափներ չի տեսնելու համար շատ հարսներ ու աղջիկներ իրենց նետեցին Խնուս գետի վարարած յորճանքների մէջ, շատերն էլ ընկան յետեւից արձակուած գնդակներից: Մեր ընտանիքից, բախտի բերմամբ, նոր զոհ չուրինք: Մենք դիմեցինք մեր ծանօթ Խասմի Հաճիենց տունը:

Հաճին մեզ սիրով ընդունեց, ինձ էլ ճանաչեց աղջկայ շորերի մէջ, բայց խօսք չասաց: Միայն մենք տեսանք, որ մեր տան հորի մէջ թաքցրած բոլոր իրերը, աւելի շուտ քան մենք պայմանաւորուել էինք, փոխադրուած էին մեր այդ լաւ բարեկամի տունը: Բայց մայրս դրանց հոգսը չէր քաշում: Մի բան էլ աւելի կը տար, միայն թէ քիւրտը ապահովէր մեր կեանքը:

— Չեմ կարող, ուսերը վեր քաշելով եւ ներողամիտ ժպիտն երեսին ասաց խասմի Հաճին: Տէրութիւնից հրաման կայ, որ բոլոր հայերին կոտորեն, իսկ այն քիւրտը, որ պատասպարի հային, պիտի պատժուի:

Մի օր գայմազամի ազգական մի թուրք ինձ տեսնելով ասաց ծերունի տան տիրոջս.

— Այս տղային ես շատ հաւանեցի, վաղն ուղարկիր ինձ մօտ, ես նրան կը թրքացնեմ եւ կ'որդեգրեմ:

Մայրս այդ որ իմացաւ, գիշերն առաւ մեզ ու փախաւ այդ ծերունի թուրքի տնից: Եկանք մի հայ գիւղ՝ Հարամիկ անունով: Դրա բնակիչներին կոտորել եւ տեղը բնակեցրել էին Ալաշկերտի հովտից գաղթած թուրքերին ու քիւրտերին: Գիշերով մօտեցանք մի տան եւ բախեցինք դուռը:

— Ի սէր Աստծու, ասացինք, դուք մեզ պահէք, իսկ մենք ձեզ ձրի կը ծառայենք:

Համաձայնեցին, ներս թողին: Առաւօտեան ինձ եւ եղբորս ուղարկեցին հանդը, իսկ մօրս եւ քրոջս պահեցին տանը, որ մանր գործերը անեն:

Մի շաբթից յետոյ մայրս հիւանդացաւ: Այդ դուր չեկաւ մեզ պատասպարող թուրքին:

— Էդ էր պակաս, մրթմրթաց նա, հիմա էլ նստեմ, հիւանդ պահեմ: Ախպէր, որտեղից եկել էք, էնտեղ էլ գնացէք:

Մենք դուրս եկանք նրա տնից, բայց երկար չկարողացանք քայլել, որովհետեւ մայրս տաքացնում էր: Գիւղից ոչ հեռու մենք մտանք մի պարտէզ, մօրս փաթաթեցինք վերմակի մէջ եւ այնպէս գիշերեցինք:

Ի՞նչ արին եղբորս Չաքարին, չիմացայ: Ես վազեցի արտի միջով, մտայ առաջին հանդիպած ցորենի դէզի տակն ու թաք կացայ: Մինչեւ երեկոյ մնացի այդ դէզի տակ: Առուն ընկնելուց թրջել էր միակ հագուստս, շապիկս եւ կպել մարմնիս: Պակասը լրացրեց անձրեւը, որ մութն ընկնելուց յետոյ, սկսեց տեղալ: Մի սարսուռ անցաւ մարմնովս, եւ իմ ատամները սկսեցին զրմբ-զրմբալ: Վճռեցի կրկին վերադառնալ Հարամիկ գիւղը, վազեցի, որ տաքնամ: Երբ տաքացայ, զգացի սաստիկ քաղց: Մեծեցի մի թուրքի դուռ, բաց արին:

— Մառայ չէ՞ք ուզում, ձրի կը ծառայեմ, ասացի եւ ես կուչ եկայ դրան առաջին: Ինձ խղճացին եւ ընդունեցին: Թրջած շապիկս հանեցին ու տուին մի հին վերարկու: Հայի էր: Երբ լուսացաւ, ուղարկեցին ինձ հնձի: Հանդում տեսայ, որ այդ թուրքի տանը ինձանից ուրիշ չորս հայ տղայ էլ կար: Կէսօրին գլուխս սկսեց ցաւել, եւ ես տաքացրի: Թէեւ հիւանդ էի, բայց առաջին հոգս էր գտնել մօրս, քրոջս եւ եղբորս: Միւս կողմից էլ, քանի որ այդ թուրքի մօտ շատ հայ կար, չարժէր մնալ՝ որովհետեւ շուտ աչքի կ'ընկնէինք: Թողի եւ գնացի նախկին թուրքի մօտ, որ մի շաբաթ մեզ հիւրընկալեց: Ես հարցրի մերոնց մասին: Նա ասաց որ մօրս գիւղի մօտ մի պարտիզում դանակոծել եւ սպաննել են, իսկ քրոջս եւ եղբորս մասին ոչինչ չգիտէր: Ես նստեցի եւ լացի մօրս մահը:

Գնացի մի ուրիշ տուն եւ առաջարկեցի իմ ծառայութիւնը: Ինձ ընդունեցին եւ տարան ախոռը ու դուռը վրաս փակեցին: Դրսից լսեցի մի պառաւ կնոջ ձայն, որ կապ էր պահանջում ինձ ախոռում խեղդելու համար: Այդ որ լսեցի, բարձրացայ լուսամուտը, այնտեղից ներքեւ ցատկեցի, փողոցը ելայ ու վազեցի: Դրան առաջին նստած էր մի զինուոր: Քիւրտերն այս ու այն կողմից ասացին.

— Չարկի՛ր, զարկի՛ր, հայի տղայ է:

Մեր գիւղի մօտ ձորերի մէջ մի խուլ հեկեկանք գրաւեց իմ ուշադրութիւնը: Այս ուշ գիշերին, աշնանային այս ցուրտ գիշերին, հեռու ձորի մէջ ո՞վ պիտի ողբար, եթէ ոչ հայը: Ձեռքս դրի նրա ուսին եւ ասացի հայերէն.

— Վե՛ր կաց, եղբայր, լաց մի՛ լինի:

Յանկարծ երկու ձեռքեր ամուր փաթաթուեցին իմ վզին: Նայեցի՛ իմ հարազատ եղբայրն էր, Չաքարը:

— Ի՞նչ եղաւ մայրիկը, եղաւ իմ առաջին հարցը:

— Սպաննեցին, ծեծի տակ սպաննեցին, ասաց նա հեծկլտալով:

— Իսկ քոյրի՞կը: Քիւրտերը տարան...

Նստեցինք եւ երկու հոգով լաց եղանք:

Ո՞ւմ մօտ գնայինք. ի՞նչ անէինք: Մեր գիւղը թալանել էին եւ աները տուել նոր եկած մուհաճիրներին:

Լափուղաղում անսպասելի կերպով հանդիպեցինք հայրիկիս ծանօթ մի չարքազի: Նա մեզ վերցրեց: Բայց որովհետեւ բացի մեզանից նա ուրիշ երեք հոգու էլ էր պատասպարել, վախեցաւ մի գուցէ կառավարութեան ուշքը գրաւէ եւ որոշեց եղբորս, Չաքարին ուղարկել մի ուրիշ չարքազի գիւղ՝ Խօլի-Մախսուտ:

Մեր ամբողջ ընտանիքից երկու եղբայր էինք մնացել, այն էլ

բաժանում էին: Մենք գրկեցինք միմեանց, ասացինք «գուցէ վերջին անգամն է», համբուրուեցինք եւ լաց եղանք:

Հետեւեալ օրը գիւղի տակովն անցաւ ռուսական մի զօրախումբ: Այդ օրը մենք ահի մէջ անց կացրինք: Կասկածեցինք, թէ մի գուցէ սրանք մեզ կը կոտորեն, յետոյ փախչեն: Հայեր այստեղ շատ կային, հարկաւոր էր դրանց ազատել: Նստեցի իմ ընկերոջ՝ Բարնասեցի Միսակ Մխոյեանի հետ խորհուրդ արի, որ գնանք եւ ռուսներին մեր մասին լուր տանք: Այդպէս էլ արինք: Հետեւեալ առաւօտ երկուսով անցանք գիւղի սահմանը: Թուրք պահակները մեզ նկատեցին, բայց հրացան չարձակեցին՝ ռուսների ուշադրութիւնը չգրաւելու համար:

Երկու ժամից յետոյ մենք հասանք ռուսների մօտ:

— Կո՞ւրդ, արմեա՞ն, հարցրին ռուսները:

— Արմեան, պատասխանեցինք մենք:

Եկան երկու հայ զինուոր եւ սկսեցին հարց ու փորձը: Մենք պատմեցինք՝ ինչ գիտէինք: Մի զօրախումբ ուղարկեցին գիւղը եւ այնտեղի հայերին ազատեցին: Բայց ինչքան զարմացանք, որ ռուսները ոչ մի քիւրտ չսպաննեցին: Չէ որ նրանք այնքան վախենում էին ռուսների վրիժառութիւնից...

Այնտեղից մեզ մի խումբ թուրք գերիների հետ բերին Ղարաչոպան, ապա Նազիկ, Ալաշկերտ, Ղարաքիլիսէ: Ղարաքիլիսէ հայ գաղթականների մէջ գտայ եղբօրս՝ Զաքարին, որին անյոյս կորած էի համարում:

Ա՛խ, ի՞նչ կը տայի, որ այդպէս անսպասելի գտնուէր եւ իմ քոյրը...

Իսկ նա մինչեւ օրս էլ չկայ...

ԱՐՄԵՆԱԿ
Էջմիածին, 1916

ՍԱՄՍՈՆ

Շիկահեր, սպիտակամորթ եւ գեղեցկադէմ աղջիկ է: Նրա հայրը՝ Յակոբ Մոմճեանը եւ մայրը՝ Սրբուհին վախճանուել են դեռ պատերազմը չսկսուած, իսկ քոյրը, Մառին, ամուսնացել է պատերազմը սկսելուց 15 օր առաջ:

Պատերազմը նոր էր սկսուել, երբ ես թողի իմ հայրենի Ամասիա քաղաքը եւ իմ հօրեղբօր կարգադրութեամբ եկայ Սամսոն, որ այնտեղից ծովով մեկնիմ նրա մօտ, Պոլիս, ուսում առնելու:

Սամսոնում ես իջեւանեցի մեր հեռու ազգական Միհրան Նէճեանի տունը:

Սամսոնում երեք ազգութեան պատկանող բնակիչ կար՝ տաճիկ, յոյն եւ հայ: Նրանից ամէն մէկը ապրում էր զատ-զատ թաղում:

Թուրք հասնելու ժամանակն էր, երբ յանկարծ հայկական թաղը ժանտարմները շրջապատեցին: Խուզարկութեան համար էր: Հայերի գէնքերն էին հաւաքում: Շարաթ չանցած, նրանք նորից շրջապատեցին հայկական թաղը ուրիշ նպատակով: Այս անգամ հաւաքում էին տղամարդկանց, որոնք պիտի թողնէին իրենց տուն ու տեղը եւ հեռանային քաղաքից:

Օրը նոր էր բացուել, երբ երեք ոստիկան բախեցին մեր տան դուռը եւ Պր. Միհրանը դուռը բանալին յետոյ չթողուց անոնք հարց ու փորձ անեն, անմիջապէս ան ասաց.

— Դուք չէ՞ք սխալուում, էֆէնտիներ, ես քաղաքի յայտնի վաճառական Միհրան Նէճեանն եմ, ինձ ինչի՞ պիտի կանչեն:

— Այդ միեւնոյնն է, պատասխանեցին ոստիկանները, կառավարութիւնը կարգադրել է, որ հաւաքենք բոլորին անխտիր: Եթէ չգաս, աւելի վատ կը լինի:

Այդպէս բոլոր հայերին հաւաքեցին եւ քչեցին մի տեղ եւ ձեռքերն ու ոտները կապած, ճանապարհեցին, յայտնի չէ թէ ո՞ւր: Չանցաւ հինգ օր, նրանք երրորդ անգամ շրջապատեցին հայկական թաղը եւ այս անգամ էլ յայտարարեցին, թէ կանայք ու երեխաները պիտի պատրաստուին հեռանալու: Նրանք ասում էին, թէ մի օրուայ ճանապարհ գնալուց յետոյ պիտի հանդիպէք ձեր ամուսիններին:

Նէճեանի կիներ ինձ եւ իւր քրոջ, 19 տարեկան Գոհարին յանձնեց իրենց ծանօթ մի գինեվաճառ յոյնի, թոտոր անունով, որ նրա մօտ պահուեց:

Առհասարակ յոյները մեզ կարեկցեցին եւ շատ լաւութիւններ արին: Նրանք իրենց տներում բազմաթիւ կին եւ աղջիկ պատսպարեցին:

Այսպէս՝ կանանց եւ երեխաներին էլ հաւաքեցին եւ եզան սայլերով ճանապարհեցին քաղաքից դուրս: Յետոյ մենք լուր առանք, որ իրաւ՝ մի օրուայ ճանապարհ գնալուց յետոյ, Գաւախ գիւղում, նրանք հանդիպել են քաղաքի տղամարդկանց եւ երկու օր էլ միասին ճանապարհ կտրել մինչեւ Ղաւզա ըսուած գիւղը: Այնուհետեւ Ամասիայի եւ Թոքատի մէջտեղը նրանց երեք խմբակի են բաժնել եւ տարբեր ուղղութեամբ ցրել: Հետզհետէ եկող լուրերից եւ գաղտնի նամակներից իմացանք, որ տղամարդկանց՝ մինչեւ 15 տարեկան տղան, կրկին զատել են եւ կոտորել, գեղեցիկ կանանց եւ աղջիկներին

քիւրտերին ու տաճիկներին կնութեան տուել, իսկ երեխաներին տարել իսլամացնելու:

Թողորը, որ մեզ մխիթարում ու սիրտ էր տալիս, մի քանի օրից յետոյ մեզ յայտնեց, որ Նէճեանները եւ նրանց հետ մօտ 90 ընտանիք մահմետականութիւն են ընդունել եւ այդպիսով հնարաւորութիւն ստացել Սամսոնում մնալու: Բայց այդ շատ քիչ տեւեց, 15 օրից յետոյ դրանք էլ հեռացրին քաղաքից եւ տարան Չարչամբա: Յոյները, հակառակ իրենց կամքին, մեզ վերցրին ու տարան քաղաքի Փրանսական դպրոցը: 400 հոգի հաւաքուեց, մեծ մասը կին, աղջիկ: Տղաները շատ քիչ էին:

Դպրոցի այդ շէնքում մեզ պահեցին 15 օր: Մեզ հետ վարում էին քաղաքավարի: Կերակուրը ստանում էինք կառավարութիւնից: Օրը մի թուրք կամ կառավարական մի նոր պաշտօնեայ գալիս էր մեզ տեսնում, խօսեցնում ու գնում:

Մի օր էլ մութասարիֆը (քաղաքապետը) ինձ ասաց թէ եկ, քեզ մի հայ է կանչում: Մենք ամէնքս ուրախացանք: Ուրեմն դեռ կենդանի հայ տղամարդ էր մնացել: Եւ իրաւ, դա Ռէփի ծխախոտային գործարանի ներկայացուցիչն էր, մի ռումմանահպատակ հայ, Տիգրան էֆէնտի անունով: Չէզոք պետութիւնների, ինչպէս Ռումանիայի, Պարսկաստանի եւ դաշնակից Պուլկարիայի հպատակ հայերին թողել էին անվնաս: Մութասարիֆը մատնանշելով Տիգրան էֆէնտիին, ասաց.

— Սրա հետ պիտի երթաս:

Ես ուրախացայ եւ հայի հետ դուրս եկայ դպրոցից: Բայց իմ հրճուանքը երկար չտեւեց: Հայը ուրիշ նպատակով էր ինձ վերցրել:

— Մի կուսակալ կայ, ասաց նա, ուզում է քեզ որդեգրել:

Դա վանի նախկին կուսակալ Նազիմ պէյն էր, որ այժմ Սամսոնում հայերի կայքերի աճուրդի կառավարիչն էր: Նա ապրում էր մի աքսորուած հարուստ հայի տանը մենակ: Նրա ընտանիքը զրտնում էր Պոլսում:

Ես չուզեցի, լաց եղայ, բայց հայը ինձ համոզեց, որ եթէ հակառակիմ, հետեւանքը վատ պիտի լինի: Նա ինձ տարաւ կուսակալի մօտ եւ ասաց.

— Ահա, պէյ, ձեր ըսածը բերի:

Մի հասակաւոր մարդ էր: Տեղիցը վեր կացաւ, կեղծ ժպիտը դէմքին մօտեցաւ ինձ եւ փաղաքշական ձայնով ասաց.

— Քեզ պիտի որդեգրեմ, ինձի աղջիկ անեմ եւ ապա ուղարկեմ Պոլիս իմ ընտանիքի մօտ:

Ես պատասխանեցի.— Չեմ ուզում:

Նա ձայնը բարձրացրեց եւ խստութեամբ ասաց.

— Չընդունես, այն ատեն քեզ աքսորի կ'ուղարկեմ, ինչպէս հայերին արի:

Ես լաց եղայ, պէյը շուարեց, մի ըոպէ մտածմունքի մէջ ընկաւ ու ասաց հային.

— Դէ', լաւ, տար եւ թող առայժմ քեզ մօտ մնայ:

Տիգրան էֆէնտու ընտանիքն ինձ սիրով ընդունեց եւ տեղ տուեց: Կուսակալը յաճախ գալիս էր նրանց մօտ իմ սիրտը շահելու, բայց ես դիտմամբ թաքնուում էի եւ չէի ուզում նրա աչքին երեւալ: Այդ ժամանակ իմացայ, որ դպրոցում մնացած միւս կանանց եւ աղջիկներին արձակել են եւ պատուիրել որ ամէն մէկը իր տանը ապրի: Բաց են արել կնքուած տները եւ յանձնել նրանց, իսկ անտէր մնացած տները գրաւել էր կառավարութիւնը: Գոհարն էլ մի պառաւ կնոջ հետ գնացել եւ Նէճեանների տանն էր հաստատուել: Ես էլ ցանկացայ Գոհարի հետ Նէճեանների տանը ապրել, եւ ինձ չհակառակեցին: Բայց կուսակալն այդտեղ էլ ինձ հանգիստ չէր տալիս: Այժմ սկսեց յաճախել Նէճեանների տունը եւ ամէն անգամ ինձ տանելիս ասել.

— Գնանք իմ մօտ ապրելու:

Մի օր էլ եկաւ եւ ասաց.

— Հիմա էլ չպիտի վախենաս ինձնից: Քեզ համար մի հայ կին եմ վարձել, որ պիտի ապրէ իմ տանը:

Հետեւեալ օրը մի պառաւ հայ կին եկաւ իմ յետեւից եւ ասաց, որ պէյը ապսպրել է, եթէ այս անգամ էլ չգաս, ոյժով պիտի տանի:

Ես ստիպուած էի հնազանդիլ: Նազիմ պէյը ինձ սիրով ընդունեց, իր բնակարանում մի սենեակ յատկացրեց, ինձ նոր շորեր բերաւ որ հագնեմ եւ տնային գործեր չանեմ: Բայց չնայած դրան, ես միշտ տխուր փակւում էի իմ սենեակում եւ պէյի բոլոր հարցերին պատասխանում լռութեամբ:

Միայն երբ պէյը տանը չէր լինում, մօտս էի կանչում պառաւ հայ կնոջը, եւ մենք ախ ու վախով խօսում էինք մեր տարտերից: Յաճախ նա նստում էր եւ լաց լինում իր կորած ամուսնու եւ երեխաների վրայ, որոնց աքսորել էին չգիտէր ուր: Ապա գրկում էր ինձ փաղաքշում եւ հարազատ մօր պէս մխիթարում:

— Աղջիկս, ասում էր նա, չմոռանաս քո նախնեաց հաւատը, քո պատիւը: Զգո՛յշ, նրա նպատակը քեզ որդեգրել չէ:

Մի գիշեր, երբ նոր էի պառկել քնելու, լսեցի, որ մէկը կամաց թխկացնում է դուռս: Ես գլուխս ծածկեցի վերմակիս տակ ու ձայն

չհանեցի: Դրան թխթխկոցը սաստկացաւ, ես լսեցի պէյի ձայնը, որ դրան ճեղքից շնչում էր:

— Բաց, խօսք պիտի ասեմ:

Ես կրկին լուսեցի: Պէյը համբերութիւնից ելնելով, հայհոյեց ինձ եւ հեռացաւ: Այդ գիշեր մինչեւ լոյս ես վախից չքնեցի: Առաւօտեան փորձեցի փախչել, բայց ծառաներն ինձ բռնեցին:

Յաջորդ օրը առաւօտեան մենք թողինք գիւղը, եւ լեռներն ի վար իջանք Սեւ ծովը: Մեզ հետ միացան գիւղում պահուած 13 հայ փախստական զինուորներ եւ մի այդքան էլ յոյներ:

Երբ մթնեց, մենք գաղտագողի ու լուռ մօտեցանք ծովափին:

Մենք տեղաւորուեցինք նաւակներում, թիբերը շարժուեցին, եւ մենք պոկուեցանք այն հողից, ուր այնքան արիւն, այնքան արտասուք էինք թափել: Ես եւ ուրախ էի, եւ տխուր...

Կէս ժամից յետոյ մենք մօտեցանք մի հսկայական զրահանաւի, որ բոլոր ճրագները հանգցրած, մութի մէջ մեզ էր սպասում: Մենք թողինք օրօրուող նաւակները եւ բարձրացանք նաւը: Սեւ ծխնելոյզը ծխի ամպեր պոռթկաց, նաւը շարժուեց: Երեսներս խաչակնքեցինք եւ աղօթքի խօսքեր ասինք, իսկ ոմանք ուրախութիւնից լացին:

Յաջորդ օրը առաւօտեան ժամը 11-ին զրահանաւը մեզ հասցրեց Տրապիզոն:

ԵՍԹԵՐ

Կրծանիս, 30 Յունուար 1917:

Լեւոն Մեսրոպ

Աղէտ եւ վերապրողները

Փարիզ, 1951

ՀԱՅ ԳՈՂԳՈԹԱՆ

Կարաւանին մէջ գտնուողները, ամէնքն ալ հակառակ քաղաքին երեւելիներն ըլլալնուն, քաղաքէն դուրս կը հանուին հետիոտն թեւերնուն վրայ նշան մը դրուած, ֆէսերը, կօշիկները եւ վերարկուները բանտէն նախքան մեկնելնին ձեռքերնէն կ'առնուին եւ չուանով իրար կը կապուին առաջին կարաւանին մէջ գտնուող 150-ի մօտ աս թշուառները:

Այս կարաւանին անմիջապէս ետեւէն 4-5 կառքերով կը փոխադրուին ասոնց սպանման գործիքները եղող կացին, մսագործներու

սակր, թի, մեծ դանակներ եւ այլ զէնքեր, ինչպէս նաեւ մէկ քանի կառքեր կրով լեցուն:

Որպէսզի էնկիւրիէն մեկնած ատեն, այս կարաւանին մէջ եղողներուն ողբն ու կոծն լսելի չըլլայ, քաղաքին նշանաւոր Թաշ խանի շրջակայքը նուազածու զինուորներ փողահարութիւն եւ թմբկահարութիւն կ'ընեն:

Փոշեթաթախ այս մահուան կարաւանը, քաղաքէն 7 ժամ հեռու երբ Պրքնամ գիւղին շրջակայքը՝ Քույրուքճը օղլու ըսուած անտառը կը հասնի, հոս կը դիմաւորուին թուրք չէթէներու կողմէ, ամէնքն ալ զինուած մահու հին ու նոր ամէն տեսակ գործիքներով:

Հարիւրաւոր չէթէներ ամէն կողմէ յարձակելով կը սկսին կացիններով, սակրերով ոմանց թեւերը, ոմանց ոտքերը, ոմանց վզերը, կտրել կէս կամ ամբողջ, եւ նահատակներուն գլուխները քարերով կը ճմլեն: Ապա կէս ողջ, մեռեալ կամ հոգեվարք, նախապէս պատրաստուած հորերու մէջ կը նետեն եւ կրով կը ծածկեն: Իսկ անոնք որ կիրէն կամ հողէն մասամբ դուրս մնալով իրենց աղիկտուր հոգեվարքի հռնդիւններովն երկնից կամարներն կը թնդացնէին, անոնց վրայ ալ հող լեցնելով ողջ-ողջ կը թաղեն:

Երբ առաջին կարաւանին այս սպանողը կը լրանայ, կարգը կու գայ երկրորդ կարաւանին, որ աւելի քան 320 հոգիէ բաղկացած էր: Ասոնք դարձեալ նոյն սրտաճմլիկ հանգամանքներու ներքեւ՝ քաղաքէս վեց ժամ հեռու գտնուող Քայաշի պարտէզը փոխադրուելով, նոյն անգութ ձեւով կը ջարդուին: Իսկ նահատակներու աս յօշոտուած մարմինները 15 օր անթաղ մնալէ վերջ, թուրք սպաներու կողմէ գործաւոր հայ զինուորներու կը հրամայուի թաղել զանոնք՝ իրենց իսկ անմիջական հսկողութեամբ:

Այս խեղճ հազարաւոր ժողովուրդը, 9/10-երորդը կիներէ եւ աղջիկներէ բաղկացած, երկու շաբաթէ աւելի մնալ կը ստիպուին երկաթուղւոյ կայարանի արմտիքի մթերանոցներուն մէջ, մինչեւ որ մէկ մասը Գոնիա, մէկ մասը Էսկիշէհիր, մէկ մասը Էրէկլի կը ճամբուին թշուառ վիճակի մէջ, մեծ մասամբ կողոպտուած իրենց ոսկի եւ արծաթ զարդերէն եւ իրենց տուները ամբողջ իրենց պարունակութեամբ աւար ձգելով իթթիհատի տեղական կոմիտէին:

Իսկ սպանեալ հայերու ձգած հարիւրաւոր անչափահաս որբերն իլամացնելով, երկար օրեր թլփատութեան մեծ հանդէսներ կը կատարուին եւ կառքերով քաղաքին մէջ կը շրջագայեցնեն իրենց վիճակին անգիտակից այս նորագիր իլամներն, որոնք 5-12 տարեկան տղայք էին:

Էնկիւրիի մօտակայ Սթանօս գիւղին 350 հայերը առանց սեռի եւ հասակի խտրութեան սպաննած ըլլալը պարծենցած է Գայալ գիւղի հօճա գարա Մէհմէտ:

Նոյն թուականին Օգոստոսի կէսին Էնկիւրիի նման եւ ասկէ եկած հրամանին վրայ, կը ձերբակալուին հայոց բոլոր մարդիկներն 12-80 տարեկանները եւ քաղաքէն դուրս հանուելով չարաչար կը սպանուին անլուր տանջանքներով:

Կարգը կու գայ իգական սեռին. Օգոստոս 20-ին 70-է աւելի կառքերով քաղաքէն դուրս կը հանեն մնացեալ բոլոր հայ կիներն, աղջիկներն ու փոքր տղայքը եւ կը բերեն մէկուկէս ժամ հեռու կամուրջի առջեւ գտնուած ձոր մը: Այս կառքերուն՝ կը հետեւի քաղաքէն թուրք խաթամուժ ամբօխ մը, զինուած, եւ ճամբան անձն իւր ոք կը գատէ իր սպանդի ոչխարը կամ գառը...:

Երբ կամուրջին ներքեւ կու գան, ոստիկաններն ու զինուորներն վայրագ խուժանին հետ միացած, կը յարձակին աս անտէր անպաշտպան խեղճ կիներուն, մայրերուն, հարսերուն, կոյսերուն եւ մանուկներուն վրայ, եւ կը սկսին արիւնուռուշտ նախճիրը:

Գարնան ծառերը ինչպէս կը յօտեն հատոցով, արիւնածարաւ ամբօխը կացիներով, սակրերով, բահով ու բրիչով յարձակելով թշուառ կիներու եւ երախաներու 400-է աւելի աս խումբին վրայ՝ կը սկսին չարչարանօք կոտորել եւ կտրտել ասոնց մարմիններուն դուրս մնացած բոլոր մասերը, քիթ, ախանջ, ոտք, ձեռք, մատներ, ուսեր...: Մանուկները մայրերու աչքին առջեւ քարերու կը զարնեն «ալահ, ալահ» պոռալով:

Շրջակայ ապառաժուտ բլուրներն ու խոր անձաւներն արձագանգ կու տան աս անբախտ հայ մայրերու, կոյսերու եւ մանաւանդ մանուկներու աղիողորմ ճիչերէն...: լեղապատառ երախաներու «մայրիկ, մայրիկ, հասիր» աղաղակներէն: Բայց անտարբեր անգութ՝ խուժանը անողորմ կերպով կը շարունակէ արեան աս խնջոյքը, անկարեկիր իր շուրջը տեղի ունեցող եւ քարերն իսկ լեզուի հանող մարդկային մարմիններու յօշոտումներուն...:

Վերջապէս 4-5 ժամուան աս նախճիրէն եւ կողոպուտէն վերջ, վրայ կը հասնի գիշերը, որ իր սեւ պատանքով կու գայ ծածկել վայրի գազաններու նախանձն իսկ շարժող աս արեան բաղնիքի արհաւիրակից տեսարանը:

1915 Յուլիս-Օգոստոսին՝ ներքին գաւառներու մէջ տիրող հայկական համատարած արեան նախճիրը գիշեր ու ցերեկ կը շարունակուէր, առանց անմեղ արիւնին խանձի հոտն Պոլիս հասնելու:

անդին՝ Էնկիւրիի հայոց կոտորածի գուժկանն, կեդրոնին մօտիկ ըլլալուն եւ շնորհիւ երկաթուղիի հայ անձնուէր պաշտօնեաներուն՝ շուտով Պոլիս հասաւ եւ յուզեց մայրաքաղաքին եւրոպացի թէ տեղացի քրիստոնեայ բոլոր ժողովուրդները: Մանաւանդ պապական նուիրակը եւ անոր ազդեցութեամբ Աւստրո-Հունգարական դեսպանատունը իրար անցան ու բողոք բարձին մետասաներորդ ժամուն...:

Չկրցաւ անտարբեր մնալ եւ գերման դեսպանատունն եւս, եւ գոնէ երեւոյթներն փրկելու եւ ի հարկին ապագայ պատասխանատուութենէ գերծ մնալու կանխահոգ հեռատեսութեամբ՝ անապարեց քննիչներ զրկել Էնկիւրի, ձեւական քննութեան մը համար...:

Սակայն կանխաւ ներքին գործոց նախարար եւ հայոց մեծ դահապետ Թալաթ կանխեց գերման դեսպանատունն եւ ինք անձամբ եկաւ մինչեւ Էնկիւրի: Ամբողջ կուսակալութեան ձորերուն մէջ անթաղ մնացած եւ երկոտանի ու չորքոտանի գազաններէ յօշոտուած նահատակ 42.000 հայերու մարմիններն հաւաքել տալով՝ ամփոփել հրամայեց հաւաքական մեծ գերեզմաններու մէջ, կարծելով այսպէս անհետացնել իր եւ իր ընկերներուն աննախընթաց եղեռնագործութեանց անգաղտնապահ հետքերը...:

Էնկիւրիի հայերու 1915 Օգոստոսի կէսին կատարուած ահաւոր սպանդի միջոցին կուսակալի փոխանորդ Աթրֆի հրամանով Այաշի աքսորականներէն մաս մը եւս կը փոխադրուին Այաշէն Էնկիւրիի բանտը, եւ սեւ օր մը 1200 հոգինոց Էնկիւրցի հայերու կարաւանի մը հետ՝ քաղաքէն 4-5 ժամ հեռու ձորի մը մէջ չարչարալից մահուամբ կը սպաննեն ամէնքն ալ:

Իսկ Այաշի մնացեալ աքսորական մեր եղերաբախտ ընկերները եւս կը նահատակուին Այաշէն մէկ քանի ժամ հեռու «Գապլը Պէլի» կոչուած համբաւաւոր լեռան մէջ՝ հետեւեալ պարագաներու տակ:

Էնկիւրիի կուսակալի փոխանորդ արիւնուռուշտ Աթրֆի հրամանով Այաշի մնացեալ 27 աքսորականները կը յանձնուին կրեւոցի քոմիսէր Չէքիի: Այս ոստիկան զինուորներու ընկերակցութեամբ կը բերէ հայրենիքի քաւութեան տարաբախտ այս նոխագները յիշեալ «Գապլը Պէլ» կոչուած տեղը եւ հրաման կու տայ հանգստանալու:

Բայց յանկարծ քոմիսէրը կրակի հրաման կու տայ, սակայն տասնապետ այաշցի Ֆաշիլ օղլու Բէֆիք կ'ըմբոստանայ եւ կրակել չ'ուզեր անմեղներու վրայ: Այն ատեն քոմիսէրը ձեռքի ատրճանակովը երկու անգամ անձամբ կրակ կ'ընէ մէկ քանիին գլխուն ուղղեալ: Ասոր վրայ վաշտապետ Հասան եւ Խուրշիտ չափուշ կը սկսին գնդակ արձակել անպաշտպան մեր ընկերներուն վրայ: Բայց գնդակահարու-

Թեամբ չկրնալով յագեցնել իրենց արեան ծարաւը, սուլինները հրացանին անցրնելով կը յարձակին թշուառներուն վրայ եւ կը սկսին յօշոտել ասոնց մարմինները:

Սակայն տարաբախտ մեր տառապանքի ընկերներէն ոմանք, որոնց մարմինները անդամահատուած կամ՝ բզիկ բզիկ եղած ըլլալով հանդերձ՝ դեռ չէին մեռած, աղիողորմ ձայնով կ'աղաչէն ոճրագործ գինուորներուն ըսելով «Աստուծոյ սիրոյն գնդակով սպաննեցէք որ ազատինք...»:

Այս ահաւոր սպանդին կը մասնակցին՝ շրջանակներէն արշալոյսին հետ հոն հաւաքուած մօտակայ թուրք գիւղացիները՝ իրենց հետ բերած կացիներով, սակրերով (սաթըր), բրիչներով, քարերով եւ երկաթէ ձողերով:

Խուրշիտ չափուշ ինք էնկիւրիի մէջ պարծանօք պատմած է այժմ վերապրող հայ բժիշկի մը՝ այս բոլոր մանրամասնութիւնները, աւելցնելով թէ «Երբ կոտորածը սկսանք, սպաննուողներուն աղիողորմ ճիչերովը, վայնասուններովը ձորը եւ լեռը կը թնդար: Ես Տոքթ. Փաշայեանին աչքերը նախ փորեցի, ապա վիզը կտրեցի եւ ահաւասիկ անոր ոսկի շղթան ու ժամացոյցը...»: Դիւային ժպիտով մը այս ամէնը պատմելէ վերջ կը յայտնէ Խուրշիտ, թէ փառք կու տայ Ալլահին, որ բախտ ունենալով անձամբ մասնակցելու «ճիհատ»ին, իրենց սուրբ մարգարէին «ճէննէթ»ին այսինքն արքայութեան արժանացած է...:

Իսկ հրաշքով վերապրող ականատեսներ կը պատմեն, թէ էնկիւրիի շրջակայ բոլոր թուրք գիւղացիները իրենց սպաննած գոհերուն «ուէտէնկոթ»ները, «պոնժուռ»ները, «փարտըսիւ»ները, «ժաքէթ»ները, կօշիկները հագած էին, անժխտելի ապացոյցը կրելով արեան ահաւոր խնճոյքի իրենց մասնակցութեան:

Խուրշիտ չափուշ հայ բժիշկին կը պատմէ նաեւ դիւային ներքին գոհունակութեամբ մը, թէ թուրք գիւղացիները անշունչ նահատակներու ծուէն ծուէն եղած մարմիններն իսկ՝ հրէշային զբօսանքի համար ժամերով կը խոշտանգէին, անդամահատելով անոնց անկենդան նշխարները: Մինչեւ որ գիչերուան խաւարը վրայ հասնելով, դուրս կու գան իրենց թաքստոցէն այս անգամ ալ դիակներ բորենիներ եւ այլ վայրի գազաններ, իրենց կարգին՝ ամբողջացնելու համար մարդ-գազաններու պակաս թողածը արեան համատարած այս սարսափելի նախճիրէն:

Իսկ այս ահաւոր եղեռնին գլխաւոր դերակատար եւ էնվէրի ազգական Խալիլ, իբր վարձատրութիւն, Պոլսոյ կեդրոնական կառավարութիւնը, փաշայութեան աստիճանով, անուանեց Պաղտատի

Թրքական բանակի վերին հրամանատար, աւելի ընդարձակ ասպարէզ տալու համար նորանոր եղեռնագործութեանց:

Այս նոյն Խալիլն է, որ ապա կովկասեան ճակատ անցնելով, զնաց միացաւ նորակազմ Ատրպէյճանի թաթար հանրապետութեան զինուորական շարժումներուն, նպատակ ունենալով հանրապետութեան գինուորական շարժումներուն, նպատակ ունենալով կովկասահայութիւնն ալ, արեւմտահայերուս նման բնաջինջ ընել: Հակառակ պարագային՝ արհամարհելի եւ տկար պետութիւն մը դարձնել Հայաստանը, առաջին առթիւ ի մի հարուած զարնելու ու անդամահատելու իբր պատրաստ որս:

Դարձեալ այս Խալիլն էր, որ 1919-ին հայկական Ղարաբաղն ու Զանգեզուրը ազգային մեծանուն քաջարի հերոս Զօրավար Անդրանիկի հեռանալէն վերջ, ահաւոր կոտորածի ենթարկեց եւ անխնայ ջարդեց Շուշիի հայութիւնը, առանց խնայելու սեռի եւ հասակի, արիւնոտ նոր էջեր աւելցնելով հայ ազատագրութեան եւ նահատակութեան արիւնաշաղախ սեւ էջերուն վրայ:

«Հայ Գողգոթան», Ա. Հատր

Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան

Պէյրուս, 1977, էջ 169, 170, 175, 177, 179, 188, 189, 209:

10

**ՀԱՅ-ԱՐԱԲԱԿԱՆ
ՅԱՐԱԲԵՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ**

AN ARAB HISTORIAN AND HIS CAUSE Dr. Zahredeen Takes on the Armenian Genocide

By HRATCH TCHILINGIRIAN

"The truth shall be told even while hanging on the gallows," confidentially affirms Saleh Zahredeen, 48, Lebanese Druze historian and author of a dozen books and pamphlets in Arabic on the Armenians and the Genocide.

Born in the Lebanese Shouf mountains and a member of the Progressive Socialist Party (PSP), Zahredeen holds two doctorate degrees, the first from University of Paris VII, in history and civilization, and the second from Yerevan State University, where, in 1995, he successfully defended a thesis – the first by an Arab national since the establishment of the Armenian Academy of Sciences – on "Ottoman Policies in Western Armenia and the Position of the International Community."

"In the beginning, my knowledge of Armenian issues was very limited," says Zahredeen, that is, until 1985, when Walid Joumblatt, PSP leader, the flamboyant former minister of refugee affairs and the son of the late distinguished Lebanese politician Kamal Joumblatt, asked him to prepare a program on Armenians on the "Voice of the Mountain," the radio station of the Lebanese Druze.

"There was an information blockade concerning the Armenian Genocide" in the Arab world, explains Zahredeen, a former history lecturer at the Lebanese University. "Since Armenians and Arabs have lived in these countries for decades, we thought the Arabs should know about the Armenian Genocide and the Armenian Question."

Joumblatt's suggestion for the radio program had a larger context. "Human rights are the fundamental tenets of PSP, therefore, we wanted to present the Armenian Question as a case study of human rights violations. Such a genocide, on such a scale, was unprecedented," says Zahredeen. "The Armenian Question does not only belong to the Armenians," he continues, "both because it is related to all of humanity, and because several nations were involved in the processes of genocide."

The 13-hour, twice-weekly radio program prepared by Zahredeen aired in 1985 reaching as far as Syria, Jordan and Cyprus.

After the success of the broadcast and the popular interest it created toward Armenian issues, Joumblatt suggested that Zahredeen should carry out further research on the Armenian Question.

"When I started my research," explains multilingual Zahredeen, "there was great difficulty in finding publication in Arabic – they were mostly in French, English and Armenian." Existing Arabic sources from the 1940s and the 1950s discussed the Armenian Genocide in passing or were dispersed in larger works. "There is a gap in Arabic literature between 1960s and 1980s on the Armenian Genocide." Arabic sources on the Armenians were rare – other than Osman al'Turk's *Pages from the Armenian Nation's History* (Aleppo, 1960); Adib al'Sayid's *History of Armenians* (Aleppo, 1971); Marwan M'dawar's *Armenian History* (Beirut, 1982); Hassan Hafiz's *History of Armenians: from the Beginning until Now* (Cairo, 1986).

Zahredeen's original research culminated in a 1988 publication, which bore the same title as the successful radio program – *Armenia: People and Cause*. The first 5000 copy edition is currently out of print. The 335-page *Armenia: People and Cause* is the first book in Arabic on the Armenian Genocide "which cites extensive sources, provides footnotes and uses academically acceptable methodology," explains Zahredeen.

Turkish reaction to the book was consistent and severe. In addition to threats to his life by anonymous callers, "The Turkish military attaché in Beirut told me, 'you are persona non grata in Turkey'. I was expecting such reaction but thought it would be worse: A government that kills 1.5 million people could eliminate one person very easily," said Zahredeen.

The publication of the book even caused friction in the relations between Joumblatt's Progressive Socialist Party and the Turkish government. "Because the price of truth is very high, we were aware that that there will be reactions and pressure, but the truth is more important," affirms Zahredeen. The Turkish-PSP "dispute" reached a point where the PSP sent a delegation to study the Ottoman archives, but they were not given permission to even see them.

Since the publication of his first book on the Armenian Question, Zahredeen has published several monographs on various aspects of the Armenian Genocide, as well as the Karabagh conflict. His most recent book is entitled *Jews in Turkey and their Role in Turkish-Israeli Treaties* (Beirut, 1998).

Genocide Recognition and the Arab World

Because of the increasing political and military affinity between Turkey and Israel in recent years, Zahredeen believes that, "Currently the situation is different," regarding the issue of formal recognition of the Armenian

Genocide by the Arab world. "The Arabs are more inclined to accept the historical fact of the Genocide, especially because of the geostatistic and secure implications of Turkish-Israeli relations in the region."

Zahredeen recalls that when in the early 1990s he was giving lectures about Turkey's security threats to the Middle East, people used to tell him, "you're exaggerating." "Now we are seeing that Turkey is posing a threat to the region. Throughout the years, Turkey's presence in the Middle East and the Arab countries has been bloody," he says with a sense of vindication. "Indeed, what happened to the Armenians at the beginning of the century is continuing in the Middle East today – with the Kurds, the Arabs, the Armenians. At the beginning of the century many Arabs were massacred too," affirms Zahredeen.

"Turkey used to fool the Arabs through Islam, but now it is clear where it stands," he continues. "Arab states seem to be more willing to accept the historical fact of the Armenian Genocide." However, he emphasizes that this entails greater efforts by the Armenians and scholars in the region to enhance the process of recognition. "The Armenians are not doing enough to teach or present their case to the Arab world," complains Zahredeen.

There are variations in the politics, culture and administrative apparatus of Arab states. They are not all the same. "There is a great difference between the ruler and the ruled in the Arab world," asserts Zahredeen. But, "I believe, the people – the Arabs – are willing to accept the Genocide; however, in reality, the rulers determine political policies. Our trust is in the people which ultimately preserves the truth," says Zahredeen with a grain of hope.

In the meantime, Zahredeen continues his research and publishing. "As an Arab historian, I work for a particular cause, that's the Armenian cause, because this cause is greater than any party, institution or individual. This is my principle."

AIM
April 1999

ԱՐԱՔ ՊԱՏՄԱԲԱՆ ՄԸ ԵՒ ԻՐ ԴԱՏԸ
Դոկտ. Սալեհ Չահրեատին
Հայկական Յեղասպանութեան մէջ կը Խորանայ

«Ճշմարտութիւնը պիտի ըսուի, նոյնիսկ կախաղանէն», վստահ կը յայտարարէ Սալեհ Չահրեատին, 48 տարեկան լիբանանցի տիւրզի պատմաբան ու հայերու եւ Հայկական Յեղասպանութեան մասին երկոտասնեակ մը գրքերու եւ պրակներու հեղինակ:

Լիբանանեան Շուֆ լեռներու ծոցը ծնած եւ Յառաջդիմական Ընկերվար Կուսակցութեան (ՅԸԿ) անդամ, Չահրեատին երկու տոքթորա ունի. մէկը Փարիզ է. Համալսարանէն՝ պատմութեան եւ քաղաքակրթութեան, իսկ երկրորդը Երեւանի Պետական Համալսարանէն, ուր, 1995-ին յաջողութեամբ պաշտպանած է իր թէզը – առաջին արաբը՝ Հայաստանի Գիտութիւններու Ակադեմիայի հիմնադրութենէն ասդին – «Օսմանեան Տիրակալութիւնը Արեւմտեան Հայաստանի մէջ եւ Միջազգային Հասարակութեան Դիրքը» նիւթով:

«Սկիզբը հայկական խնդիրներու մասին տեղեկութիւնս սահմանափակ էր», կ'ըսէ Չահրեատին. այսինքն մինչեւ 1985, երբ ՅԸԿ-ի պետ Ուալիտ Ճոնմալաթ, գաղթականական հարցերու պերճախօս նախկին նախարարը եւ լիբանանցի երեւելի քաղաքական դէմք, հանգուցեալ Քամալ Ճոնմալաթի որդին, իրեն կը յանձնարարէ հայերու մասին յայտագիր մը պատրաստել լիբանանցի տիւրզիներու «Լեբան Չայնը» ռատիոկայանին:

«Հայկական Յեղասպանութեան մասին տեղեկատուական խոչընդոտում կար արաբական աշխարհին մէջ», կը բացատրէ Չահրեատին, պատմութեան նախկին դասախօս Լիբանանի Համալսարանին մէջ: «Քանի որ հայերն ու արաբները տասնամեակներով այս երկիրներուն մէջ միասին ապրած են, մտածեցինք որ արաբները պէտք է իմանան Հայկական Յեղասպանութեան եւ Հայկական Հարցին մասին»:

Ճոնմալաթի թելադրութիւնը ռատիոյի յայտագրին համար աւելի լայն շրջագիծ մը ունէր: «Մարդկային իրաւունքները ՅԸԿ-ի հիմնական հաւատամքն է, ուստի, ուզեցինք Հայկական Հարցը ներկայացնել իբրեւ մարդկային իրաւունքներու ոտնակոխումի քննական պարագայ մը: Այսպիսի ցեղասպանութիւն, այս տարողութեամբ, աննախընթաց էր», կ'ըսէ Չահրեատին: «Հայկական Հարցը միայն հայերուն չի պատկանիր», կը շարունակէ ան, «որովհետեւ թէ՛ բոլոր մարդկութեան կ'առնչուի եւ որովհետեւ քանի մը ազգեր ցեղասպանութեան գործընթացներուն մասնակից եղած են»:

Չահրետտինի կողմէ պատրաստուած 13-ժամեայ, չաբաթը երկու անգամ յայտագիրը սփռուած է 1985-ին հասնելով մինչեւ Սուրիա, Յորդանան եւ Կիպրոս:

Չայնասփուումին յաջողութենէն ետք եւ ի տես հայկական խնդիրներու հանդէպ երեւան եկած հետաքրքրութեան, Ճումպլաթ Չահրետտինին կը թելադրէ աւելի ուսումնասիրել Հայկական Հարցը:

«Նրբ ուսումնասիրութիւնս սկսայ», կը բացատրէ բազմալեզու Չահրետտին, «մեծ դժուարութիւն կար արաբերէնով հրատարակութիւններ գտնելու — ընդհանրապէս Փրանսերէնով, անգլերէնով եւ հայերէնով էին»: 1940-ականներէն եւ 1950-ականներէն առկայ արաբական աղբիւրները Հայկական Յեղասպանութիւնը անցողակի կը քննարկեն կամ տարտղնուած են աւելի ընդարձակ գործերու մէջ: «1960-ականներու եւ 1980-ականներու միջեւ արաբ գրականութեան մէջ բաց մը կայ Հայկական Յեղասպանութեան մասին»: Հայերու մասին արաբական աղբիւրները հազուագիւտ էին — բացի Օսման ալթիւրքի էջեր Հայ ժողովուրդի Պատմութեան (Հայէպ, 1971), Մարուան Մ'տաուարի Հայ Պատմութիւնը «Պէյրութ, 1982), Հասան Հաֆիզի Հայոց Պատմութիւն, Սկիզբէն մինչեւ Այսօրը (Գահիրէ, 1986):

Չահրետտինի առաջին հետազոտութիւնը կը յանգի հրատարակութեան մը, որ նոյն խորագիրը ունէր ինչ յաջող ուստիոյ յայտագիրը — Հայաստան, Ժողովուրդը եւ Դատը: Սկզբնական 5,000 օրինակով սպազրութիւնը այժմ սպառուած է: 335 էջնոց Հայաստան. Ժողովուրդը եւ Դատը արաբերէն առաջին գիրքն է «որ ընդարձակ աղբիւրներ կը մէջբերէ, ծանօթագրութիւններ կը հայթայթէ եւ ակադեմականօրէն ընդունուած կանոնակարգ կը գործածէ», կը բացատրէ Չահրետտին:

Թրքական հակազդեցութիւնը գրքին՝ հետեւողական էր ու խիստ: Անծանօթ ձայնողներու կողմէ իր կեանքին վրայ սպառնալիքներէն զատ, «Պէյրութի մօտ թուրք գինուորական կցորդը ինծի ըսաւ, 'Թուրքիոյ մէջ արգիլեալ անձ ես': Այդպիսի հակազդեցութիւն կ'ակնկալէի, սակայն կը կարծէի թէ աւելի վատ կ'ընար ըլլալ: Կառավարութիւն մը որ 1.5 միլիոն մարդ կը սպաննէ, շատ դիւրութեամբ մէկ հոգի կ'ընայ վերացնել», կ'ըսէ Չահրետտին:

Գրքին հրատարակութիւնը նոյնիսկ գրգռութիւն յառաջացուցած է Յառաջդիմական Ընկերվար Կուսակցութեան եւ թուրք կառավարութեան միջեւ: «Որովհետեւ ճշմարտութեան գինը բարձր է, կը գիտակցէինք որ հակազդեցութիւններ եւ ճնշում պիտի ըլլայ, սա-

կայն ճշմարտութիւնը աւելի կարեւոր է», կը հաստատէ Չահրետտին: Թրքական-ՅԸԿ «վէճ»ը հասած է կէտի մը որ ՅԸԿ-ը պատուիրակութիւն ղրկած է Թուրքիա՝ Օսմանեան արխիւները քննելու, սակայն իրենց գանոնք տեսնելու իսկ արտօնութիւն չէ տրուած:

Հայկական Հարցի մասին իր առաջին գրքի հրատարակութենէն ի վեր, Չահրետտին լոյս ընծայած է քանի մը մենագրութիւններ Հայկական Յեղասպանութեան զանազան երեսներուն, ինչպէս նաեւ Ղարաբաղեան պայքարի մասին: Իր վերջին գիրքը կը կոչուի Թուրքիոյ Հրեաները եւ Իրենց Դերը Թուրք-Իսրայէլական Համաձայնագրերու մէջ (Պէյրութ, 1998):

Յեղասպանութեան Գանաչում եւ Արաբական Աշխարհը

Վերջին տարիներուն Թուրքիոյ եւ Իսրայէլի միջեւ հետզհետէ աճող քաղաքական եւ ռազմական մերձեցումին պատճառաւ, Չահրետտին կը հաւատայ, որ «ներկայիս դրութիւնը տարբեր է», Արաբական աշխարհին կողմէ Հայկական Յեղասպանութեան օրինական ճանաչման խնդրին նկատմամբ: «Արաբները աւելի հակուած են Յեղասպանութեան պատմական իրողութիւնը ընդունելու, յատկապէս չրջանի մէջ թուրք-իսրայէլեան յարաբերութեանց տարածամարտավարական եւ ապահովական նշանակութեան պատճառաւ»:

Չահրետտին կը յիշէ թէ երբ 1990-ականներու սկիզբը ինք բանաստեղծութիւններ կու տար Միջին Արեւելքի ապահովութեան դէմ թրքական սպառնալիքներուն մասին, մարդիկ իրեն «կը չափազանցես» կ'ըսէին: «Այժմ կը տեսնենք որ Թուրքիա չրջանին սպառնալիք կը կարդայ: Տարիներու ընթացքին, Միջին Արեւելքի եւ արաբական երկիրներու մէջ Թուրքիոյ ներկայութիւնը արիւնալից եղած է», կ'ըսէ ան արդարացուածի երանգով մը: «Արդարեւ, ինչ որ դարուն սկիզբը հայերուն պատահեցաւ, այսօր կը շարունակուի Միջին Արեւելքի մէջ — քիւրտերուն, արաբներուն եւ հայերուն հետ: Դարուն սկիզբը շատ մը արաբներ ալ ջարդուեցան», կը հաստատէ Չահրետտին:

«Թուրքիան արաբները կը խաբէր իսլամութեան միջոցաւ, սակայն այսօր յստակ է թէ ինչ է իր դիրքը», կը շարունակէ ան: «Արաբ պետութիւնները աւելի պատրաստակամ կը թուին Հայկական Յեղասպանութեան պատմական իրողութիւնը ընդունելու»: Բայց, կը շեշտէ թէ ասիկա յաւելեալ ջանք կը պահանջէ հայերէն եւ չրջանի բանասէրներէն, ճանաչումի գործընթացը առաջ մղելու համար: «Հայերը բաւարար չեն աշխատի դաստիարակելու եւ Արաբական աշխարհին իրենց դատը ներկայացնելու համար», կը գանգատի Չահրետտին:

Արաբական պետութիւններու քաղաքականութեան, մշակոյթին եւ վարչական օրկաններուն մէջ այլազանութիւններ կան: Բոլորը նոյնը չեն: «Իշխողին եւ հպատակին միջեւ մեծ տարբերութիւն կայ Արաբական աշխարհին մէջ», կը հաւաստէ Չահրետտին: Բայց, «Ես կը հաւատամ, ժողովուրդը — արաբները — ցեղասպանութիւնը ընդունելու պատրաստ են. սակայն, իրականին մէջ, իշխողները կ'որոշեն քաղաքական ուղեգիծը: Մեր հաւատքը ժողովուրդին վրայ է, որ վերջին հաշուով ճշմարտութիւնը կը պահպանէ», կ'ըսէ Չահրետտին, յոյսի նշոյլով մը:

Մինչ այդ, Չահրետտին կը շարունակէ պրպտել ու հրատարակել: «Իբրեւ արաբ պատմաբան, ես յատուկ դատի մը համար կ'աշխատիմ. ատիկա Հայ Դատն է, որովհետեւ այս դատը որեւէ կուսակցութենէ, հաստատութենէ կամ անձէ մեծ դատ է: Ասիկա իմ սկզբունքս է»:

Հրայր Զիլիմկիրեան
(AIM, Ապրիլ 1999, էջ 58-59)

ԺՈՂՈՎՈՒՐԳ ՄԸ ՄԱՀՈՒԱՆ ԴԵՄ ՊԱՅՔԱՐԵՑԱԻ ԱՐՅՈՒՆՔՆԵՐՈՎ ՈՒ ՎԵՐՔՈՎ

Ողբացեալ մայրս երեխայ տարիքիս կը պատմէր.

Ես 7 տարեկան էի. մեր գիւղը՝ «Հարպաթա» կը գտնուէր թուրքիոյ մէջ, Սուրիոյ սահմանի մերձակայքը — սահման մը, որ այդ ժամանակաշրջանին տակաւին գոյութիւն չունէր — չեմ յիշեր ո՞ր թուականին էր, Փետրուար ամսուան մէջ գարունը եկաւ իր բոլոր առատութեամբ ու գեղեցկութեամբ:

Ես կանգնած էի մօրս կողքին շարք մը գիւղացիներու հետ, կը հետեւէինք հիւսիսէն մօտեցող տարօրինակ մարդկային կարաւանի մը, որ ճամբայ ելած էր Այնթապ քաղաքէն: Կարաւանը հասաւ գիւղի սահմանը առաջնորդութեամբ զինուած ոստիկաններու, որոնց կը հետեւէին մեծ թիւով գիւղացիներ. ոմանք շէկ, ոմանք թուխ, երեխաներ, կիներ եւ ծերունիներ. բացարձակապէս ոչ մէկ երիտասարդ: Անցան մեր գիւղի մօտէն ու լսուեցաւ երեխաներու ու կիներու աղաղակներ, ոստիկաններու պողոտուքներ...

Երիտասարդ կին մը մեծ մօրս մօտեցաւ փոքրիկ աղջնակի մը ձեռքէն բռնած, ու իր ականջէն ոսկի օղերը հանելով երկարեց անոր ու ըսաւ թուրքերէն լեզուով. «Աստուծոյ սիրոյն ումպ մը ջուր»: Մայրս լացաւ: Ես ալ լացի առանց պատճառը գիտնալու: Մայրս օղերը ետ վերադարձուց հայ կնոջ, ներս մտաւ ու քիչ ետք կաթ ու հաց բերաւ: Հայ կինը արցունքները սրբեց, գետին նստաւ գլուխը շարժելով, յետոյ ինծի նայեցաւ, ձեռքը երկարեց ու գլուխս շոյեց. ինծի համար անհասկնալի բառերով...

Եւ շարունակեց ճամբան կարաւանին հետ:

Տոբթ. ՖԱԹԷՀ ՄՈՒՏՏԱՐԷՍ

Դամասկոսի Համալսարանի դասախօս

ՄՕՐ ՄԵ ՊԱՏՈՒԵՐԸ

Նաւթատարը կանգ առաւ վրաններուն մօտ:

Շուրջը քանի մը հոգի հաւաքուեցան ու դիտեցին զայն ապշած ու զարմացած: Այդ հսկայ զանգուածը իր վեհութեամբ սարսափի մատնած էր զիրենք:

— Մայրիկ, հասանք, — ըսաւ Առուլատ դուռը բանալով: Պառաւր չպատասխանեց: Առուլատ ցնցեց զայն քնքշութեամբ, յուզմունքով, ապա՝ ուժգնութեամբ...: Շօշափեց ձեռքը: Զիւնի նման պաղ էր ան... սարսափած աղաղակեց:

— Մայրս մեռա՛ւ... մեռա՛ւ:

Անհամբեր ձեռքեր իջեցուցին զայն ինքնաշարժէն ու տարին իր մօտակայ տունը, մինչ Առուլատ դարձաւ Արթինին ու բացագանչեց:

— Տո՛ւր ինձի ինքնաշարժին բանալիները:

— Բայց ...՝

Առանց բառ մը արտասանելու... տո՛ւր բանալիները:

— Ա՛ռ:

— Լսէ՛, եթէ քայլ մըն ալ շարժիս՝ կը մորթեմ քեզ... Աստուած վկայ կը մորթեմ ու մէկ փամփուշտով կ'այրեմ նաւթատարդ ու մէջինը: Կը լսե՞ս:

— Կը լսեմ:

— Միակ խնդրանքս այն է որ ներես ինձի: Այո՛, ներես, նախ այն վախին համար որ պատճառեցի քեզի, զոր առանց անոր պիտի չկարողանայի պահել քեզ հոս, ու այս մէկը կարելի չէ որեւէ ձեռով հատուցանել, ապա՝ ուշացումիդ համար, զոր պատրաստ եմ աւելիով հատուցանել, որովհետեւ այդ մէկը իրաւունքդ է: Կ'երդնում պատուոյս վրայ. այն ծառայութիւնը զոր պիտի մատուցանես ինձի երբեք չի գնահատուիր դրամով: Ամենագթած Աստուածն է որ զրկեց քեզ:

— Ես բան չեմ հասկնար:

— Քիչ ետք երբ հասնինք, պիտի հասկնաս:

Հեռուէն երեւցաւ եփրատեան ձէզիրէի հոս ու հոն ցրուած բլուրներէն մէկը, ու երիտասարդը նշան ըրաւ Արթինին որ դանդաղեցնէ արագութիւնը, ապա շարունակեց:

— Վարպետ, մինչեւ այն ատեն որ ողջ եմ, բարիքներդ երբեք պիտի չմոռնամ:

Բլուրի լանջին կանգ առաւ: Գերեզմանները լեցուցած էին շրջապատը: Կռահեց որ գերեզմանատուն եկած էր: Առուլատ վար իջաւ ու Արթին հետեւեցաւ անոր՝ վեհութեամբ ու երկիւղածութեամբ: Երկու-

քով կանգ առին նոր գերեզմանի մը առջեւ: Երիտասարդը արագօրէն աղօթք մը արտասանեց, յետոյ ըսաւ:

— Լսէ՛, վարպետ, դուն միակն ես, որ վկայ պիտի ըլլաս այս մէկուն ու գիտնաս որ կատարեցի հանգուցեալին փափաքը, որպէսզի հանգստանայ անոր հոգին: Ամենաբարձրեալն Աստուած, Աստուածն է ամբողջ տիեզերքին եւ ո՛չ Աստուածը միայն որոշ մարդոց:

— Ճիշդ է:

— Մայրս, վարպետ, հայուհի էր: Ան հոս հասած էր կարաւաններու հետ: Ապրած էր մեր մէջ ու յետոյ ամուսնացած հօրս հետ: Մեծցաւ, ծերացաւ, ու երբ հիւանդացաւ՝ վերջին անգամ խնդրեց, որ իր ազգակիցներէն մէկը բերեմ, որպէսզի աղօթէ իր վրայ ու թողութիւն խնդրէ իր հոգիին, այլապէս իր կաթը հարամ պիտի ըլլար ինձի: Աստուած զրկեց քեզ, որպէս փրկիչ՝ ինձի ու որպէս թողութիւն՝ իր հոգիին: Ուրեմն աղօթէ՛ իր հոգւոյն համար:

Երիտասարդը ետեւ քաշուեցաւ, մինչ Արթին կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով կատարեց քահանայի դեր: Անոր հոգին լեցուած էր հակասական զգացումներով, տխրութեամբ, հպարտութեամբ: Այդ լուռ ամայութեան մէջ սկսաւ աղօթել, մինչ իր երեւակայութեան մէջ կը տողանցէին գորգերուն գոյները, Մշոյ բոյրը, հարազատները եւ նայիրեան աղջիկները, որոնք սակայն թախծոտ ու տխուր էին այս անգամ:

ԱՆՇՐՁԱՆՑԵԼԻ ԱՌԱՋԱՐԿ

Քսաներորդ դարուս աւարտին, Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան տարեկան Համաժողովը կայացաւ Սուրիա՝ Հալէպի Մայր Գաղութի մէջ: Այն նիստ կը գումարէր 1999, Սեպտ. 5-6: Եկած էին պատգամաւորներ հարեւան Արաբ երկիրներէն, Ֆրանսայէն, Պարսկաստանէն, Թուրքիայէն, Աւստրալիայէն եւ այլն: ԱՄՆ-ի Հայ Աւետ. Ընկերակցութիւնը (AMAA) կը ներկայացնէր նշանաւոր պիոֆիզիկոս՝ Հրայր Յովնանեան, որդին Հալէպի էմմանուէլ Եկեղեցիի նախկին սիւներէն՝ Տոքթ. Ֆիլիպ Յովնանեանին:

Արդ, Համաժողովին բացումին պատահեցաւ յոյժ կարեւոր անակնկալ մը: Գրաւոր ուղերձ մը կը մատուցուէր ժողովին, Հալէպի մուսուլման բնակչութեան հոգեւոր Առաջնորդ Մեծապատիւ Միւֆթի դոկտ. Ահմէտ Պատր Հասսուճի ստորագրութիւնը կրող: Յետ այնու, Համաժողովին եկան այցելել Հոգեւոր Պատուիրակութիւն մը Նորին Մեծապատուութեան գլխաւորութեամբ:

Ուղերձին հանդիսաւոր ընթերցումը Համագումարին, ողջունուեցաւ որոտընդոտ ծափահարութիւններով: Պատմական եզակի այս վաւերաթուղթին արտակարգ շահեկանութիւնը նկատի առած, պատիւն ունինք զայն հրամցնելու մեր ընթերցողներուն, հետեւեալ տողերու մէջ:

**ՍՈՒՐԻՈՅ ԱՐԱՐԱԿԱՆ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
ՎԱՔԸՑՆԵՐՈՒ ՀԱՆՐԱՊԵՏՈՒԹԻՒՆ
ԿՐՕՆԱԿԱՆ ԸՆԴՀ. ՄԵԿՆՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ՈՒՍՈՒՑՄԱՆ ՏԵՍՉՈՒԹԻՒՆ**

Յանուն միակն Աստուծոյ որ մեր Արարիչն է եւ որուն շնորհիւ պիտի կանգնինք

Արժանապատիւ անդամներ՝ Մերձաւոր Արեւելքի Հայ Աւետարանական Եկեղեցիներու Միութեան Կեդր. Վարչութեան եւ Ընդհ. ժողովի,

Ձեզի կը յղեմ ողջո՛յնս հաւատքի եւ բարեսիրութեան՝ անկեղծ գործի մեղմ սիւքի մը թեւերուն վրայ... գործ, որ շինի՛չ է եւ ոչ քանդիչ, միացնո՛ղ եւ ոչ բաժանող, համախմբո՛ղ եւ ոչ պառակտող: Փափաքեցայ, միտքի փայլատակումով մը ներկայանալ ու հայիլ Ձեր

Համաժողովին, որ կը կայանայ մեր ազիզ Սուրիոյ անդաստաններուն մէջ: Սուրիոյ՝ որ Ձեզ ահա՛ կ'ընդունի գրկաբաց, մաքրամաքուր մօր մը պէս, Հալէպի ասպնջական օթեւաններու մէջ, ուր դուք իրարու կը հանդիպիք հոգեկան սնունդի, հաւատքի ու մարդկութեան բարի օրինակի ճաշասեղանին շուրջ:

Արժանապատիւ այրեր,

Այսօր, ժողովուրդներու պատասխանատուութեան բեռը կը ծանրանայ մեր բոլորի ուսերուն, քանի կը կրենք ջահը լոյսին, հաւատքին ու բարեսիրութեան, եւ կը քարոզենք Բարձրեալին պատուիրանները մարդոց մէջ, ո՛ր կրօնքին ալ պատկանած ըլլանք կամ ո՛ր երկրին մէջ՝ կեցութիւն հաստատած ըլլանք:

Մեր ներկայ ժամանակի հանգրուանին, կրօնը դարձաւ համազօր մարդոց անձնական ինքնութեան, ժամանակ մը բացակայեցուելէ վերջ մարդոց սիրտերէն, երբ ոմանք կարծեցին թէ պերճանք մըն էր այդ: Այսօր, ժողովուրդները սկսան կրօնին եւ հոգեւորականներուն նայիլ աւելի զննող եւ զանազանող աչքերով, անցնելով գիտութեան եւ միտքի յառաջդիմութեան բովէն, եւ անոնք սկսան հարց տալ՝ թէ արդեօք կրօնքի դրօշը բարձր բռնած մարդիկ պիտի կարողանա՞ն, մերձենալ իրարու եւ՝ մարդոց համար ստեղծել աւելի լաւ ապագայ մը, հեռու՛ կոյր մոլեռանդութենէն՝ խաւարամիտ ինքնամեկուսացումէն, աւերող քառսէն եւ բռնացող գերակայութեան մոլուցքէն:

Իրօք, արժանապատիւ այրեր, դուք եւս, ինչպէս մենք, Ձեր այս հոգեմտաւոր մենաժողովին մէջ, կոչուած ենք միասնաբար մարդոց մէջ բարձրացնելու բարեսիրութեան, սիրոյ եւ եղբայրութեան դրօշը, հետեւելով մեր միակն Աստուծոյ ճամբուն — արարիչը մարդուն — եւ Անոր պատգամած արժէքներուն ուղիին, զորս ան ցոյց տուաւ մեզի մարգարէներուն ընդմէջէն, (խաղաղութիւն անոնց):

Արդարեւ, Նոյը, Աբրահամը, Մովսէսը, Յիսուսն ու Մուհամմէտը, (խաղաղութիւն անոնց), պարզապէս միեւնոյն ու միակ Աստուծոյ լոյսը մեզի ցոյց տուող ուղենիչեր են: Անոնք Աստուծոյ կողմէ առաքուեցան՝ տիեզերքի մէջ մարդոց երջանկութեան համար... որպէսզի տարածեն այն արժէքները, որոնք մարդ անհատը կը մղեն իր մարդ եղբօր հետ — ո՛ր կրօնին կամ ազգին ալ պատկանած ըլլայ ան — վարելու արդարութեամբ, բարեսիրութեամբ, ողորմածութեամբ եւ շինիչ ու արգասաբեր գործակցութեամբ:

Կ'ողջունեմ բոլորդ, տեղացիներդ ու հիւրերդ, որ իրարու կը հանդիպիք մեր հայրենիքի մէջ, եւ կը տեսնէք թէ ինչպէ՞ս Սուրիա յաջողած է առնելու այն լաւագոյն քայլերը, որոնք կրնան բոլոր Հա-

մայնքներուն ու կրօններուն պատկանող երկրի զաւակներուն սիրտերը կապել իրարու ներդաշնակօրէն՝ բարձր արժէքներու եւ բարի գործի երկնակամարին տակ շարունակ կրկնելով:

«Բոլոր մարդ արարածները Աստուծոյ ծառաներն են, եւ անոնց մէջէն ամենասիրելին՝ Աստուծոյ համար, այն է որ ամենէն աւելի օգտակար կ'ըլլայ Աստուծոյ ծառաներուն»...

Աստուծոյ խաղաղութիւնն ու ողորմութիւնը ընդ Ձեզ:

Հալէպ, 28 Ճամատի Ուլէ
1420, 6 Սեպտ. 1999

Դոկտ. Ահմէտ Պետրետտին Հասսուն
Հալէպի Միւլֆի
«Գեղարդ»
Սուրիահայ Տարեգիրք
Զ. հատոր
Հալէպ 2000, էջ 84, 85

11

**ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
ԱԿԱՆԱՏԵՍԻ
ՎԿԱՅՈՒԹԻՒՆՆԵՐ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՄԱՍԻՆ**

Փրոֆ. Աւետիս Փափազեան

Արդի թուրքական պատմագրութիւնը, կառավարութիւնն ու պետական գործիչները պաշտօնապէս հերքում եւ ուրանում են Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում տեղի ունեցած հայերի հալածանքներն ու կոտորածները: Դժբախտաբար թուրքերին ձայնակցում են նաեւ մի շարք օտարազգի պատմաբաններ եւ ֆաղափական գործիչներ այն կեղծ պատրուակով, որ իբր հաւաստի փաստեր չկան հայերի Յեղասպանութեան մասին:

Իրականում 1915-1923 թթ. հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող կան բազմաթիւ փաստագրական նիւթեր, այդ թւում՝ նամակներ, հեռագրեր, բարձրաստիճան դիւանագետների գեկոյցներ, ակնատեսի վկայութիւններ, որոնք բոլորն էլ հաւաստի են եւ ճշգրիտ պատկերացում են տալիս հայ ժողովրդի մեծագոյն ողբերգութեան մասին: Աշխարհի տարբեր արխիւներում եւ գրապահոցներում գտնուող այդ նիւթերի մեծ մասը հրապարակուած է անգլերէն, ռուսերէն, ֆրանսերէն, գերմաներէն, սպաներէն, արաբերէն, հայերէն եւ այլ լեզուներով:

Հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող թուրքական աղբիւրների շարքում կարեւոր փաստագրական նիւթեր կան յատկապէս երիտթուրքերի կառավարութեան եւ կուսակցական ղեկավարների 1919-1920 թթ.: Կ. Պոլսում տեղի ունեցած դատավարութեան արձանագրութիւններում, որոնք լիովին հաւաստի են եւ անվիճելի: Տարօրինակ է, որ այս դատավարութեան նիւթերը առ այսօր գաղտնի են պահուած թուրք հասարակութիւնից: Ինչո՞ւ, որովհետեւ այնտեղ փաստարկներով ցոյց է տրուած իրականութիւնը: Դատավարութեան ընթացքում արեւմտահայութեան կոտորածներին վերաբերող մեղադրական ապացոյցները՝ ծածկագիր հեռագիրները, նամակները, հրամանները, ինչպէս նաեւ ականատեսների վկայութիւնները լիովին բացայայտում են, որ կոտորածները կանխամտածուած բնոյթ են ունեցել, կազմակերպուել են կուսակցութեան կենտրոնական կոմիտէի կողմից եւ անմիջականօրէն իրականացուել «յատուկ կազմակերպութեան» (թէչքիլաթ-ը մահսուէ) բանտերից ազատած արիւնարբու հրոսակների կողմից:

1919-20 թուականներին Կ. Պոլսում տեղի ունեցած վերոյիշեալ դատական նիստերի ընթացքում, ռազմական բարձր ատեանին ներկայացուած Եոզղաթի հայերի կոտորածներին վերաբերող վաւերագրային փաստաթղթերի ստուար մի մասը թուրքերէն բնագրերով եւ հայերէն թարգմանութեամբ ընդգրկուած են. Գրիկէրի (Գրիգոր Կէրկէրեան) «Եոզղաթի Հայասպանութեան Վաւերագրական Պատմու-

թիւնը» խորագիրը կրող գրքում, որոնք պարզորոշ լոյս են սփռում մեծ Եղեռնի ընթացքում հայերի տեղահանութեան ու ջարդերի կազմակերպման մասին:¹

Հայերի Յեղասպանութեան ամենահամոզիչ փաստագրական նիւթերն են պարունակում նաեւ Արամ Անտոնեանի «Մեծ Ոճիրը» խորագրով մի քանի անգամ հայերէն լոյս տեսած գիրքը: Այն առաջին անգամ լոյս տեսաւ 1920 թ. Լոնտոնում, «Նայիմ Պէյի Յուշերը» վերնագրի տակ:²

Թուրք պաշտօնեայ Նայիմ Պէյը 1915-1917 թթ. Հալէպում վարում էր գաղթականական տեսչութեան գլխաւոր քարտուղարի պարտականութիւնը: Պաշտօնավարութեան տարիներին նրա ձեռքն են անցել մեծ թուով փաստաթղթեր, այդ թւում եւ Թալեաթ փաշայի հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածի կազմակերպման վերաբերող մի շարք ծածկագիր հեռագրեր:

Խիստ կարեւոր փաստագրական նիւթեր եւ ականատեսի վկայութիւններ կան նաեւ 1921 թ. Յունիս 2-3-ը Պերլինում նահանգային դատարանում Թալեաթ փաշայի ահաբեկիչ Սողոմոն Թեհլիրեանի դատավարութեան արձանագրութիւններում: Նշենք, որ դատավարութեան վերջում ընդունուած դատավճիռով մեղադրեալ Սողոմոն Թեհլիրեանը լիովին արդարացուեց եւ ազատ արձակուեց: Այդ դատական նիստերի ընթացքում վկայութիւններ տուեցին հայ տուժածները, ինչպէս նաեւ գերմանացի մի քանի հանրայայտ գործիչներ, այդ թւում գերմանացի արեւելագէտ, հոգեւորական եւ հասարակական գործիչ Եոհաննէս Լեփսիուսը: Նա իր ընդարձակ ելոյթում նշեց, որ «Արեւելեան Անաթոլիայի վիլայէթներից տեղահանուած ողջ բնակչութեան սոսկ 10 տոկոսը հասաւ աքսորավայրեր: Մնացած 9 տոկոսը կոտորուեցին աքսորի ճանապարհին. ժանտարմների վաճառած կամ քրտերի առեւանգած կանանցից ու աղջիկներից բացի, մնացած բոլորը մահացան սովից ու հիւծուածութիւնից...»³

1995 թ. հայերի Յեղասպանութեան 80-ամեակի առթիւ առաջին անգամ լինելով հայերէն հրատարակուեց Փրոֆ. Վահագն Տատրեանի «Հայկական Յեղասպանութիւնը Խորհրդարանային եւ Պատմագիտական Քննարկումներով» խորագիրը կրող աշխատութիւնը: Այստեղ բերուած թուրքական խորհրդարանի պատգամաւորների մեղադրական ելոյթները նոյնպէս խիստ կարեւոր փաստագրական վկայութիւններ են Հայերի Յեղասպանութեան մասին:

Հարկ է նշել, որ թուրք պատմաբանները, պետական եւ մշակութային գործիչները իրենց աշխատութիւններում եւ յուշագրութիւն-

ներում անդրադարձել են նաև հայ-թուրքական յարաբերութիւններին եւ ինչ-որ տեղ նրանց գրիչը չի խուսափել նշելու այն ողբերգութիւնը, որ տեղի ունեցաւ Ապտուլ Համիտեան բռնապետութեան եւ երիտթուրքերի իշխանութեան օրօք արեւմտահայութեան հետ: Որպէս փաստագրական նիւթ օսմաներէն գրուած նրանց երկերից մենք կատարել ենք բաւականաչափ թարգմանութիւններ եւ հրատարակել պարբերական մամուլում: Թարգմանել եւ հրատարակել ենք նաև Երեւանի Արուեստի եւ Գրականութեան թանգարանում պահուող Գրիգոր Զօհրապի ձեռագրային ֆոնտից մեր յայտնաբերած մի շարք օսմաներէն փաստագրական նիւթեր, որոնք վերաբերում են Մեծ Եղեռնի ողբերգութեանը: Կատարել ենք նաև այլ բազմապիսի թուրքական վաւերագրական թարգմանութիւնները, ինչպէս նաև վերոյիշեալ 1919-1920 թթ. Կ. Պոլսում տեղի ունեցած Երիտթուրքական Կոլսակցութեան ղեկավար գործիչների դատավարութեան փաստաթղթերը, որոնք առնչւում են արեւմտահայերի զանգուածային տեղահանութեան ու ջարդերի հետ»:⁴

* * *

Բնականաբար հայերի Յեղասպանութեանը վերաբերող փաստագրական վաւերագրերի շարքում առաջին հերթին կարելոր տեղ են գրաւում զանազան բնագաւառներում աշխատող գերմանացի գործիչների հաղորդած տեղեկութիւնները, որոնցով հաւաստի փաստերով աշխարհին են ներկայացուած Հայոց Մեծ Եղեռնի ծանրագոյն ողբերգութեան պատասխանատուները:

Նրանց թւում իր առանձնայատուկ տեղն ունի գերմանացի արեւելագէտ, հոգեւոր եւ հասարակական անխոնջ գործիչ Եոհաննէս Լեփսիուսը: Դեռևս Ապտուլ Համիտեան բռնատիրութեան շրջանում Սասունում եւ այլուր տեղի ունեցած հայկական կոտորածների մասին նա բազմաթիւ փաստեր է հաւաքել եւ 1896 թ. հրատարակել «Հայաստանն ու Եւրոպան» վաւերագրական գիրքը:⁵ Իսկ Մեծ Եղեռնի ողբերգական դէպքերի մասին Ե. Լեփսիուսը 1919 թ. հրատարակեց փաստաթղթերի մեծարժէք մի ժողովածու՝ «Գերմանիան եւ Հայաստանը 1914-1918 թթ.» խորագրով:⁶ Այս ժողովածուում ընդգրկուած նիւթերը, այդ թւում Գերմանիայի եւ Թուրքիայի ղեսպանների, հիւպատոսների ու այլազան պաշտօնական անձանց գաղտնի զեկուցագրերը, ականատեսների վկայութիւնները անհերքելիօրէն հաստատում են, որ երիտթուրքերի կազմակերպած հայերի բռնի տեղահանութիւնն ու կոտորածները նպատակ ունէին ոչնչացնել հայ ժողովրդին եւ այդ յանցագործութեան մէջ իր առիւծի բաժինն ունէր նաև Գերմանիան:

1915 թ. հայերի կոտորածները դատապարտող առաջին գերմանացի գործիչներից մէկն է եղել նաև Հալէպի գերմանական ուսուցիչական դպրոցի աւագ դասատու Դոկտ. Մարտին Նիպագէն: Նա ցասումով լի դիմում-բողոք է գրել «Մի քանի խօսք գերմանական ժողովրդի ներկայացուցիչներին» վերնագրով, որը հրատարակուել էր տուեալ ժամանակուայ եւրոպական մամուլի էջերում: Այն սկսւում է հետեւեալ ցասումնալի խօսքերով.

«1915 թ. Սեպտեմբերին, երեք ամսուայ արձակուրդից յետոյ, Պէյրութից Հալէպ վերադառնալով, ես սարսափով իմացայ, որ սկսուել է հայերի կոտորածների մի նոր ժամանակաշրջան, շատ աւելի ահաւոր, քան Ապտուլ Համիտի օրօք էր եղել, որը նպատակ ունէր ամբողջովին ոչնչացնել հայ ժողովրդին՝ խելացի, աշխատասէր, առաջադիմութեան ծարաւի այդ ժողովրդին...»:⁷

1995 թ. Երեւանում լոյս տեսաւ գերմաներէն բնագրից թարգմանուած Հայնրիխ Ֆիրբիւխերի «Հայաստանը 1915» գիրքը, որ ականատեսի կենդանի ու անմիջական յուշերն են: Հայնրիխ Ֆիրբիւխերը 1915-1918 թթ. եղել է Թուրքիայում գործող գերմանական զինուորական առաքելութեան հրամանատար՝ Լիման Ֆոն Սանդերսի համհարզն ու թարգմանիչը: Իր պաշտօնի բերումով ականատես է եղել հայերի բռնի տեղահանութեան ու կոտորածներին: Որպէս փաստագրական ապացոյց մեծ արժէք ունեն նաև գերմանացի գրող եւ հրապարակախօս Արմին Վեկնէրի հայերի կոտորածների ընթացքում թուրք ոճրագործների կատարած դաժան արարքների լուսանկարած պատկերները: Նա 1915-1916 թթ. որպէս սանիտարական ծառայութեան սպայ գտնուել է Միջագետքում եւ անմիջականօրէն ականատես է եղել հայ աքսորեալների տառապանքներին եւ կոտորածներին: Յաւելք, նրա գաղտնի նկարահանած 2 հազարի մօտ լուսանկարներից ստուար մասը փճացել եւ կորել է:⁸ Մեծ մարդասէր Արմին Վեկնէրը իր ամբողջ կեանքում դատապարտել է երիտթուրքերի կատարած ցեղասպանութիւնը եւ գրել արդարամիտ յօդուածներ եւ գրքեր: Մեր օրերում հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող գերմանական արխիւների ուսումնասիրողների թիւը բաւական շատ է:

Գանատայի էտմոնդոն քաղաքի Ալպերդայի համալսարանի դասախօս՝ Ուլրիխ Տրումբեները 1968 թ. անգլերէն լոյս ընծայեց «Գերմանիան եւ Օսմանեան կայսրութիւնը 1914-1918 թթ.» խորագրով գիրքը: Նա առաջիններից մէկն էր, որ իր գրքում գիտական շրջանառութեան մէջ դրեց Գերմանիայի եւ Աւստրիայի արխիւներում պահուող ցարդ անյայտ խաստաթղթերը: Յատկապէս գերմանական

նորայայտ փաստաթղթերով է շարադրուած Տրումբենների գրքի «Հայկական Հալածանքները» գլուխը, ուր հեղինակը ձգտել է անաչառօրէն բացայայտել Գերմանիայի դերը հայկական ողբերգութեան մէջ:⁹

Վերջին տարիներին Հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող գերմանական արխիւային փաստաթղթերի յայտնաբերման, թարգմանութեան եւ հրատարակութեան գործում կարեւոր աշխատանքներ կատարեցին հայ եւ օտար գիտնականները: Այդ թւում Ստեփան Ստեփանեանը 1990 թ. ռուսերէն հրատարակեց «Գերմանական Աղբիւրները Հայերի Յեղասպանութեան Մասին» խորագրով փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածուի առաջին հատորը, որը բաղկացած է 6 մասից:

Արտեմ Օհանջանեանը առաջինն էր, որ ձեռնարկեց Աւստրիայի արխիւներում պահուող հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող գերմանական փաստաթղթերի հրատարակումը: Այն լոյս տեսաւ Միւնխէնի Հայկական Հարցերի Ինստիտուտի նախաձեռնութեամբ 1988 թ. "The Armenian Genocide, Documentations" խորագրի տակ:

Կյոթինքէնում (Վիեննա) գործող «Սպառնալիքի տակ գտնուող ժողովուրդների պաշտպանութեան ընկերութիւնը» 1987 թ. գերմաներէն լեզուով հրատարակեց «Հայաստան. Յեղասպանութիւն, Տեղահանութիւն. «Աքսոր» խորագրով փաստաթղթերի ժողովածուն, որի խմբագիրներն են Թ. Հոֆմանը եւ Ժ. Բոչարեանը:

Փրոֆ. Վահագն Տատրեանը նոյնպէս երկար տարիներ ուսումնասիրել է Գերմանիայի եւ Վիեննայի գրապահոցներում գտնուող արխիւային նիւթերը եւ 1994 թ. հրատարակել «Հայերի Յեղասպանութեան Փաստագրումը Գերմանական եւ Աւստրիական Աղբիւրների Հիման վրայ» աշխատութիւնը, ուր լիովին հաստատում է Գերմանիայի մեղակցութիւնը Հայերի Յեղասպանութեան հարցում, եզրակացնելով, որ այդ երկրների արխիւներից յայտնաբերուած փաստաթղթերը ամենավառ ապացոյցներն են Հայերի Յեղասպանութեան պատմական իրողութեան:

Եւ վերջապէս բարձր գնահատանքի արժանի Դոկտ. Փրոֆ. Վարդգէս Միքայէլեանի երկար տարիների տքնաջան աշխատանքի արդիւնքը հանդիսացող Գերմանիայի արխիւներից յայտնաբերած մեծ թւով փաստաթղթերի եւ ականատեսների վկայութիւնների ստուարածաւալ գիրքը, որը լոյս տեսաւ ռուսերէն լեզուով 1995 թ. Երեւանում հետեւեալ խորագրով. «Հայկական Հարցը եւ Հայոց Յեղասպանութիւնը Թուրքիայում 1913-1915 թթ. կայսերական Գերմանիայի Արտաքին Գործոց Նախարարութեան Քաղաքական Արխիւի նիւթերում»:

***

Հենրի Մորկընթաուն, լինելով 1913-1916 թթ. Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների դեսպանը Թուրքիայում, առաջիններից մէկն եղաւ կանխելու հայերի բռնի տեղահանութիւններն ու կոտորածները: Այդ կապակցութեամբ նա հանդիպումներ ունեցաւ Թալէաթի եւ Էնվէրի հետ, բայց ապարդիւն: Հենրի Մորկընթաունի յուշագրական գիրքը, որը լոյս տեսաւ 1918 թ., շարադրուած է Թուրքիայի ամերիկեան հիւպատոսների զեկոյցների հիման վրայ, որը ունի փաստագրական մեծ նշանակութիւն:¹⁰

Փաստագրական նիւթերով հրատարակուած խիստ կարեւոր են նաեւ այդ ժամանակուայ ԱՄՆ-ի քաղաքական եւ դիւանագիտական գործիչների, պատմաբանների, հրապարակախօսների, զանազան բնագաւառների գործիչների յայտնած հաւաստի տեղեկութիւնները, որոնք շարադրուած են ականատեսի վկայութիւնների հիման վրայ: Դրանց թւում են Հերբերտ Ա. Կիբբոնսը, Ըկասթա Բերնոն, Հենրի Հարրիսոն Ռիգսը, Ադա Չեմպլըսը, Էդուարդ Ս. Լիդելը եւ շատ ուրիշներ:

Փաստագրական նիւթերով հրատարակուած խիստ կարեւոր են պատմաբան եւ հրապարակախօս Հերբերտ Կիբբոնսի աշխատութիւնները: Նա 1908-1913 թթ. գտնուել է Թուրքիայում, որպէս New York Herald ամերիկեան թերթի թղթակից, ինչպէս նաեւ դասաւանդել է Տարսոնի ամերիկեան գոլէճում: Թուրքիայում գտնուելու տարիներին Դոկտ. Կիբբոնսը բազմիցս ականատես է եղել սուլթանական եւ երիտթուրքական իշխանութիւնների կազմակերպած հայկական ջարդերին: Նրա աշխատութիւնը նախ լոյս տեսաւ անգլերէն, այնուհետեւ ռուսերէն 1916 թ. Փեթրոկրատում:¹¹

Վերջին տարիներին ամերիկահայ պատմաբանները խիստ շահեկան աշխատանքներ կատարեցին ԱՄՆ-ի Պետական Քարտուղարութիւնում եւ Գոնկրէսի Գրապահոցներում պահուող արխիւային նիւթերի, այդ թւում դիւանագիտական բնագաւառի գործիչների գրած նամակների, զեկոյցների, ինչպէս նաեւ ականատես միտինգներու հիւնների վկայութիւնների ուսումնասիրութեան եւ հրատարակման գործում:

1915-1923 թթ. հայոց Մեծ Եղեռնին վերաբերող նիւթերը ամերիկեան պարբերական մամուլից քաղել եւ հրատարակել է Քալիֆորնիայի Պրըքլի համալսարանի դասախօս Ռիչըրտ Գլոյեանը:¹²

1984 թ. պատմաբան Ժիրայր Լիպարիտեանի խմբագրութեամբ հրատարակուեց՝ «Յեղասպանութիւն, Ոճրագործութիւն ընդդէմ Մարդկութեան» խորագրով գիրքը, ուր ընդգրկուած են ամերիկեան

գործիչներից ակնարկներ եւ փաստագրական նորայայտ նիւթեր: Գրքի յաւելուածում կան 30 փաստաթղթեր:¹³

1987 թ. փաստագրական հարուստ նիւթերով լոյս տեսաւ Լիպարիտ Ազատեանի եւ Արմէն Տօնոյեանի կազմած «Հայերի Յեղասպանութիւնը» գիրքը:¹⁴

Փաստագրական կարեւոր նիւթեր են պարունակում նաեւ Լիպարիտ Ազատեանի աշխատասիրած «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» երկու գրքերը: Առաջին գիրքը լոյս տեսաւ 1995 թ. Մեծ Եղեռնի 80-րդ տարելիցի օրերին, իսկ երկրորդը՝ 1999 թ.: Առաջին գրքում տրւում է Մեծ Եղեռնից յետոյ սնկի նման աճած Հայ որբանոցների համապարփակ պատմութիւնը, ուր ըստ արժանւոյն գնահատուել են Հայերի եւ օտար բարեգործական կազմակերպութիւնները, բարերարները, որոնց ջանքերով վերապրեցին հազարաւոր Հայ որբեր: Իսկ երկրորդ գրքում հեղինակը շեշտը դրել է Հայ որբերի վկայութիւնների եւ ականատեսի աչքով պատմած նրանց տառապանքների եւ դժուարին պայմանների մասին: Հակառակ ձեռք առնուած միջոցներին, նրանցից շատերը բռնի թրջացան, քրտացան ու արաբացան:

Ամերիկահայ պատմաբան Ռուբէն Ատալեանը հիմնականում իր ուսումնասիրութիւնների առարկան է դարձրել Հայերի Յեղասպանութեան ու Հայ Դատի հարցերը: Նա հաւաքել, ֆիլմագրել եւ հրատարակել է ԱՄՆ-ի արխիւներում պահուող Հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող 37,000 փաստաթղթեր:¹⁵

ԱՄՆ-ի Պետական Քարտուղարութեան արխիւների վաւերագրային փաստաթղթերի ուսումնասիրութեան եւ հրատարակման գործում զգալի աշխատանք կատարեց նաեւ բրիտանահայ պատմաբան Արա Սարաֆեանը: Այդ փաստաթղթերի 5 հատորով հրատարակութիւնը ստանձնել էր The Armenian Review հրատարակչութիւնը: Աշխատութեան խորագիրն է՝ «Միացեալ Նահանգների պաշտօնական փաստաթղթերը Հայերի Յեղասպանութեան մասին»: 1994 թ. լոյս տեսած առաջին հատորում ընդգրկուած են ամերիկացի դիւանագետների նամակները, տեղեկագրութիւնները, զեկոյցները Եփրատ գետի երկայնքով կատարուած Հայերի հալածանքների ու կոտորածների մասին: 1995 թ. լոյս տեսած երկրորդ հատորում ամփոփուած են Միացեալ Նահանգների դիւանագիտական ներկայացուցիչների հաղորդած զեկոյցները՝ Տրապիզոնից, Սամսոնից, Ատրիանապոլսից, Իզմիրից, Մերսինից, Թիֆլիսից եւ Թեհրանից: 1995 թ. կէսերին լոյս տեսած երկրորդ հատորում ընդգրկուած են ամերիկեան հիւպատոսներից Փոքր Ասիայի կենտրոնական մասում գտնուող քաղաք-

ներից ստացուած զեկոյցները: Այս ուղղութեամբ աշխատանքները շարունակուում են:

Հայերի Յեղասպանութեան փաստագրական նիւթերով բացայայտման եւ Հայ Դատի պաշտպանութեան խնդրում, իր հեղինակած հրատարակութիւններով հսկայական աշխատանք է կատարում UCLA համալսարանի Հայ Ժողովրդի Պատմութեան Ամպիոնի վարիչ՝ Փրոֆ. Ռիչըրտ Յովհաննէսեանը:¹⁶ Յատկապէս գնահատելի են «Պատմական Հայաստանի Քաղաքներն ու Նահանգները» խորագրի տակ նրա կազմակերպած միջազգային գիտաժողովների զեկուցումներն ու հրատարակութիւնները:

* * *

1916 թ. լոյս տեսաւ անգլիական պետական գործիչ եւ պատմաբան Ճէյմս Պրայսի կազմած փաստաթղթի ստուարածաւալ ժողովածուն «Հայերի նկատմամբ վերաբերմունքը Օսմանեան կայսրութիւնում 1915-1916 թթ.» խորագրով, որը բովանդակում էր 158 փաստաթուղթ, 628 էջ ծաւալով: Պատմագրական գրականութեան մէջ այն անուանուում է նաեւ կապոյտ Գիրք, նկատի ունենալով գրքի կազմի կապոյտ գոյնը:¹⁷

Այս գրքում հիմնականում ընդգրկուած են Թուրքիայում աշխատող օտարերկրացիների տեղեկագրութիւններն ու զեկուցագրերը իրենց կառավարութիւններին, ականատեսների յուշագրութիւնները, դիմումներն ու բողոքագրերը: Այդ բոլորը ցոյց են տալիս, որ Հայերի կոտորածները ո՛չ մահմետական մոլեռանդութեան բռնկում էր եւ ո՛չ էլ միջցեղային թշնամութեան դրսեւորում, այլ որոշակի ծրագրուած պետական քաղաքականութիւն, որը նախապատրաստել ու իրականացրել էին թուրքական պետական բարձրաստիճան մարմինները եւ «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան պարագլուխները: Այստեղ մեծ քանակութեամբ նիւթեր կան, որոնք մերկացնում են կայզերական Գերմանիայի հրէշաւոր դերը Հայ ժողովրդի ցեղասպանութեան գործում:

Յիշատակութեան արժանի է նաեւ 1916 թ. լոյս տեսած անգլիացի ակնառու պատմաբան եւ փիլիսոփայ, Լոնտոնի համալսարանի միջազգային յարաբերութիւնների պատմութեան Փրոֆ. Առնոլտ Թոյնբի «Հայկական Սարսափներ» գիրքը, որը շարադրուած է կոտորածների անմիջական ականատեսի հաղորդումների ու վկայութիւնների հիման վրայ:¹⁸

Մեր օրերի անգլիացի պատմաբաններից մի քանիսը այդ թւում Տէյլիտ Մարշալ Լանգը, Քրիստոֆըր Ուոքըրը, Տէյլիտ Քուշնէրը 1915

թ. Մեծ Եղեռնի ողբերգութեանը անդրադառնալիս, այն մեկնաբանել են գիտական անաչառութեամբ, օգրագործելով Անգլիայի արտաքին գործերի նախարարութեան արխիւի դեռեւս չհրատարակուած փաստաթղթերը:¹⁹

* * *

Արեւմտահայութեան բռնի տեղահանութեան եւ զանգուածային կոտորածների ընթացքում, իրենց բողոքի ձայնը բարձրացրին նաեւ ռուսական առաջադէմ հասարակութեան ներկայացուցիչները, նրանց թուով Մաքսիմ Կորքին, Վալերի Պրիւսովը, Եուրի Վեսելովսկին, Վլադիմիր Կորզլեւսկին, Անտրէյ Մանտելշտամը եւ շատ ուրիշներ: Նրանցից շատերը ականատեսի աչքով եւ փաստագրական նիւթերի հիման վրայ են նկարագրել երիտթուրքերի կատարած ոճրագործութիւնները:

Ռուս դիւանագէտ, իրաւաբան եւ պատմաբան Անտրէյ Մանտելշտամը 1898-ից մինչեւ 1914-ը եղել է Կ. Պոլսի ռուսական դեսպանութեան առաջին թարգմանը: Արժանահաւատ փաստերով եւ բազմաթիւ վկաների ցուցմունքներով է գրուած նրա «Օսմանեան կայսրութեան ճակատագիրը» խորագիրը կրող աշխատութիւնը:²⁰ Հաւաստի փաստերով նա դատապարտում է 1915-ի երիտթուրքերի կատարած հրէշաւոր ոճրագործութիւնները հայ ժողովրդի նկատմամբ, ինչպէս նաեւ բացայայտում է կայսերապաշտական Գերմանիայի անփառունակ դերը արեւմտահայութեան ցեղասպանութեան իրականացման խնդրում:

Հարկ է նշել, որ հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող ռուսական արխիւային նիւթերի մի մասը առաջին անգամ ռուսերէն լեզուով հրատարակեց Ակադ. Մկրտիչ Ներսիսեանը (այս մասին մանրամասն խօսուելու է յետագայ էջերում):

* * *

Ֆրանսիացի պատմաբանները, քաղաքական եւ հասարակական գործիչները նոյնպէս խստագոյն կերպով դատապարտել են արեւմտահայութեան դէմ գործադրուած անլուր հալածանքներն ու բռնութիւնները: Նրանք բազմաթիւ հատորներ են գրել եւ անաչառ գնահատական տուել 20-րդ դարի սկզբին հայերի նկատմամբ կատարուած ցեղասպանութեան մասին: Ֆրանսիացի աստուածաբան, փիլիսոփայ էմիլ Տոմերկը դեռեւս 1916 թ. Յունուարի 16-ին հայանպաստ ճառով հանդէս է եկել Փարիզում, Հայաստանին նուիրուած երեկոյին: 1917 թ. Ֆրանսերէն հրատարակած «Հայաստան,

հայկական հարցը եւ կոտորածները» գրքում հեղինակը բերել է հայկական կոտորածների ականատեսների վկայութիւնները:²¹

Ականատեսի անմիջական աչքերով է շարադրուած նաեւ մի այլ ֆրանսիացի պատմաբան, հրատարակախօս Ռենէ Փինոնի 1916 թ. Փարիզում լոյս տեսած «Հայերի ոչնչացումը. եղանակը՝ գերմանական, գործը՝ թուրքական» վերնագրով փաստագրական գիրքը: Այս գրքում շատ դիպուկ մատնանշուած է.

«Հայերի տեղահանումը, կանանց, երեխաներին եւ ծերերին՝ միայն նենգօրէն քողարկուած մահուան դատապարտում էր: Տեղւոյն վրայ կատարուած կոտորածը աւելի մարդկային կը լինէր: Այն կ'ազատէր մարդկանց դաժան տանջանքներից»:²²

Ֆրանսերէն փաստագրական նիւթերի հրատարակման գործում խիստ կարեւոր ներդրում ունի հայագգի ֆրանսիական պատմաբան Արթիւր Պէյլէրեանը: Նրա «Մեծ տէրութիւնները, Օսմանեան կայսրութիւնը եւ հայերը Ֆրանսիական դիւաններում (1914-1918 թթ.)» խորագրով գրքում ընդգրկուած է Առաջին Աշխարհամարտի ընթացքում թուրքիայում եւ Արեւմտեան Հայաստանում հայերի տեղահանութեան եւ կոտորածների վերաբերող 759 դիւանագիտական գեկուցումների փաստագրութիւնը:²³

* * *

«Արաբական աղբիւրները հայերին ոչնչացնելու ոճրագործութեան մասին» փաստաթղթերի ժողովածուն արաբերէն լեզուով լոյս տեսաւ Պէյրութում, 1988 թ. հալէպահայ իրաւաբան, պատմաբան Ռուբէն Պողոսեանի աշխատասիրութեամբ: Այն բաղկացած է 3 մասերից:

Առաջին մասում տրուած են Մեքքայի շերիֆ Հիւսէյն Իպն Ալի Հաշիմի երկու ուղերձները, ուղղուած աշխարհի բոլոր մահմեդականներին, ուր դատապարտուում է երիտթուրքերի «Միութիւն եւ Առաջադիմութիւն» կուսակցութեան՝ արաբ եւ ոչ թուրք ժողովուրդների նկատմամբ կատարուած յանցագործութիւնը:

Երկրորդ մասում ընդգրկուած է արաբ հասարակական գործիչ եւ գրող (ազգութեամբ թուրք) Վալի Ադ-Դին Եաքանի «Յայտնին եւ Անյայտը» գրքի «Ազատութեան մարտիրոսներ մեր հայ եղբայրների ջարդերը» հատուածը: Նա Օսմանեան կայսրութիւնը բնութագրել է, որպէս ջարդերի երկիր: Առաջինը՝ Դամասկոսի ջարդն է 1860 թուականին: Երկրորդը՝ Պուլկարներինը՝ 1877 թուականին: Երրորդը՝ Հայկական կոտորածները:

Երրորդ մասում բերուած է Ֆայզ Զոսէյնի «Ջարդերը Հայաստանի մէջ» ականատեսի աչքով նկարագրուած վկայութիւնը առաջին անգամ թարգմանուել է արաբերէնից եւ լոյս է տեսել Փրանսերէն 1917 թ. Պոմպէյում, այնուհետեւ թարգմանուել եւ հրատարակուել է անգլերէն: Գերմաներէն թարգմանութիւնը լոյս է տեսել 2 անգամ, Յիւրիխում՝ 1918 թ., Փոստամում՝ 1922 թ.: Այն հրատարակուել է նաեւ հայերէն լեզուով:

Հայերի Յեղասպանութեան վերաբերող արաբական աղբիւրների վերլուծութիւնն ու հիմնաւորումը տրուած է նաեւ Արեւելագիտութեան հիմնարկի տնօրէն Նիկոլայ Յովհաննիսեանի «1915 թուականի Հայոց Յեղասպանութեան հիմնահարցերի լուսաբանումն արաբական պատմագրութեան մէջ» ընդարձակ յօդուածում:²⁴

Պարսիկ գործիչները, պատմաբանները եւս խստագոյն կերպով դատապարտել են Հայերի Յեղասպանութիւնը: Խիստ կարեւոր է պարսիկ գրող եւ նովելիստ Մոհամմէտ Ալի Ճամալզատէի վկայութիւնը: Ականատեսի աչքով նկարագրած նրա վկայութիւնը 1987 թ. հայերէն թարգմանեց պարսկագէտ Դոկտ. Հրայր Մովսիսեանը:²⁵

***

Հայերի Յեղասպանութեան վերաբերեալ փաստաթղթերի եւ վաւերագրերի յայտնաբերման եւ հրատարակման գործում չափազանց կարեւոր աշխատանք է կատարել արժանի նահայ իրաւաբան եւ պատմաբան Փասքուալ Օհանեանը: Նա երկար տարիներ հետազօտել եւ պրպտումներ է կատարել Իսպանիայի Արքայական, ինչպէս նաեւ Վատիկանի եւ Իտալիայի քաղաքներում գտնուող արխիւներում: Փ. Օհանեանը յայտնաբերել է ցարդ անյայտ այնպիսի փաստաթղթեր, որոնք լիովին հաստատում են երիտթուրքերի կատարած յանցագործութիւնները: Յատկապէս արժէքաւոր են նրա 1986 թ. իսպաներէն լեզուով հրատարակած «Թուրքիան՝ ցեղասպան պետութիւն» փաստաթղթերի ժողովածուն, որն ընդգրկում է 524 փաստաթուղթ:²⁶ Փաստագրական նիւթերով են համալրուած նաեւ իսպաներէն լեզուով լոյս տեսած նրա 5 հատորանի «Հայկական հարցը եւ միջազգային յարաբերութիւնները» աշխատութիւնը:

1999 թ. Լոս Անճելըսում հրատարակուող «Փարոս» երկչաբաթաթերթում պարբերաբար հրատարակուեց Փրոֆ. Գէորգ Խրլորեանի «Ուրուկուայական մամուլը մերկացնում է թուրք ցեղասպաններին» խորագրով ուսումնասիրութիւնը: Փաստագրական նիւթերով հարուստ այս աշխատասիրութիւնից՝ պարզուում է՝ որ երիտթուրքերի կազ-

մակերպած Արեւմտահայերի բռնագաղթի եւ զանգուածային կոտորածների ընթացքում, Ուրուկուէյի մամուլը մանրամասն տեղեկութիւններ է հաղորդել եւ ամենայն խորութեամբ մեկնաբանել եւ լուսաբանել է Թուրքիայի որդեգրած ազգային դաժան քաղաքականութիւնը քրիստոնեայ հպատակների, յատկապէս հայերի հանդէպ, ընդգծուած է նաեւ, որ հայերի նկատմամբ կատարուող հալածանքները նախապէս ծրագրուած են եղել երիտթուրքերի կուսակցութեան կողմից:

***

1966 թ. Ակադեմիկոս Մկրտիչ Ներսիսեանի խմբագրութեամբ Երեւանում առաջին անգամ լինելով ռուսերէն լոյս տեսաւ «Հայերի Յեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում» խորագիրը կրող փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածուն: Այն Օսմանեան կայսրութիւնում հայերի կոտորածների վերաբերող փաստագրական նիւթերի առաջին հրատարակութիւնն էր:²⁷

Ժողովածուն բաղկացած է 2 մասից: 1) «Հայերի կոտորածները սուլթան Ապտուլ Համիտի (1876-1908) օրօք» եւ 2) «Հայերի զանգուածային կոտորածները Երիտթուրքերի կողմից (1909-1918)»: Այս երկու մասերում ամփոփուած են գերազանցապէս արխիւային եւ տարբեր լեզուներով հրատարակուած դիւանագիտական փաստաթղթեր. Ռուսաստանի, Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Գերմանիայի եւ Ամերիկայի Միացեալ Նահանգների դեսպանութիւնների եւ հիւպատոսութիւնների՝ իրենց երկրների արտաքին քաղաքական գերատեսչութիւններին ուղղուած զեկոյցներ ու զեկուցագրեր: Այդ գաղտնի փաստաթղթերը բացայայտում են Թուրքիայի կառավարող շրջանների կողմից հայ բնակչութեան զանգուածային ջարդերի եւ բնաջնջման նախապատրաստման ու իրականացման քաղաքականութեան իրական պատկերը:

Նշանակալի տեղ է տրուած եղեռնային իրադարձութիւնների անմիջական ականատեսների՝ օտարերկրացի ճանապարհորդների, միսիոնարների, լրագրողների, բժիշկների եւ այլն: Մեր ստացած տեղեկութիւնների համաձայն պատրաստ է հրատարակութեան նաեւ 2-րդ հատորը, որը ընդգրկում է 1917-1923 թթ. փաստագրական նիւթեր:

Փաստագրական հարուստ նիւթեր, ականատեսի վկայութիւններ, վերապրողների հաւաստի յուշագրութիւններ կան նաեւ 1965 թ. Պէյրութում Մեծ Եղեռնի 50-ամեայ տարելիցի առթիւ՝ Ռամկավար Ազատական կուսակցութեան օրկան «Ջարթօնք» օրաթերթի հրատարակած «Յուշամատեան Մեծ Եղեռնի 1915-1965» խորագիրը կրող ժողովածուի մէջ:

Վաւերագրային խիստ կարեւոր նշանակութիւն ունեն նաեւ հայ վերապրողների յուշագրութիւնները,²⁸ նամակները: Հայ վերապրողների նամակների ժողովածուն 1922 թ. Փարիզում հրատարակեց Պետրոս Տոնապետեանը «Ձայն Տառապելոց» վերնագրով, որտեղ ընդգրկուած են բռնագաղթից եւ կոտորածներից հրաշքով ազատուած տարբեր տարիքի եւ սեռի հայ տառապողների թուով 280 սրտամորմոք նամակները:

Հայ գրականութեան տաղանդաւոր ներկայացուցիչ՝ Ստեփան Ալաջաջեանը իր երկերում յատուկ ուշադրութեան առարկայ է դարձրել Հայկական Հարցն ու Մեծ Եղեռնի ողբերգութիւնը: Պատմական եւ քաղաքական իրադարձութիւնների վրայ շարադրուած նրա «Եղեգները Զխոնարհուեցին», «Չսպիացած Վէրք» երեք հատորեայ մեծարժէք գործերն ու միւս երկերը շարադրուած են փաստագրական նիւթերի հիման վրայ եւ ունեն վաւերագրական ճշգրտութիւն, քանի որ հեղինակը հնարաւորութիւն է ունեցել օգտագործելու Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքարանի արխիւային հարուստ նիւթերը:

Ապտուղ Համիտեան բռնատիրութեան եւ Մեծ Եղեռնի վերաբերեալ փաստագրական աղբիւրների թարգմանութեան եւ հրատարակման գործում մեծ աշխատանքներ են կատարուել Հայաստանի Հանրապետութեան Ազգային Ակադեմիայի՝ Պատմութեան եւ Արեւելագիտութեան ինստիտուտների պատմաբանների կողմից, որոնց աշխատութիւնները հրատարակուել են առանձին մենագրութեամբ, իսկ գիտական յօդուածների ստուար մասը լոյս է տեսել Արեւելագիտութեան ինստիտուտի հրատարակած «Մերձաւոր եւ Միջին Արեւելքի երկրներ եւ ժողովուրդներ» մատենաշարի 18 հատորներում:

Եզրակացութիւն

Այսպիսով աշխարհի տարբեր երկրների արխիւներում գտնուող վաւերագրական փաստարկները լիովին հաստատում են, որ Առաջին Համաշխարհային Պատերազմի ընթացքում մէկուկէս միլիոնից աւելի անմեղ հայեր զոհ գնացին երիտթուրքերի կառավարութեան ծրագրած ցեղասպանութեանը:

Այնպէս որ ներկայի թուրքական կառավարութիւնը ժառանգորդն է ու պատասխանատուն կատարուած այդ ծանրագոյն յանցագործութեան եւ պէտք է ճանաչի հայերի Ցեղասպանութիւնը ու արդար հատուցում տայ նրա արեան, հողային եւ նիւթական պահանջատիրութեանը:

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

1. *Տէս Գրիկէր*, Եոզղաթի հայասպանութեան վաւերագրական պատմութիւն, *Նիւ Եորք*, 1980:

2. The Memoirs of Naim Bey, London, 1980:

3. Der prozess Talaat pascha, stengraphischer prozessberucht mit einem Vorwort Armin Wegner und einem Anhang. Berlin, 1921 s. 56. *Դատավարութիւն, Թալէաթ փաշայի սղագրական զեկուցում, Վիեննա, Միխիթարեան տպարան*, 1921, էջ 90:

4. *Տէս*, 1) *Աւետիս Փափագեան*, Հայերի Ցեղասպանութիւնը ըստ երիտթուրքերի դատավարութեան փաստաթղթերի, *Երեւան*, 1988: 2) Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում, *Լոս Անճելըս*, 1996: 3) Թուրքական վաւերագրերը Հայաստանի եւ հայերի մասին (16-19-րդ դարեր), *Երեւան*, 1999: 4) Ցեղասպանութիւն եւ գոյատեւման պայքար, *Երեւան*, 2000:

5. Dr Johannes Lepsius, *Armenian und Europa*, Berlin, 1896.

6. *Deutschland und armenien, 1914-1918*, Potsdam, 1919.

7. Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915. Fascicule III, Genève, 1916, հատուածը քաղուած է՝ *Ակ. Մկրտիչ Ներսիսեանի խմբագրած «Հայերի Ցեղասպանութիւնը Օսմանեան կայսրութիւնում» փաստաթղթերի ժողովածուից*, էջ 390:

8. *Տէս* Armin Wegner and the Armenians in Anatolia 1915. Images and Testimonies, Milano, 2000.

9. *Այս գլխի հայերէն թարգմանութիւնը տէս Ռուբէն Սահակեան*, Ցեղասպանութեան պատմութիւնից, *Երեւան*, 1990, էջ 32-104:

10. Henry Morgenthau, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, New York, 1918, p. 324.

11. *Հերբերդ Ատամս Կիբբոնս*, Վերջին ջարդերը Հայաստանում. փաստեր եւ պատասխանատուութիւններ, *Թարգմանութիւն անգլերէնից, Փետրոկրատ*, 1916 (ռուսերէն): *Հայերէն թարգմ. Նիւ Եորքում*, 1916 թ.:

12. *Տէս* Richard Diran Kloian 1) *The Armenian Genocide - First 20th Century Holocaust*, Richmond, California, 1980. 2) *The Armenian Genocide: News Accounts in the American Press 1915-1922*, University of California, Berkeley, 1985.

13. *Տէս* հայերի ցեղասպանութեան նուիրուած՝ "Armenian Review" եռամսեայ հանդէսի յատուկ թողարկումը. *Genocide: Crime against Humanity, Essays and Documents*, 1984, T. 37, No. 1.

14. *The Armenian Genocide*, compiled and edited by Libarid Azadian, Armen Donoian, Los Angeles, 1987.
15. *Տէս Guide to the Armenian Genocide in the USA Archives (1915-1918)*, 1994.
16. *Այս առումով տէս The Armenian Genocide in Perspective*, edited by Richard G. Hovhannisian, New Brunswick, New Jersey, 1986.
17. *Տէս The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-1916*. London, 1916.
18. Arnold J. Toynbee, *Armenian Atrocities, The Murder of a Nation*, New York - London, 1916.
19. *Տէս* David Marshal Lang, 1) *Armenia: Cradle of Civilization*, London, 1970. 2) *The Armenians: A People in Exile*, London, 1981. Christopher J. Walker, *Armenia: The Survival of a Nation*, London, 1980. David Kishner, *The Rise of Turkish Nationalism, 1878-1908*, London, 1977.
20. *Տէս* André Mandelstam, *Le Sort de l'Empire Ottoman*, Lausanne-Paris, 1917.
21. *Տէս* Emile Doumergue, *L'Arménie, les massacres et la question d'orient. Conférence, études, documents*, Paris, 1917.
22. René Pinon, *La Suppression des Arméniens, Méthode Allemand, Travail Turque*, Paris, 1916, p. 27.
23. *Տէս* *Les Grandes Puissances. L'Empire Ottoman et les Arméniens dans les Archives Françaises (1914-1918). Recueil de documents*. Paris, 1983.
24. *Տէս «Պայքար» ամսագիրը*, 1995, թիւ 4, էջ 27-33:
25. *Տէս «Պատմաբանասիրական Հանդէս»ը*, Երեւան, 1987, Նոյ. 2 (117), էջ 232.
26. Pascual Ohanian, *Turquia, Estado Genocida (1915-1923). Documentos, Tomo I*, Buenos Aires, 1986.
27. *Նոյն նիւթերով ամբողջացած հրատարակութիւնը իրականացուեց 1982 թ., իսկ հայերէնը՝ 1991 թ.: Կազմողներն էին Մկրտիչ Ներսիսեանը եւ Ռուբէն Սահակեանը:*
28. *Տէս* 1) *Վերջինէ Սպաղլեան*, Մեծ Եղեռն, Արեւմտահայոց Բանաւոր Վկայութիւնները, Երեւան, 1995: 2) *Ա. Կիրիմեան*, Պատմում եւ թուրքական եաթաղանից փրկուածները, «Բանբեր Հաստատանի Արխիւների», թիւ 1, 1995, Երեւան:

12

ՀԻՆ ՈՒ ՆՈՐ
ՓԱՍՏԱԹՂԹԵՐ
ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ
ՎԵՐԱԲԵՐԵԱԼ

THE CREAM OF THE ARMENIAN LEADERSHIP IS MURDERED

Istanbul – On April 24, 1915, the cream of Western Armenian intelligentsia in Istanbul included 195 writers, 165 painters, 55 composers – including Gomidas Vartabed, 340 physicians, pharmacists and dentists, 175 teachers and professors, 170 lawyers and architects.

Among the murdered were world-class Armenian Ottoman poets like Krikor Zohrab, Daniel Varoujan, Yeroukhan (Yervant Sirmakesian), Siamanto (Adom Yerjanian), Roupen Zartarian, Melkon Gurjian, Roupen Sevag, Ardashes Harutiunian, and Dikran Chugurian.

All were arrested, without any reason or warrants, and sent into exile to Anatolia where they were subsequently executed by Turkish gendarmes. Only Gomidas was spared, and later spent his broken life in Paris for unsuccessful treatment of mental anguish.

– *Press Reports*

Harput – On the night of June 23, 1915, several hundred of the most prominent Armenians were sent away in ox carts from the local prison to an unknown destination. Among them were the Bishop of the Gregorian Church, most of the professors and instructors in Euphrates College, and many of the leading merchants and professional men in Harput and Mamouret-ul-Aziz. Not one of these men escaped and for a long time nothing definite was known about their fate. I wrote the Embassy in cipher about the matter immediately, as the arrests had reached such proportions that they could not be looked upon with indifference and as American institutions were being seriously affected by them. It was afterwards learned that nearly all of these men were massacred somewhere near Arghana Maden, about halfway between Harput and Diarbekir.

– *From Official Reports of Leslie Davis, American Consul in Harput, Turkey*

EYEWITNESS ACCOUNT OF ARMENIAN GENOCIDE BY A U.S. DIPLOMAT

The Slaughterhouse Province: An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917 (edited by Susan K. Blair, New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas, 1989) is based on a long forgotten report under the same title by Leslie A. Davis, an American diplomat and eyewitness to the massacres of the Armenians in Turkey.

When Davis, US Consul at Harput 1915-1917, ventured out of the city, he found out that the Ottoman policy of deportation of Armenians went much further than forcible relocation (the document ordering the deportations is reproduced together with the official US State Department translation). In his repeated hikes through the countryside, he saw the bodies of thousands of Armenians. He realized the need for a detailed record of the atrocities and brought along a doctor who determined and described the causes of death. Davis also photographed victims, and his pictures are published with the report.

Davis summarized his findings in a report submitted to the US State Department in 1918. At the time little attention was paid to it, and it was filed away in an archive. Susan K. Blair, a scholar doing research in US government archives on Turkey and the Near East, came upon the report. Although Blair first found a clue in 1980 that the American Consul had "actually seen" massacre sites, it took five years of searching to locate the account which was misfiled among a box of documents in the National Archives in Washington. Earlier, Blair's investigations had turned up the diplomat's long lost photographs in the custody of two 95-year-old residents of Ithaca, NY.

It was the historian Barbara Tuchman who first confirmed that this find was "of great importance," said Blair. Then she notified the publisher Caratzas, after another publisher, fearing controversy, turned her down.

Blair says harrassment attempts began soon after the first announcement about discovery of the long-lost documents and the forthcoming book were made. A bomb threat brought law enforcement and security experts into the picture, and Blair and her family left their home and went into hiding.

Diplomat Davis describes as "certain death" the original Turkish intention to relocate the Armenian population from the province under his jurisdiction to an area miles across the desert. "A massacre, however horrible the word may sound, would be humane in comparison," Mr. Davis wrote to the

US Ambassador, Henry Morgenthau Sr. He later reported that the massacre was the intention. "The country is to be purely Moslem and nothing else," Davis wrote in a follow-up letter, which outlined the Young Turk's regime's goal of uniting the nations on the basis of religious unity, excluding Christian Armenians.

Horrified by the brutality, and the tens of thousands of corpses he observed on three separate investigations, Davis found little to indicate mass death from famine or epidemic.

The Slaughterhouse Province consists of Davis' reports, his consular dispatches sent from Harput to the US Embassy in Constantinople, his photographs of victims, and introduction by Susan Blair, the deportation proclamation, and other documents relating to the genocide. The endpapers of the book reproduce a later Turkish Army contour map of the area, permitting the reader to follow the author's description.

– *Internet on the Holocaust and Genocide*

ՀԱՅ ՂԵԿԱՎԱՐՈՒԹԵԱՆ ԸՆՏՐԱՆԻՆ ԿԸ ԲՆԱՋՆՁՈՒԻ

Ուրախութեամբ կը ներկայացնեմք հետեւեալ երկու վկայութիւնները, որոնք յիշուած են Դոկտ. Փրոֆ. Իգրաէլ Չառնիի (Israel W. Charney) «Ցեղասպանութեան Համայնագիտարան» (Encyclopaedia of Genocide) հատոր Ա. (Volume I) «Հայոց Ցեղասպանութիւն» գլուխին տակ, էջ 66. 67:

Իգրաէլ Չառնիին նախընտրուած է որպէս միջազգային դեմք ցեղասպանութեան հիմունք գիտնական:

Ստամպուլ – 24 Ապրիլ, 1915-ին, Ստամպուլի արեւմտահայ մտաւորականութեան ընտրանին կը հաշուէր 195 գրող, 165 նկարիչ, 55 երաժշտահան – ներառեալ կոմիտաս վարդապետը – , 340 բժիշկ, դեղագործ եւ ատամնաբոյժ, 175 ուսուցիչ ու դասախօս, 170 փաստաբան ու ճարտարագէտ:

Սպաննուածներուն մէջ էին հանրայայտ օսմանեան հայ գրողներ ինչպէս՝ Գրիգոր Զօհրապ, Դանիէլ Վարուժան, Երուխան (Երուանդ Սրմաքեշխանլեան), Սիւսանթո (Ատոմ Եարճանեան), Ռուբէն Չարդարեան, Մելքոն Կիւրճեան, Ռուբէն Սեւակ, Արտաշէս Յարութիւնեան եւ Տիգրան Զէօկիւրեան:

Բոլորն ալ կամայականօրէն ձերբակալուած են, առանց պատճառի կամ հիմքի, եւ աքսորուած են Անատոլիա, ուր ապա թուրք

քաղաքապահներու կողմէ սպաննուած են: Խնայուած է միայն կոմիտասը, որ ետքը մտային անձկութեան անյաջող դարմանումի համար իր աղճատուած կեանքը անցուց Փարիզ:

– Մամուլի տեղեկատուութիւններ

Խարբերդ – 23 Յունիս, 1915-ի գիշերը, ամենաերեւելի հայերէն քանի մը հարիւր հոգի, տեղական բանտէն եզաքաշ կառքերով անյայտ ուղղութեամբ տարուած են: Անոնց մէջ էին լուսաւորչական եկեղեցւոյ եպիսկոպոսը, Եփրատ գոլէճի պրոֆեսորներուն եւ դասախօսներուն մեծ մասը, եւ Խարբերդի ու Մամուրէթ-ու-Ազիզի առաջնակարգ վաճառականներէն ու արհեստագէտներէն շատերը: Այս մարդոցմէ ոչ ոք ազատած է եւ երկար ժամանակ ոչ մէկ յստակ բան յայտնի էր իրենց ճակատագրէն: Անմիջապէս խնդրին մասին ծածկագրով տեղեկացուցի դեսպանատան, որովհետեւ ձերբակալութիւնները այնպիսի համեմատութիւններու հասած էին որ կարելի չէր անտեսել զանոնք եւ ամերիկեան հաստատութիւններ լուրջ կերպով սկսած էին ազդուիլ ատոնց պատճառաւ: Ետքը իմացուեցաւ որ այս մարդոց գրեթէ բոլորը ջարդուելու են Արդանա-Մատենի մօտերը տեղ մը, համարեա Խարբերդէն Տիարպեքիի կէս ճամբան:

– Խարբերդի (Թուրքիա) մէջ Ամերիկեան Հիւպատոս Լեսլի Ա. Տէյվիսի պաշտօնական տեղեկագիրներէն

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹԵԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՄԻ ՎԿԱՅՈՒԹԻՆ Միացեալ Նահանգներու Դիւանագետի մը կողմէ

Սպանդանոցի գաւառը. ամերիկացի դիւանագետի մը տեղեկագիրը Հայկական Ցեղասպանութեան մասին, 1915-1917 (խմբագիր՝ Սուզան Ք. Պլէր. Նիւ Ռոչէյ, Նիւ Եորք, Արիստիդ Դ. Բարաթզաս, 1989) հիմնուած է երկար ժամանակ անտեսուած նոյնանուն տեղեկագրի մը վրայ, գրուած՝ ամերիկեան դիւանագէտ եւ թուրքիոյ մէջ ջարդերուն ականատես Լեսլի Ա. Տէյվիսի կողմէ:

Երբ 1915-1917 Միացեալ Նահանգներու Խարբերդի մէջ Հիւպատոս Տէյվիս քաղաքէն դուրս կը յանդգնի գալ, կը տեսնէ որ հայերը տարագրելու օսմանեան քաղաքականութիւնը բռնի տեղահանութենէ շատ աւելի հեռուն կ'երթայ (տարագրութիւնները հրահանգող փաստաթուղթը ԱՄՆ-ի Պետական Բաժանմունքի պաշտօնական թարգմանութեան հետ վերարտադրուած է): Գաւառի տարածքին իր յաճա-

խակի թափառումներուն ընթացքին հազարաւոր հայերու դիակներու կը հանդիպի: Կը գիտակցի վայրագութիւններու մանրամասն տեղեկագրի մը անհրաժեշտութեան եւ հետը բժիշկ մը կը տանի, որ կ'որոշէ ու կը նկարագրէ սպանութեանց պատճառները: Տէյվիս նաեւ կը լուսանկարէ զոհերը եւ իր լուսանկարները տեղեկագրին հետ կը հրատարակուին:

Տէյվիս 1918-ին ԱՄՆ-ի Պետական Բաժանմունքին յանձնուած տեղեկագրի մը մէջ կ'ամփոփէ իր եզրակացութիւնները: Ատենին, շատ կարեւորութիւն չէ տրուած ատոր եւ արխիւի մը մէջ ի պահ դրուած է: Սուզան Ք. Պլէր, ԱՄՆ-ի պետական արխիւներուն մէջ թուրքիոյ եւ Մերձաւոր Արեւելքի մասին հետազոտող բանասէր մը, պատահաբար կը գտնէ զայն: Թէեւ Պլէր առաջին անգամ 1980-ին նշոյլ մը գտած էր թէ ամերիկացի դիւանագէտը «խսկապէս տեսած» էր ջարդերու վայրերը, հինգ տարուան փնտռութիւնէ ետք միայն կրցած է յայտնաբերել հաղորդումը, որ Ուաշինկթընի Ազգային Արխիւներուն փաստաթուղթերու տուփի մը մէջ սխալ տեղադրուած էր: Նախապէս, Պլէրի խուզարկումները երեւան հանած էին դիւանագէտին երկար ատեն կորսուած լուսանկարները՝ Իթաքայի, նիւ Եորք, 95-ամեայ բնակիչներու մօտ:

Պատմաբան Պարպարա Թուչմանն էր որ առաջինը հաստատեց թէ այս գիւտը «մեծ կարեւորութիւն» ունի, կ'ըսէ Պլէր: Ան ապա կ'իմացնէ հրատարակիչ Քարաթզասին՝ բանակուիւ է վախնալով այլ հրատարակիչէ մը մերժուելէն ետք:

Պլէր կ'ըսէ, թէ հետապնդումն ու ճնշումները սկսան՝ երկար ատեն կորսուած փաստաթուղթերուն յայտնութեան եւ հրատարակուելիք գրքին մասին առաջին յայտարարութիւններէն անմիջապէս ետք: Ռմբահարման սպառնալիք մը ոստիկանութիւնն ու ապահովութեան մասնագէտներ միջամուխ կը դարձնէ խնդրին մէջ, իսկ Պլէր ու իր ընտանիքը կը թողուն իրենց տունը եւ կ'ապրին թաքնուած:

Դիւանագէտ Տէյվիս «ստոյգ մահ» կ'որակէ իր իրաւասութիւնը եղող գաւառէն հայ բնակչութիւնը անապատին միւս կողմը մղոններով հեռու վայր մը տեղափոխելու թուրք սկզբնական մտադրութիւնը: «Ջարդը, որքան ալ ահաւոր հնչէ բառը, բաղդատաբար աւելի մարդկային պիտի ըլլար», կը գրէ Պր. Տէյվիս ԱՄՆ-ի դեսպան Հենրի Մորկընթաու Երէցին: Ետքը կը տեղեկագրէ թէ ջարդն էր մտադրութիւնը: «Երկիրը զուտ մուսուլման պէտք է ըլլայ եւ ուրիշ ոչինչ», կը գրէ Տէյվիս յետագայ նամակի մը մէջ, որ կ'ուրուագծէ հայերու

բացառութեամբ ազգը կրօնական միութեան հիմքի վրայ համախմբելու Երիտթուրք վարչակարգին նպատակը:

Սարսափած՝ երեք տարբեր հետազոտութիւններու ընթացքին տեսած վայրագութիւններէն ու բիւրահազար դիակներէն, Տէյվիս զանգուածային մահը սովի կամ համաճարակի հետ կապող շատ քիչ բան գտած է:

Սպանդանոցի գաւառը բաղկացած է Տէյվիսի տեղեկագրերէն, Խարբերդէն ԱՄՆ-ի Կոստանդնուպոլսոյ դեսպանատան յղուած իր հիւպատոսական պաշտօնագրերէն, զոհերու իր լուսանկարներէն եւ Սուզան Պլէրի ներածականէն, տարագրութեան հրովարտակէն եւ ցեղասպանութեան առնչուող այլ փաստաթուղթերէ: Գրքին ներդիրով վերարտադրուած է յետագայ թրքական բանակի շրջանի տեղագրական քարտէզ մը, օգնելու ընթերցողին հեղինակի նկարագրութիւններուն հետեւելու:

ALLIES' STERN WARNING TO TURKEY

We have received the following from the Press Bureau:—

His Majesty's Government, in common with the Governments of France and Russia, make the following public declaration:

For about the last month the Kurds and the Turkish population of Armenia have been engaged in massacring Armenians, with the connivance and often the help of the Ottoman authorities. Such massacres took place about the middle of April at Erzerum, Dertchan, Egin, Bitlis, Sassoun, Moush, Zeitun, and in Cilicia. The inhabitants of about 100 villages near Van were all assassinated and the town itself the Armenian quarter is besieged by Kurds. At the same time the Ottoman Government at Constantinople is raging against the inoffensive Armenian population.

In the face of the fresh crimes, committed by Turkey, the Allied Governments announce publicly to the Sublime Porte that they will hold all the members of the Ottoman Government, as well as such agents as are implicated, personally responsible for such massacres.

ԴԱՇՆԱԿԻՑՆԵՐՈՒ ԽԻՍՏ ՍՊԱՌՆԱԼԻՔԸ ԹՈՒՐԿԻՈՅ

Մամուլի դիւանէն ստացած ենք հետեւեալը:—

Նորին Վեհափառութեան Կառավարութիւնը, Ֆրանսայի եւ Ռուսիոյ Կառավարութիւններուն հետ միասին, հետեւեալ հրապարակային յայտարարութիւնը կ'ընեն.

Վերջին ամսուն, Հայաստանի քիւրտ եւ թուրք բնակչութիւնը հայեր ջարդելու անցած է, Օսմանեան իշխանութիւններու սադրանքով ու յաճախ օգնութեամբ: Այսպիսի ջարդեր տեղի ունեցած են մօտաւորապէս Ապրիլի կիսուն էրզրումի, Դերջանի, էկիւնի, Պիթլիսի, Սասունի, Մուշի, Ջէյթունի եւ Կիլիկիոյ տարածքին: Վանի մօտակայքը

The Times, London, 24.5.1915

The Armenian Genocide
Documentation, Volume I
Munich 1987 (in German, French, English)
Institut für Armenische Fragen
Page 306

գրեթէ 100 գիւղերու բնակիչները սպաննուած են, իսկ քաղաքին հայկական թաղամասը պաշարուած է քիւրտերով: Նոյն ատեն Կոստանդնուպոլսոյ Օսմանեան Կառավարութիւնը մոլեգնած է անվնաս հայ բնակչութեան դէմ:

Թուրքիոյ կողմէ գործադրուած նորագոյն ոճիրներուն դիմաց, Դաշնակից Կառավարութիւնները հրապարակաւ Բարձրագոյն Դրան կը յայտարարեն որ Օսմանեան Կառավարութեան բոլոր անդամները, ինչպէս նաեւ մասնակից գործակատարները, անձամբ պատասխանատու պիտի համարեն այս ջարդերուն համար:

The Times, London, 24.5.1915

Թարգմ. Երուանդ Քոչունեան

***

Դաշնակիցներուն այս դատապարտող յայտարարութիւնն ստանալուն պէս Գերմանիայի Արտաքին Գործերու դիւանագէտները առաջարկած են վարչապետ Թէօպալդ Ֆոն Բեթման Հոլվեգին փոխել քաղաքականութիւնը: Արտաքին Գործոց Նախարարութիւնը առաջարկած է, որ Գերմանիան հրապարակաւ հանդէս գայ, որ Գերմանիան որեւէ առնչութիւն չունի հայոց ցեղասպանութեան հետ:

Բեթման Հոլվեգը հակառակեր է այս առաջարկին: Անոր տեսակէտը եղած է այն որ հայոց սպանող շատ փոքր է համեմատած Գերմանիոյ ունեցած այլ խնդիրներուն հետ, եւ հայոց ճակատագիրը գին մըն է որ իր կառավարութիւնը պէտք է ընդունի որպէսզի կարենայ օսմանցի դաշնակիցին իր կողմը պահել պատերազմի ատեն:

Անոր դիրքը յստակ էր:

Առաջարկուած հրապարակային դատապարտումը դաշնակիցի մը, այս պատերազմի ատեն, պատմութեան մէջ աննման պատժազափ մըն է: Մեր միակ նպատակն է Թուրքիան պահել մեր կողմը մինչեւ պատերազմի աւարտը: Փոյթ չէ թէ հայերը ատկէ կը կործանուին, փճանան կամ ոչ: Անգամ՝ պատերազմը երկար շարունակուելու պարագային մենք շատ պէտք պիտի ունենանք թուրքերուն:

(Metternich to Bethmann Hollweg Dec. 7. 1915 A. 36184 AA-PA)

Hilmar Kaiser-Eberhard-ի գրքի յառաջաբանը էջ X.

From:

THE TREATMENT OF ARMENIANS IN THE OTTOMAN EMPIRE

INFORMATION REGARDING EVENTS IN ARMENIA
PUBLISHED IN THE "SONNENAUFANG"
(ORGAN OF THE "GERMAN LEAGUE FOR THE PROMOTION
OF CHRISTIAN CHARITABLE WORK IN THE EAST").
OCTOBER, 1915; AND IN THE "ALIGNMENT MISSIONS-
ZEITSCHRIFT," NOVEMBER, 1915

This testimony is especially significant because it comes from a German source, and because the German Censor made a strenuous attempt to suppress it.

The same issue of the "Sonnenaufgang" contains the following editorial note:—

"In our preceding issue we published an account by one of our sisters (Schwester Möhring) of her experiences on a journey, but we have to abstain from giving to the public the new details that are reaching us in abundance. It costs us much to do so, as friends will understand; but the political situation of our country demands it."

In the case of the "Allgemeine Missions-Zeitschrift," the Censor was not content with putting pressure on the editor. On the 10th November, he forbade the reproduction of the present article in the German press, and did his best to confiscate the whole current issue of the magazine. Copies of both publications, however, found their way across the frontier.

Both the incriminating articles are drawn from common sources, but the extracts they make from them do not entirely coincide, so that, by putting them together, a fuller version of these sources can be compiled.

In the text printed below, the unbracketed paragraphs are those which appear both in the "Sonnenaufgang" and in the "Allgemeine Missions-Zeitschrift"; while paragraphs included in angular brackets (<>) appear only in the "Sonnenaufgang," and those in square brackets ([ ]) only in the "Allgemeine Missions-Zeitschrift."

Between the 10th and the 30th May, 1,200 of the most prominent Armenians and other Christians, without distinction of confession, were arrested in the Vilayets of Diyarbekir and Mamouret-ul-Aziz.

<It is said that they were to be taken to Mosul, but nothing more has been heard of them.>

[On the 30th May, 674 of them were embarked on thirteen Tigris barges, under the pretext they were to be taken to Mosul. The Vali's aide-de-camp, assisted by fifty gendarmes, was in charge of the convoy. Half the gendarmes started off on the barges, while the other half rode along the bank. A short time after the start the prisoners were stripped of all their money (about

£6,000 Turkish) and then of their clothes; after that they were thrown into the river. The gendarmes on the bank were ordered to let none of them escape. The clothes of these victims were sold in the market of Diyarbekir.]

<About the same time 700 young Armenian men were conscribed, and were then set to build the Karabaghthché-Habashi road. There is no news of these 700 men either.

It is said in Diyarbekir five or six priests were stripped naked one day, smeared with tar, and dragged through the streets.>

In the Vilayet of Aleppo they have evicted the inhabitants of Hadjin, Shar Albustan, Göksoun, Tasholouk, Zeitoun, all the villages of Alabesh, Geben, Shivigli, Furnus and the surrounding villages, Fundajak, Hassan-Beyli, Harni, Lapashli, Dört Yöl and others.

[They have marched them off in convoys into the desert on the pretext of settling them there. In the village of Tel-Armen (along the line of the Bagdad Railway, near Mosul) and in the neighbouring villages about 5,000 people were massacred, leaving only a few women and children. The people were thrown alive down wells or into the fire. They pretend that the Armenians are to be employed in colonising land situated at a distance of from twenty-four to thirty kilometers from the Bagdad Railway. But as it is only the women and children who are sent into exile, since all the men, with the exception of the very old, are at the war, this means nothing less than the wholesale murder of the families, since they have neither the labour nor the capital for clearing the country.

[For a whole month corpses were observed floating down the river Euphrates nearly every day, often in batches of from two to six corpses bound together. The male corpses are in many cases hideously mutilated (sexual organs cut off, and so on), the female corpses are ripped open. The Turkish military authority in control of the Euphrates, the Kaimakam of Djerablous, refuses to allow the burial of these corpses, on the ground that he finds it impossible to establish whether they belong to Moslems or to Christians. He adds that no one has given him any orders on the subject. The corpses stranded on the bank are devoured by dogs and vultures. To this fact there are many German eye-witnesses. An employee of the Bagdad Railway has brought the information that the prisons at Biredjik are filled regularly every day and emptied every night – into the Euphrates. Between Diyarbekir and Ourfa a German cavalry captain saw innumerable corpses lying unburied all along the road.]

<The following telegram was sent to Aleppo from Arabkir:— "We have accepted the True Religion. Now we are all right." "The inhabitants of a village near Anderoun went over to Islam and had to hold to it. At Hadjin six families wanted to become Mohammedans. They received the verdict: "Nothing under one hundred families will be accepted."

Aleppo and Ourfa are the assemblage places for the convoys of exiles. There were about 5,000 of them in Aleppo during June and July, while during the whole period from April to July many more than 50,000 must have passed through the city. The girls were abducted almost without exception by the soldiers and their Arab hangers-on. One father, on the verge of despair, besought me to take with me at least his fifteen-year-old daughter, as he could no longer protect her from the persecutions inflicted upon her. The children left behind by the Armenians on their journey are past counting.

Women whose pains came upon them on the way had to continue their journey without respite. A woman bore twins in the neighborhood of Aintab; next morning she had to go on again. She very soon had to leave the children under a bush, and a little while after she collapsed herself. Another, whose pains came upon her during the march, was compelled to go on at once and fell down dead almost immediately. There were several more incidents of the same kind between Marash and Aleppo.

The villagers of Shar were permitted to carry all their household effects with them. On the road they were suddenly told: "An order has come for us to leave the high road and travel across the mountains." Everything – wagons, oxen and belongings – had to be left behind on the road, and then they went on over the mountains on foot. This year the heat has been exceptionally severe, and many women and children naturally succumbed to it even in these early stages of their journey.

There are about 30,000 exiles of whom we have no news at all, as they have arrived neither at Aleppo nor at Ourfa.>

The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon, Secretary of State of Foreign Affairs. With a preface by Viscount Bryce. London 1916, Doc. 12, p. 25-27.

The Armenian Genocide

Documentation, Volume I 655 pages

Munich 1987 (in German, French, English)

Institut Für Armenische Fragen

Pages 303-305

«ՀԱՅՈՑ ՀԱՆԴԵՊ ՎԵՐԱԲԵՐՄՈՒՆՔԸ ՕՍՄԱՆԵԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹԵԱՆ ՄԷՉ» ՀԱՏՈՐԵՆ

Հայաստանի դեպքերուն մասին տեղեկութիւն՝ հրատարակւած՝ «Սոննենաուֆկանկ»ի – օրկան «Արեւելի մէջ ֆրիստոնէական նպաստի ֆաշալերման գերման լիկա»ի մէջ, Հոկտեմբեր, 1915, եւ «Ալկեմայնէ միսիոնս-գայտըրիֆթ»ի մէջ, Նոյեմբեր, 1915.

Այս վկայութիւնը յատկապէս նշանակալից է, քանի որ կու գայ գերման աղբիւրէ եւ որովհետեւ գերման գրաբնիչը խստագոյն ճիգ գործադրած է զայն խափանելու:

«Սոննենաուֆկանկ»ի նոյն թիւը հետեւեալ խմբագրական նոթը կը պարունակէ.—

«Մեր նախորդ թիւով հրատարակեցինք մեր ֆոյրերէն միոյն – Շվեսթր Մոհրինկ – հաշուետուութիւնը իր նամրորդութեան ընթացքին ունեցած փորձառութիւններուն մասին, սակայն պէտք է ետ կենանք մեզի առատօրէն հասնող նոր մանրամասնութիւնները հանրութեան մատուցել: Ասիկա մեզի սուղի կը նստի, ինչպէս մեր բարեկամները պիտի հասկնան. սակայն մեր երկրին ֆաղափական կացութիւնը զայս կը պարտադրէ:

«Ալկեմայնէ միսիոնս-գայտըրիֆթ»ի պարագային, գրաբնիչը չէ բաւականացած խմբագրին վրայ ննչում բանեցնելով: Նոյեմբերի 10-ին, ան արգիլած է ներկայ յողուածին արտատպումը գերման մամուլին կողմէ եւ իր լաւագոյնը ըրած՝ հանդէսին ընթացիկ ամրող թիւը բռնագրաւելու: Սակայն գոյգ հրատարակութիւններէն օրինակներ սահմանէն կրցած են անցնիլ:

Երկու մեղադրական յողուածներն ալ հասարակաց աղբիւրներէ շարադրուած են, սակայն անոնցմէ ըրած իրենց ֆաղուածները բոլորովին չեն համընկնիր, ուստի, զանոնք իրարու բերելով, այդ աղբիւրներուն աւելի լրիւ տարբերակը կարելի է կազմել:

Ստորեւ տպուած ներդիրին մէջ, անփակագիծ պարբերութիւնները կ'երեւան «Սոննենաուֆկանկ»ին եւ «Ալկեմայնէ միսիոնս-գայտըրիֆթ»ին մէջ հաւասարապէս, մինչ անկիւնաւոր փակագիծերու – <> – միջեւ առնուած պարբերութիւնները կ'երեւան միայն «Սոննենաուֆկանկ»ին մէջ, իսկ ֆառակուսի փակագիծերու – [] – մէջինները՝ միայն «Ալկեմայնէ միսիոնս-գայտըրիֆթ»ին մէջ:

Մայիսի 10-30-ի միջև, ամենէն երեւելի հայերէ եւ այլ քրիստոնեաներէ 1200 հոգի, առանց դաւանանքի խտրութեան, ձերբակալուած են Տիարպեքիւրի եւ Մամուրէթ-ու-Ազիզի վիլայէթներուն տարածքին:

<Կ'ըսուի թէ Մուսուլ տարուած են, սակայն ոչ մէկ յաւելեալ լուր կայ իրենցմէ: >

[Մայիսի 30-ին, անոնցմէ 674 հոգի տեղադրուած են տասներեք Տիգրիսեան լաստամակոյկներու մէջ, զանոնք Մուսուլ փոխադրելու պատրուակին տակ: Վալիին համհարզը, յիսուն քաղաքապահներու օգնութեամբ կը հսկէր խումբին: Քաղաքապահներուն կէսը լաստամակոյկներուն մէջ եղած են, մինչ միւս կէսը գետափին ձիերով կ'ընկերանային: Մեկնումէն քիչ ետք բանտարկեալները իրենց ամբողջ դրամէն — մօտ 6,000 թրքական ոսկի — կեղեքուած են, ապա՝ հագուստներէն. ասկէ ետք՝ գետը շարտուած: Գետեզրի քաղաքապահներուն հրամայուած է ոչ ոքի թոյլ չտալ փախչիլ: Այս զոհերուն հագուստները Տիարպեքիւրի շուկան ծախուած են:]

<Մօտաւորապէս նոյն ատեն 700 երիտասարդ հայեր զօրահաւաքուած են եւ սահմանուած՝ Գարապախչէ-Հապաշի ճամբան չինելու: Այս 700 մարդոցմէ ալ լուր չկայ:

Կ'ըսուի թէ օր մը հինգ կամ վեց կղերականներ Տիարպեքիւրի մէջ մերկացուած են, կուպրով թաթխուած ու փողոցներով քաշքշուած: >

Հալէպի վիլայէթէն Հաճընի, Շարի, Ալպուստանի, Կէօքսունի, Թաշօլուքի, Ձէյթունի, Ալաբէշի բոլոր գիւղերուն, Գեբենի, Շիվիլիի, Ֆուրնուսի եւ շրջակայ գիւղերուն, Ֆունտաճագի, Հասան-Պէյլիի, Հարնիի, Լափփաշլիի, Տէօրթ-Շօլի եւ այլ բնակչութիւնը աքսորուած է:

[Զանոնք ուղեխումբերով քշած են անապատ, հոն զիրենք բնակեցնելու պատրուակով: Թել-Արմեն գիւղին — Պաղտատի Երկաթուղագծի կողքին, Մուսուլի մօտ — եւ դրացի գիւղերուն մէջ մօտ 5,000 հոգի ջարդուած է, միայն քանի մը կիներ ու երախաներ խնայելով: Ժողովուրդը ողջ-ողջ հորերու կամ կրակի մէջ շարտուած են: Կը ձեւացնեն թէ հայերը Պաղտատի Երկաթուղիէն քսանչորսերեսուն քիլոմետր հեռաւորութեամբ տարածքը գաղթաբնակեցնելու պիտի գործածուին: Սակայն, տրուած ըլլալով որ միայն կիներն ու մանուկներն են որ աքսորի կը տարուին, քանի որ բոլոր այրերը, բացի շատ ծերերէն, պատերազմի գացած են, ասիկա ընտանիքներուն ամբողջական սպանութենէն զատ բան չի նշանակեր, որովհետեւ ոչ

աշխատողքը, ոչ ալ դրամագլուխը ունին երկրամասը բնակելի դարձնելու:]

[Ամիս մը ամբողջ, գրեթէ ամէն օր, Եփրատ գետի հոսանքն ի վար ծփացող դիակներ տեսնուած են, յաճախ երկուքէն վեց դիակ իրարու կապուած խուրճերով: Շատ մը պարագաներու, արու դիակները զարհուրելիօրէն հաշմուած են — սեռային գործարանները հատանուած, եւայլն —, իգական դիակները՝ հերձուած: Եփրատին հսկող զինուորական իշխանութիւնը, Ճերապլուսի Գայմագամը, մերժած է այս դիակներուն թաղումը արտօնել, պատճառաբանելով որ անկարելի կը գտնէ հաստատել թէ անոնք իսլամներու կամ քրիստոնեաներու կը պատկանին: Ան աւելցուցած է թէ ոչ ոք այդ մասին իրեն հրահանգ տուած է: Գետափին թողլքուած դիակները շուներու եւ անգղերու կողմէ կը յօշոտուին: Այս իրողութեան բազմաթիւ գերման ականատեսներ կան: Պաղտատի Երկաթուղագծի մէկ պաշտօնեան տեղեկութիւն բերած է թէ Պերեճիքի բանտերը կանոնաւոր կերպով կը լեցուին ամէն օր եւ կը պարպուին ամէն գիշեր — Եփրատին մէջ: Գերման հեծելազօրի հարիւրապետ մը անհաշիւ անթաղ դիակներ տեսած է Տիարպեքիւրի եւ Ուրֆայի ամբողջ ճամբու երկայնքին:]

<Արաբկիրէն Հալէպ հետեւեալ հեռագիրը տրուած է. «Մենք ընդունած ենք ճշմարիտ կրօնքը: Հիմա լաւ ենք»: Անտերումի մօտ գիւղի մը բնակիչները իսլամացած են եւ ստիպուած են այդպէս ալ մնալ: Հաճընի մէջ վեց ընտանիք ուզած են մահմետական դառնալ: Այս վճիռը ստացած են. «Ոչ պակաս քան հարիւր ընտանիք ընդունելի է»:

Հալէպ եւ Ուրֆա աքսորեալներու ուղեխումբերուն հաւաքման վայրերն են: Յունիսին եւ Յուլիսին անոնցմէ մօտ 5,000 հոգի կային Հալէպ, մինչ Ապրիլէն Յուլիս ամբողջ տեւողութեան աւելի քան 50,000 պէտք է անցած ըլլան այդտեղէն: Գրեթէ առանց բացառութեան աղջիկները առեւանգուած են զինուորներու եւ իրենց մակաբոյծ արաքներու կողմէ: Հայր մը, յուսահատութեան եզրին, ինձմէ խնդրեց հետս վերցնել գոնէ իր տասնհինգամեայ դուստրը, քանի որ չէր կրնար այլեւս պաշտպանել զայն պատուհասող բռնադատութիւններէն: Գաղթի ընթացքին հայերու կողմէ լքուած երախաները անհամար են:

Կիներ, որոնց ցաւերը կը սկսին պատահիլ ճամբուն վրայ, ստիպուած են շարունակել ուղեւորութիւնը առանց հանգիստի:

Այնթապի մերձակայքը կին մը գոյգեր ծնաւ. յաջորդ առաւօտ հարկադրուած էր կրկին ճամբայ ելլել: Շուտով ստիպուած էր նորածինները թուփի մը տակ թողուլ, իսկ քիչ ետք՝ ինքն ալ տապալած էր: Ուրիշ մը, որուն ցաւերը սկսան քայելու ժամանակ, պարտադրուած էր շուտով շարունակելու եւ գրեթէ անմիջապէս՝ դիտապաստ ինկած: Նոյնանման բազմաթիւ դէպքեր պատահած են Մարաշի եւ Հալէպի միջեւ:

Շարի գիւղացիներուն արտօնուած էր իրենց տնային բոլոր ինչքերը հետերնին տանիլ: Ճամբան յանկարծ իրենց ըսուած է. «Հրաման եկած է որ մայր ուղին թողունք եւ լեռներուն վրայով ընթանանք»: Ամէն բան – կառքերը, եզները եւ ինչքերը – ստիպուած էին լքել ճամբու եզրին եւ ատկից ետք՝ յետիոտն կտրած լեռները: Այս տարի սոթը բացառաբար դաժան եղած է եւ շատուշատ կիներ ու մանուկներ բնականաբար մահացած ատկէ, նոյնիսկ իրենց գաղթի այս կանուխ հանգրուաններուն:

Մօտ 30,000 աքսորեալներ կան, որոնցմէ ոչ մէկ լուր ունինք, որովհետեւ ոչ Հալէպ, ոչ ալ Ուրֆա ժամանած են:»

Անգլերէնէ թարգմ.
Երուանդ Քոչուրեան

Հայոց հանդէպ վերաբերումը Օսմանեան կայսրութեան մէջ: Վաւերագրեր ներկայացուած Ֆալլոտոնի դերկոմս կրէյն, Արտաքին Գործոց Պետական Քարտուղար: Յառաջարան դերկոմս Պրայսի: Լոնտոն 1916, Վաւերաթուղթ 12, էջ 25-27:

DEAD RECKNONING

Why is it that only one of the great holocausts of the last century merits a capital 'H'? Here, Robert Fisk, who has spent many years researching the massacre of one and a half million Armenian Christians, argues that all acts of genocide deserve equal recognition.

5 August 2000

In the spring of 1993, with my car keys, I slowly unearthed a set of skulls from the clay wall of a hill in northern Syria. I had been looking for the evidence of a mass murder – the world's first genocide – for the previous two days but it took a 101 year-old Armenian woman to locate the river bed where her family were murdered in the First World War. The more I dug into the hillside next to the Habur river, the more skulls slid from the earth, bright white at first then, gradually, collapsing into paste as the cold, wet air reached the calcium for the first time since their mass murder. The teeth were unblemished – these were mostly young people – and the bones I later found stretched behind them were strong. Backbones, femurs, joints, a few of them laced with the remains of some kind of cord. There were dozens of skeletons here. The more I dug away with my car keys, the more eye sockets peered at me out of the clay. It was a place of horror.

In 1915, the world reacted with equal horror as news emerged from the dying Ottoman Empire of the deliberate destruction of at least a million and a half Christian Armenians. Their fate – the ethnic cleansing of this ancient race from the lands of Turkey, the razing of their towns and churches, the mass slaughter of their menfolk, the massacre of their women and children – was denounced in Paris, London and Washington as a war crime. Tens of thousands of Armenian women – often after mass rape by their Turkish guards – were left to die of starvation with their children along the banks of the Habur river near Deir-ez-Zour, in what is today northern Syria. The few men who survived were tied together and thrown into the river. Turkish gendarmes would fire a bullet into one of them and his body would drag the rest to their deaths. Their skulls – a few of them – were among the bones I unearthed on that terrible afternoon seven years ago.

The deliberate nature of this slaughter was admitted by the then Turkish leader, Enver Pasha, in a conversation with Henry Morgenthau, the US ambassador in Constantinople, a Jewish-American diplomat whose vivid reports to Washington in 1915 form an indictment of the greatest war crime

the modern world had ever known. Enver denounced the Armenians for siding with Russia in its war with the Turks. But even the Germans, Ottoman Turkey's ally in the First World War, condemned the atrocities; for it was the Armenian civilian population which was cut down by the Turks. The historian Arnold Toynbee, who worked for the Foreign Office during the war, was to record the "atmosphere of horror" which lay over the abandoned Armenian lands in the aftermath of the savagery. Men had been lined up on bridges to have their throats cut and be thrown into rivers; in orchards and fields, women and children had been knifed. Armenians had been shot by the thousands, sometimes beaten to death with clubs. Earlier Turkish pogroms against the Armenians of Asia Minor had been denounced by Lord Gladstone. In the aftermath of the 1914-1918 war, Winston Churchill was the most eloquent in reminding the world of the Armenian Holocaust.

"In 1915 the Turkish Government began and ruthlessly carried out the infamous general massacre and deportation of Armenians in Asia Minor," Churchill wrote in his magisterial volume four of *The Great War*. "... the clearance of the race from Asia Minor was about as complete as such an act, on a scale so great, could well be... There is no reasonable doubt that this crime was planned and executed for political reasons." Churchill referred to the Turks as "war criminals" and wrote of their "massacring uncounted thousands of helpless Armenians – men, women and children together; whole districts blotted out in one administrative holocaust – these were beyond human redress."

So Churchill himself, writing 80 years ago, used the word "holocaust" about the Armenian massacres. I am not surprised. A few miles north of the site where I had dug up those skulls, I found a complex of underground caves beneath the Syrian desert. Thousands of Armenians had been driven into this subterranean world in 1915 and Turkish gendarmes lit bonfires at the mouths of the caves. The smoke has blown into the caves and the men were asphyxiated. The caves were the world's first gas chambers. No wonder, then, that Hitler is recorded as asking his generals – as he planned his own numerically far more terrible holocaust – "Who does now remember the Armenians?"

Could such a crime be denied? Could such an act of mass wickedness be covered up? Or could it, as Hitler suggested, be forgotten? Could the world's first holocaust – a painful irony, this – be half-acknowledged but downgraded in the list of human bestiality as the dreadful 20th century produced further acts of mass barbarity?

Nor can I myself forget the Armenian Holocaust. The very last survivors of the genocide are still – just – alive, and several of them live in Beirut where

I am based as Middle East correspondent of *The Independent*. I have read extensively about, and, occasionally, researched the Jewish Holocaust – my own book about the Lebanese war, *Pity the Nation*, begins in Auschwitz, where I found frozen lakes filled with the powdered ones of the dead from the ashpits of Birkenau. But the Armenian Holocaust has been "my" story because it is part of the Middle East's history as well as the world's. Only this year, I interviewed Hartun, a 101 year-old blind Armenian in an old people's home in East Beirut who remembered how, in the Syrian desert in 1915, his mother pleaded with the Turks not to rape her 18 year-old daughter – Hartun's sister. As she begged them not to take my sister, they beat her to death," Hartun recalled. "I remember her dying, shouting 'Hartun, Hartun, Hartun' over and over. When she was dead, they took my sister away on a horse. I never saw her again." Hartun – after years of bitterness and longing for revenge – was overcome with what he called "my Christian belief" and decided to abandon the notion of vengeance. "When the Turkish earthquake killed so many people last year, he told me, "I prayed for the poor Turkish people."

It was a deeply moving example of compassion from a man whose suffering those Turks will not admit and whose Holocaust we prefer to ignore. Stirred partly by Hartun's story, I wrote an article for *The Independent* in January of this year on the "sublimation" of the Armenian genocide, its wilful denial by US academics who hold American university professorships funded by the Turkish government, and the absence of any reference to the Armenians in the British Government's announcement of Holocaust Day. And, yes, I referred to the Armenian Holocaust – as I did to the Jewish Holocaust – with a capital "H". Chatting to an Armenian acquaintance, I mentioned that I had given to Armenian genocide the same capital "H" which I believe should be attached to all acts of genocide.

Little could I have guessed how quickly the dead would rise from their graves. When the article appeared in *The Independent* – a paper which has never failed to dig into human wickedness visited upon every race and creed – my references to the Jewish Holocaust remained with a capital "H". But the Armenian Holocaust had been downgraded to a lower case "h". "Tell me, Robert," my Armenian friend asked me in suppressed fury, "how do we Armenians qualify for a capital 'H'? Didn't the Turks kill enough of us? Or is it because we're not Jewish?"

ՄԱՀԱՀԱՇԻ

Ինչո՞ւ վերջին դարու մեծ ողջակիզումներէն միայն մին արժանի է մեծատառ «Ո»ով գրուելու: Հոս, Ռոբերտ Ֆիքս, որ շատ մը տարիներ անցուցած է մէկուկէս միլիոն հայ քրիստոնեաներու ջարդը ուսումնասիրելով, կը պնդէ որ ցեղասպանութեան բոլոր արարքները հաւասար ճանաչման արժանի են:

5 Օգոստոս 2000

1993-ի գարնան, հիւսիսային Սուրիոյ մէջ բլուրի մը կաւէ պատէն գանկերու շարք մը դուրս հանեցի դանդաղօրէն, ինքնաշարժի բանալիով: Նախորդ երկու օրերուն ապացոյցները կը փնտռէի զանգուածային ոճիրի մը — աշխարհի առաջին ցեղասպանութիւնը —, սակայն 101-ամեայ հայ կին մըն էր որ հաստատեց գետահունը ուր իր ընտանիքը սպանուեր էր Համաշխարհային Ա. Պատերազմին: Որքան որ պեղեցի Խապուր գետի դրացի բլրակողը, այդքան գանկեր սահեցան հողէն, ջինջ սպիտակ նախ, ապա, աստիճանաբար խմորագոյնի վերածուելու երբ սառն, թաց օդը՝ իրենց զանգուածային կոտորումէն ետք առաջին անգամ ըլլալով կը հասնէր կրածինին: Ատամները անբիծ էին — ասոնք մեծամասամբ երիտասարդ անձեր էին — եւ իրենց ետին փռուած ոսկորները զորս ետքը գտայ տոկուն էին: Ողնաշարեր՝ ազդուակրներ, յօդեր, մի քանին տեսակ մը կապի մնացորդով հիւսուած: Երկոտասնեակներով կմախքներ կային այդտեղ: Որքան փորփրեցի ինքնաշարժի բանալիներովս, այդքան ակնակապիճներ կաւէն ինծի կը սեւեռէին: Զարհուրանքի վայր մըն էր:

1951-ին, աշխարհը նոյնքան հակազդեց, մինչ մահացող Օսմանեան կայսրութենէն լուրեր դուրս կու գային նուազագոյնը մէկուկէս միլիոն քրիստոնեայ հայերու կանխամտածուած կործանման մասին: Անոնց ճակատագիրը — Թուրքիոյ տարածքով այս հին ազգէն ցեղային մաքրագործումը, անոնց աւաններուն եկեղեցիներուն աւերումը, տղամարդկանց զանգուածային խողխողումը, կիներուն եւ երախաներուն ջարդը — Փարիզի, Լոնտոնի ու Ուաշինկթընի մէջ դատապարտուեցաւ իբրեւ պատերազմական եղեռնագործութիւն: Տասնեակ հազարաւոր հայ կիներ — յաճախ իրենց թուրք պահակներուն կողմէ զանգուածային բռնաբարումէ ետք — թողլքուեցան իրենց երախաներուն հետ սովէ մեռնելու՝ հիմա հիւսիսային Սուրիոյ մաս կազմող Տէյր-էզ-Չորի մօտերը Խապուր գետի ափին: Այն քչաթիւ տղամարդիկը որոնք ողջ մնացած էին, իրարու կապկպուեցան ու

գետը շարտուեցան: Թուրք քաղաքապահները անոնցմէ մէկը կը գնդակահարէր ու անոր մարմինը մնացեալները կը քաշէր դէպի իրենց մահը: Անոնց գանկերը — քանի մը հատը — մաս կը կազմէին եօթ տարի առաջ այդ սոսկալի յետմիջօրէին իմ պեղած ոսկորներուն:

Այս եղեռնին կանխամտածուած բնոյթին համաձայն եղած է ատենին թուրք ղեկավար էնվէր փաշա, զրոյցի մը ընթացքին՝ Հենրի Մորկենթաուի հետ, ԱՄՆ-ի դեսպանը կոստանդնուպոլիս, հրեայ-ամերիկացի դիւանագէտ մը, որուն ազդու տեղեկագիրը Ուաշինկթըն 1915-ին ամբաստանական ձեւաբանում մըն է արդի աշխարհի երբեւէ ճանչցած ամենամեծ պատերազմական ոճիրին: Էնվէր հայերը մեղադրած է թուրքերու հետ պատերազմին՝ ռուսերուն կողմնակցելուն համար: Սակայն նոյնիսկ գերմանացիները, Համաշխարհային Ա. Պատերազմին օսմանեան Թուրքիոյ դաշնակից, դատապարտած են վայրագութիւնները: Որովհետեւ հայ քաղաքացի բնակչութիւնն էր որ թուրքերու կողմէ կոտորուած է: Պատմաբան Առնոլտ Թոյնպի, որ Արտաքին Գրասենեակին համար կ'աշխատէր պատերազմի ընթացքին, պիտի յաւերժացնէր այն «զարհուրանքի միջնորոտ»ը որ զազանութիւններէն ետք ամայացած հայկական հողերուն վրայ կը տիրէր: Տղամարդիկ կամուրջներու վրայ շարուեր էին, որ իրենց կոկորդները կտրուէին ու գետերը շարտուէին: այգիներուն եւ արտերուն մէջ կիներ ու մանուկներ դաշունահարուեր էին: Հազարներով հայեր գնդակահարուեր էին, երբեմն՝ բրահար եղած: Նախապէս Փոքր Ասիոյ հայերու դէմ թրքական նախճիրները պարսաւուած էին Լորտ Կլատսթոնի կողմէ: 1914-18-ի պատերազմի ելքին, Ուինսթոն Չրչիլ ամենէն պերճախօսն էր Հայկական Ողջակիզումը աշխարհին յիշեցնող:

«1915-ին թուրք կառավարութիւնը սկսաւ եւ անգութօրէն գործադրեց Փոքր Ասիոյ հայերու անարգ ընդհանուր կոտորածն ու տեղահանութիւնը», կը գրէ Չրչիլ իր հեղինակաւոր «Մեծ Պատերազմը»ին չորրորդ հատորին մէջ, «... Փոքր Ասիայէն ցեղին դատարկումը գրեթէ այնքան ամբողջական էր որքան այդպիսի արարք մը, իր տարողութեամբ այդքան հսկայ, կրնար ըլլալ... Հիմնական որեւէ կասկած չկայ որ այս եղեռնը ծրագրուած ու իրագործուած է քաղաքական շարժառիթներով»: Չրչիլ թուրքերուն կ'ակնարկէ իբրեւ «պատերազմի յանցագործներ» եւ կը նկարագրէ անոնց «անհաշիւ հազարներով անպաշտպան հայեր ջարդելը — տղամարդիկ, կիներ եւ երախաներ միասին. ամբողջ շրջաններ մէկ վարչական սպանդով բնաջնջուեցան — որոնք մարդկային փրկութենէ անդին էին»:

Ուրեմն Չրչիլ ինքը, 80 տարիներ առաջ գրելով, «ողջակիզում»

բառը գործածած է հայկական ջարդերուն մասին: Չեմ զարմանար: Այդ գանկերը պեղած վայրէս քանի մը մղոն հիւսիս, սուրիական անապատին ներքեւը ստորերկրեայ անձաններու բարդոյթ մը գտայ: Հազարաւոր հայեր այս ընդլատակեայ աշխարհը քշուեր էին 1915-ին եւ թուրք քաղաքապահները խարոյկներ վարեր էին քարայրներուն մուտքին: Մուխը անձաններէն ներս մղուած էր ու մարդիկը հեղձամահ եղած էին: Արտառոց չէ, այն ատեն, որ Հիթլեր անմոռանալի դարձած է հարցնելով իր զօրավարներուն — թուաքանակով շատ աւելի սոսկալի իր ողջակիզումը ծրագրելու պահուն — «Այսօր ո՞վ կը յիշէ հայերը»:

Այսպիսի ոճիր մը կրնա՞յ ուրացուիլ: Զանգուածային չարագործութեան նման արարք մը կարելի՞ է քողարկել: Թէ կարելի է, ինչպէս Հիթլեր թելադրած է, որ մոռցուի: Աշխարհի առաջին նախճիրը — ցաւալի հեգնանք մը՝ այս — կրնա՞յ կիսով ճանաչուիլ, բայց մարդկային գազանաբարոյութեան ցանկին վրայ ստորադասուիլ քանի որ ահուելի 20-րդ դարը զանգուածային բարբարոսութեանց յաւելեալ արարքներ արտադրած է:

Ոչ ալ ես ինքս կրնամ մոռնալ Հայկական Ողջակիզումը: Այդ ցեղասպանութեան ամենավերջին վերապրողները տակաւին — հազիւ թէ — ողջ են եւ անոնցմէ շատերը կը բնակին Պէյրութ, ուր ես որպէս "The Independent" ի Միջին Արեւելքի թղթակից հաստատուած եմ: Ես ընդարձակօրէն կարդացած եմ եւ, երբեմն, ուսումնասիրած Հրէական Ողջակիզումին մասին — լիբանանեան պատերազմին նուիրուած իմ իսկ գիրքս, Մե'դ' Ազգիւն, կը սկսի Առաջվիցով, ուր Պիրքենաուի մոխրափոսերն՝ մեռելներու փոշիացած ոսկորներով լեցուած սառուցեալ լիճերու հանդիպած եմ: Սակայն Հայկական Ողջակիզումը «իմ» նիւթս եղած է, որովհետեւ մաս կը կազմէ Միջին Արեւելքի ինչպէս նաեւ աշխարհի պատմութեան: Միայն այս տարի, արեւելեան Պէյրութ՝ ծերանոցի մը մէջ հարցազրոյց վարեցի Յարթիւնին հետ, 101-ամեայ կոյր հայ մը, որ կը յիշէր թէ ինչպէս 1915-ին սուրիական անապատին մէջ մայրը պաղատած էր թուրքերուն որ չբռնաբարեն իր 18-ամեայ աղջիկը — Յարթիւնին քոյրը: «Մինչ ինք կը խնդրէր որ քոյրս չտանին, անոնք ծեծելով սպաննեցին զինքը», կը մտաբերէ Յարթիւն: «Կը յիշեմ իր մեռնիլը, կրկին ու կրկին — Յարթիւն, Յարթիւն, Յարթիւն — պոռալով: Երբ որ մեռաւ, քոյրս ձիու վրայ տարին: Երբեք զինք նորէն չտեսայ»: Յարթիւն — տարիներու դառնութիւններէ եւ վրէժի մարմաջէ ետք — համակուած է իր բնորոշմամբ «քրիստոնէական հաւատքովս» եւ որոշած է հրաժարիլ քրիստոնէութենէ:

Թե՛նէ: «Երբ թրքական երկրաշարժը այդքան մարդ մեռցուց անցեալ տարի», կ'ըսէ ան ինձի, «աղօթեցի խեղճ թուրք ժողովուրդին համար»:

Ասիկա կարեկցութեան խորապէս յուզիչ օրինակ մըն էր մարդէ մը որուն տառապանքը թուրքերը կ'անգիտանան եւ որուն օղակիզումը կը նախընտրենք ուրանալ: Մասամբ Յարթիւնին պատմութեանն դրդուած, այս տարուայ Յունուարին The Independentին համար յօդուած մը գրեցի Հայկական ցեղասպանութեան «իտէլականացման», թրքական կառավարութեան կողմէ հաստատուած համալսարանային պրոֆեսորութիւնները գրաւող բրիտանական կառավարութեան Ողջակիզման Օրուան հռչակագրին մէջ հայերու դոյզն իսկ ակնարկութեան բացակայութեան մասին: Եւ, այո, Հայկական Ողջակիզումին ակնարկած էի — ինչպէս Հրէական Ողջակիզումի պարագային ըրած էի — գլխազիր «Ո»ով: Հայ ծանօթի մը հետ խօսակցութեան ընթացքին, նշեցի որ Հայկական ցեղասպանութեան յատկացուցած էի նոյն գլխազիր «Ո»ն, որ համոզմամբս պէտք է կցուի ցեղասպանական բոլոր արարքներուն:

Չէի կրնար կռահել որ մեռելները որքան շուտ իրենց գերեզմաններէն դուրս պիտի գային: Երբ յօդուածը երեւցաւ The Independentին մէջ — թերթ մը որ բնաւ չէ ձախողած պեղելու ամէն ցեղի ու դաւանանքի այցելած մարդկային չարագործութիւնները — Հրէական Ողջակիզման ակնարկութիւնս մնացած էր գլխազիր «Ո»ով: Սակայն Հայկական Ողջակիզումը ստորադասուած էր փոքրատառ «ո»ի: «Ըսէ՛, Ռոբերտ—, զսպուած զայրոյթով հարցուց հայ բարեկամս, «ինչպէ՞ս կրնանք մենք հայերս գլխազիր «Ո»ի մը արժանանալ: Թուրքերը մեզմէ բաւարար հոգի չսպաննեցին: Թէ՞ որովհետեւ հրեայ չենք, ատոր համար»:

TURKISH REGION RECALLS MASSACRE OF ARMENIANS But Many Deny Violence of 1915

By Stephen Kinzer

Elazig, Turkey, May 7 – Groves of mulberry trees at lakeside resorts are about all that remains from the days when this region was a center of Armenian life.

One of the gnarled trees used to stand beside a long-gone Armenian Orthodox church. Now it shades Tahire Cakirbay, 66, as she looks out over her fields and shimmering Lake Hazar below. "They took the Armenians up there and killed them," Ms. Cakirbay said, pointing to a hill above her. "They dug a hole for the bodies. My parents told me."

More than one million Armenians lived in what is now eastern Turkey until their community was shattered in an orgy of ethnic violence that exploded 85 years ago this spring. Many aspects of what happened then are still hotly debated, but here, where the killings took place, few people doubt that they occurred.

"They don't teach it in school, but if you're interested there are plenty of ways you can find out," said Yasemin Orhan, a native of Elazig who graduated from the local university last year. "Many Armenians were killed. It's for sure."

Ms. Orhan said she has learned about the killings from her grandmother. Here in eastern Turkey, the passage of several generations has not been enough to wipe the killings from memory.

In the rest of the country, however, most people know little about the killings of 1915. Turkish textbooks refer to them only indirectly. They stress that Armenian militants were rebelling against the crumbling Ottoman Empire, and discount or ignore the killing of hundreds of thousands of civilians after the abortive revolt.

Conflicts over how to deal with the episode have provoked a worldwide propaganda war between Armenia and Turkey.

Armenian lobbyists want foreign governments to declare that what happened in 1915 was genocide. Some Armenian nationalists say that of Turkey can be forced to concede that, their next step might be to claim reparations or demand the return of land once owned by Armenians.

Turkish diplomats resolutely resist those efforts. They assert that Muslims as well as Christians were killed here in 1915, and that it is unfair to blame only one side.

To most Turks the events of 1915 seem distant, but in the Armenian con-

sciousness they are a vivid and constant presence. Awareness of what is simply called "the genocide" is acute in Armenian communities around the world.

Often it is accompanied by fierce anger at Turkey's recalcitrance.

That anger boiled over into violence during the 1970's and 80's, when a group calling itself Commandos of the Armenian Genocide mounted a campaign against representatives of the Turkish government. It killed Turkish diplomats in the United States and elsewhere, and bombed targets including the Turkish Airlines counter at Orly Airport in Paris.

Since then the battle has shifted back to the diplomatic arena. Each spring, foreign leaders issue carefully worded commemorations of the killings. Last month, President Clinton issued a proclamation recalling "a great tragedy of the twentieth century: the deportations and massacres of roughly one and a half million Armenians in the final years of the Ottoman Empire." He did not use the word "genocide."

In the last year, Turkey has greatly improved its relations with Greece, but there has been little progress with Armenia. The two countries feud over a variety of political issues, but the wound that 1915 has cut into the Armenian psyche also plays an emotional role in keeping them apart.

In recent months, some of the first efforts toward reconciliation between Turks and Armenians have begun. One was a conference of Turkish, Armenian and American scholars who met at the University of Chicago to begin a joint inquiry into the events of 1915.

"This was the most difficult paper I have ever written in my life," said Selim Deringil, a historian at Bosphorus University in Istanbul, as he presented his analysis of Turkish-Armenian relations. "Venturing into the Armenian crisis is like wandering into a minefield."

The scholars who gathered in Chicago plan to meet again. Another group plans to open a series of conferences later this spring in Austria.

In a different kind of gesture, seven Turkish and Armenian women, all in their 20's, have joined in a campaign aimed at improving relations between their peoples. The group's first project will be raising money to restore an Armenian church near Van, a city in eastern Turkey that was once an Armenian capital. "This kind of thing has never been tried before," said one of the organizers, Safak Pavey, a Turkish journalist. "We want to give an example of unity between two peoples who lived together for a long time but became alienated from each other. It's about restoring a church as a way of restoring souls."

Elazig is just one place where Armenians were killed by Ottoman soldiers

and Kurdish tribesmen in the spring and summer of 1915. But because several foreigners were living in the area and recorded what they saw, the killings here were unusually well documented.

One of the foreigners was an American consul, Leslie Davis, who took a trip around Lake Hazar, then known as Lake Golcuk, after the massacres. "Thousands and thousands of Armenians, mostly helpless women and children, were butchered on its shores and barbarously mutilated," he later wrote.

Armenian houses, churches and schools in this area have long since been destroyed or allowed to collapse. New villages have sprung up along the lake. Residents picnic under the mulberry trees that Armenians planted around their summer homes a century ago.

It is still possible to find artifacts of Armenian life here. At one antique shop near Elazig, \$250 will buy a heavy copper serving tray inscribed with the name of its former owner in distinctive Armenian script.

Just last month, a couple of men were discovered digging at what they believed to be a former Armenian cemetery. They were apparently looking for gold, that according to local lore, was often interred with wealthy Armenians.

Nevzat Gonultas, manager of a telephone substation on the lake shore, is considered a local historian because his father spent many hours telling him stories from the past. Like most people around here – although unlike their brethren in other parts of Turkey – he knows what happened in 1915.

"Other people don't know because they don't live here," Mr. Gonultas said as he sipped tea on a recent evening. "My father told me that Turkey was weak at that time and the Armenians decided to stage an uprising. Then the order came to kill them. Almost all were killed. It wasn't a war; it was a massacre."

The Turkish authorities do not accept that version, and many Turks never hear it. A historical atlas is issued by a leading Turkish newspaper does not show that much of this region was under Armenian rule for centuries.

At historical sites in this region, signs and brochures often discount or omit facts about the earlier Armenian presence. According to one new travel book, "guards are under instruction to eavesdrop on tourist guides who might be tempted to tell another story."

Anyone who seeks to learn about the events in 1915, however, need only come here.

"This used to be an Armenian area, but now they're gone," said a factory worker named Selhattin Cinar. "Dead, killed, chased away. Our government doesn't want to admit it. Why would you want to say 'My yogurt is sour'?"

ԹՐԲԱԿԱՆ ՇՐՋԱՆ ՄԸ ԿԸ ՅԻՇԱՏԱԿԷ ՀԱՅԵՐՈՒ ՋԱՐԴԸ

Էլազիկ, Թուրքիա – Լճեզրի հանգստարաններուն թթենիի պուրակները միակ բանն են, որ մնացած են այն օրերէն երբ այս շրջանը հայ կեանքի կեդրոններէն մին էր:

Կոչտուկաւոր ծառերէն մին վաղուց վերացուած հայ ուղղափառ եկեղեցիին կողքին էր ատենին: Հիմա շուք կ'ընէ ՅՅ-ամեայ Թահիրէ Չաքիրպէյին վրայ, մինչ ան իր արտերն ու վարը փալփլող Հագար լիճը կը դիտէ:

«Հայերը հոն վերը տարած եւ սպաննած են», կ'ըսէ Չաքիրպէյ, ցոյց տալով իր վերեւի բլուրը: «Դիակներուն համար փոս մը փորած են: Մնողքս պատմած են ինծի»:

Աւելի քան մէկ միլիոն հայեր կ'ապրէին այսօրուայ արեւելեան Թուրքիոյ մէջ, մինչեւ որ իրենց համայնքը, այս գարունէն 85 տարիներ առաջ պայթած ցեղային վայրագութեան գինարբուքի մը ընթացքին խորտակուեցաւ: Պատահածին շատ մը կողմերը տակաւին բուռն վէճի նիւթ են, սակայն հոս ուր կոտորածները տեղի ունեցած են, քիչեր կը կասկածին որ ատոնք կատարուած են:

«Դպրոցին մէջ չեն սորվեցներ, բայց եթէ հետաքրքրուած ես շատ մը միջոցներ կան գիտնալու», կ'ըսէ Եասեմին Օրհան, բնիկ էլազիկցի մը որ անցեալ տարի շրջանաւարտ եղած է տեղական համալսարանէն: «Շատ մը հայեր սպաննուած են: Այդ մէկը ստոյգ է»:

Օրհան կը յայտնէ թէ ջարդերուն մասին իմացած է իր տատէն: Հոս՝ արեւելեան Թուրքիա, քանի մը սերունդներու անցքը բաւարար չէ եղած սպաննութիւնները յիշողութենէ սրբելու:

Երկրին մնացեալ բաժնին մէջ, սակայն, շատերը քիչ բան գիտեն 1915-ի ջարդերուն շուրջ: Թրքական դասագիրքերը անուղղակի կ'անդրադառնան ատոնց: Հոն կը շեշտուի թէ հայ գինուորեալներ աստամբած էին փչրուող Օսմանեան կայսրութեան դէմ կը մերժեն կամ կ'անտեսեն ձախողած ըմբոստութենէն ետք հարիւր հազարաւոր քաղաքացիներու սպանդը:

Դէպքին նկատմամբ վերաբերումի շուրջ ընդհարումը համաշխարհային քարոզչական պայքար մը հրահրած է Հայաստանի եւ Թուրքիոյ միջեւ:

Հայ լրբրիստներ կ'ուզեն որ օտար կառավարութիւններ 1915-ին պատահածը ցեղասպանութիւն հռչակեն: Կարգ մը հայ ազգայնականներ կ'ըսեն թէ եթէ Թուրքիա ստիպուի ընդունիլ ատիկա,

իրենց յաջորդ քայլը հատուցման պնդում կամ ժամանակին հայոց պատկանող հողերու վերադարձման պահանջ կրնայ ըլլալ:

Թուրք դիւանագէտներ վճռապէս կ'ընդդիմանան այդ ճիգերուն: Անոնք կը յամառին թէ մուսուլմաններ ինչպէս նաեւ քրիստոնեաներ սպանուած են հոս 1915-ին եւ թէ անարդար է միայն մէկ կողմը դատապարտել:

Թուրքերու մեծ մասին համար 1915-ի դէպքերը տարտամ են, սակայն հայոց գիտակցութեան մէջ վառ ու յարատեւ ներկայութիւն մըն են: Իրազեկութիւնը այն ինչին, որ պարզապէս «ցեղասպանութիւն»ը կը կոչուի, սուր է աշխարհի տարածքի հայ գաղութներէ ներս: Յաճախ անոր կ'ընկերակցի Թուրքիոյ դժկամութեան դէմ բուռն գայրոյթը: Այդ ցասումը յորդեցաւ իբրեւ բռնացում՝ 1970-ներուն եւ 80-ներուն, երբ ինքզինք Հայկական Յեղասպանութեան Գոմանտոներ անուանող խմբակ մը՝ Թուրք կառավարութեան ներկայացուցիչներու դէմ արշաւ մը սանձազերծեց: ԱՄՆ եւ այլուր, Թուրք դիւանագէտներ ահաբեկեց եւ թիրախներ ումբահարեց, որոնց կարգին Թրքական Օդագծերու հաշուեկետանը Փարիզի Օրլի օդակայանին մէջ:

Ատկից ասդին կռիւր ետ դիւանագիտական ասպարէզ փոխադրուած է: Ամէն գարնան, օտար դեկավարներ ջարդերու մասին զգուշօրէն բանաձեւուած յիշատարկութիւններ կը հրատարակեն: Անցեալ ամիս, նախագահ Քլինթըն հռչակագիր մը արձակեց, նշելով «քսաներորդ դարու մեծ ողբերգութիւն մը՝ շուրջ մէկուկէս միլիոն հայերու տեղահանութիւններն ու կոտորածները Օսմանեան կայսրութեան վերջին տարիներուն»: Ան «ցեղասպանութիւն» բառը չգործածեց:

Անցնող տարուան ընթացքին Թուրքիա մեծապէս բարելաւած է իր յարաբերութիւնները Յունաստանի հետ, սակայն չնչին յառաջդիմութիւն կայ Հայաստանի պարագային: Երկու երկիրները այլեւայլ քաղաքական հարցերու վրայ կը հակամարտին, սակայն այն վէրքը որ 1915-ը բացած է հայ ոգիին մէջ, յուզումնալի դեր մը կը խաղայ, գանոնք իրարմէ հեռու պահելով:

Վերջին ամիսներուն, հայերու եւ Թուրքերու միջեւ հաշտութեան միտող կարգ մը առաջին փորձերը սկսած են: Մին համագումար մըն էր Թուրք, հայ եւ ամերիկացի բանասէրներու, որոնք Շիքակոյի համալսարանը հանդիպեցան 1915-ի դէպքերուն շուրջ միացեալ հետազօտութիւն մը սկսելու:

«Ասիկա կեանքիս մէջ երբեւէ գրած ամենէն դժուար զեկոյցն էր», կ'ըսէ Սելիմ Տերինկի, Իսթանպուլի Վոսփորի համալսարանէն պատմաբան մը, հայեւթուրք յարաբերութեանց իր վերլուծումը ներ-

կայացնելու ատեն: «Հայկական տագնապը պեղել համարձակիլ, ականադաշտի մէջ թափառելու նման է»:

Շիքակո խմբուած գիտնականները ծրագրած են կրկին հանդիպիլ: Այլ խումբ մը շարք մը համաժողովներ կը ծրագրէ սկսիլ ու զարնան Աւստրիա:

Ուրիշ տեսակի ժեստով մը, եօթը Թուրք եւ հայ կիներ, բոլորն ալ քսաններուն մէջ, իրենց ժողովուրդներուն միջեւ յարաբերութիւնները բարելաւելու նպատակով արշաւի մը մտած են: Խմբակին առաջին ծրագիրն է դրամ հաւաքել վերանորոգելու հայկական եկեղեցի մը, ժամանակին հայոց ոստան՝ արեւելեան Թուրքիոյ վան քաղաքին մօտակայքը: «Այսպիսի բան նախապէս երբեք փորձուած չէ», կ'ըսէ կազմակերպիչներէն մին, Սաֆագ Փավեյ, Թուրք լրագրող մը: «Կ'ուզենք միութեան օրինակ մը տալ երկու ժողովուրդներու միջեւ, որոնք երկար ատեն իրարու հետ ապրած են սակայն իրարմէ խորթացած են: Ասիկա եկեղեցի մը վերանորոգելով միջոց մըն է հոգիները վերանորոգելու»:

Էլլազիկը մէկն է միայն այս վայրերէն ուր հայեր կոտորուած են օսմանեան զինուորներու եւ քիւրտ ցեղախումբերու կողմէ 1915-ի գարնան ու ամրան: Բայց քանի որ շատ մը օտարազգիներ շրջանը կ'ապրէին եւ արձանագրած են իրենց տեսածները, սպանութիւնները անսովոր կերպով լաւ վաւերագրուած են:

Օտարազգիներէն մին ամերիկացի հիւպատոս մըն էր, Լեսլի Տէյվիս, որ կոտորածներէն ետք պտոյտ մը ըրած է այդ ատեն Գոլչիւք կոչուող Հազար լիճին շուրջ: «Հազար հազարաւոր հայեր, մեծամասամբ կիներ եւ երեխաներ, լճափին մորթոտուած էին ու բարբարոսաբար հաշմուած», գրած է ան յետոյ:

Հայկական տուները, եկեղեցիներն ու դպրոցները շատոնց կործանած են կամ լքուած որ փլին: Նոր գիւղեր ծլած են լիճին երկայնքին: Տեղացիները իրենց ամառանոցներուն շուրջը հայերուն դար մը առաջ տնկած թթենիներուն տակ կը զբօսնուն:

Տակաւին կարելի է հայ կեանքի առարկաներ գտնել այստեղ: Էլլազիկի մօտ հնեղէնի խանութէ մը \$250 տոլարը կրնայ ծանր պղինձէ ափսէ մը գնել, իւրայատուկ հայկական գիրերով նախորդ տիրոջ անունը վրան հայերէն տառերով դրոշմուած:

Միայն անցեալ ամիս, երկու մարդ տեսնուած են, որոնք՝ իրենց կարծիքով նախապէս հայկական գերեզմանատան մը մէջ կը փորփրէին: Կ'երեւի ոսկի կը փնտռէին, որ տեղական աւանդութեան համաձայն, յաճախ հարուստ հայերու հետ կը թաղէին:

Նեկզատ Կոնուլթաս, լճափին հեռախօսի ենթակայանի մը տեսուչը, տեղացի պատմաբան մը կը սեպուի, քանի որ հայրը ժամերով անցեալէն պատմած է իրեն: Շրջանի շատ մը մարդոց նման – բայց ոչ Թուրքիոյ միւս մասերու իրենց եղբայրներուն – ինք գիտէ ինչ պատահած է 1915-ին:

«Ուրիշներ չեն գիտեր, որովհետեւ հոս չեն բնակիր», կ'ըսէ Պրն. Կոնուլթաս վերջերս երեկոյ մը, թէյ խմած պահուն: «Հայրս ինձի ըսաւ որ Թուրքիա այդ ատեն տկար էր եւ հայերը որոշեցին ապստամբութիւն մը սարքել: Ապա եկաւ զիրենք կոտորելու հրամանը: Գրեթէ բոլորը սպաննուեցան: Պատերազմ չէր. ջարդ էր»:

Թուրք իշխանութիւնները այդ տարիերակը չեն ընդունիր եւ շատ մը թուրքեր չեն իմանար այդ մասին: Առաջնակարգ թրքական լրագրութի մը հրատարակած պատմական քարտէսը ցոյց չի տար որ այս տեղանքին մեծ մասը դարերով հայերու տիրապետութեան տակ եղած է:

Շրջանի պատմական վայրերուն մէջ, ցուցանակներն ու պրակները յաճախ կը խեղաթիւրեն կամ զանց կ'ընեն հայերու աւելի կանուխ ներկայութեան փաստերը: Նոր լոյս տեսած ճամբորդական գիրքի մը համաձայն, «պահակներ հրահանգ ունին թաքուն մտիկ ընելու զբօսաշրջիկային ուղեցոյցներուն, որոնք ուրիշ բան պատմելու փորձութեան կ'ենթարկուին»:

Սակայն ոեւէ մէկը որ 1915-ի դէպքերուն մասին կ'ուզէ իմանալ, միայն հոս գալու պէտք ունի:

«Ասիկա հայկական շրջան մըն էր, բայց հիմա անոնք չկան», կ'ըսէ Սելհատտին Չինար, գործարանի աշխատող մը: «Մեռած, սպաննուած, փտարուած: Մեր կառավարութիւնը չ'ուզեր ընդունիլ: Ինչո՞ւ պիտի ուզես – մածունս թթու է – ըսել»:

The New York Times International
Wednesday, May 10, 2000
By Stephen Kinzer
Սթիվըն Գինզըր

13

ՎԱՒԵՐԱԳՐԱԿԱՆ ՆՈՐ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

Այս գիրքերը փաստաթուղթ են

Հետզհետե կ'աւելնան ցեղասպանութեան մասին այն գրառումները, որ տարբեր անձինք, ըլլան զինուորականներ, ըլլան միսիոնարներ կամ բժիշկներ, ըլլան դիւանագիտական աշխատողներ, որոնք տարիներ շարունակ պահած էին զանոնք, որպէս անձնական յուշեր կամ նամակներ, եւ որպէս օրագրութիւն:

Պահած էին բարեկամներուն քով, հարազատներու մօտ, քանզի անոնք կը վերաբերէին ժողովուրդի մը ոչնչացման եւ չէին կրնար հրատարակել: Խիստ գրաքննութիւն մը կար սահմանուած Օսմանեան տէրութեան կողմէ ու մեղաւոր յանցագործ պետութեան մը կողմէ, որ տող մը անգամ չէր արտօներ, որ իր սահմանէն դուրս ելլէ՝ վախնալով իր ոճրագործի էութեան բացայայտուելէն:

Բայց եղած են խիզախներ, խղճամիտ ու ցաւասիրտ անձեր, որոնք իրենց տեսածը օր մը մարդկութեան ներկայացնելու համար գրի առած են: Անոնցմէ, ահա երեքը, վերջերս հրատարակ հանուեցան կոմիտաս հաստատութեան կողմէ: (Gomidas Institute, Princeton, New Jersey).

Այս գիրքերէն մէկը Թէյսի Աթքինսոնի (Tacy Atkinson) օրագիրն է, որ վերնագրուած է Harpoot Diaries (Խարբերդեան Օրագիր 1908-1917) եւ իր յուշերէն տող մը դարձած է վերնագրային բնաբան «Գերմանացին, Թուրքը եւ Սատանան Եռեակ Դաշինք մը կնքեցին»:

Ան Նեպրասքայի Սալեմ քաղաքը ծնած ամերիկուհի մըն է (1870-1937), որ տասնհինգ տարի իր ընտանիքի՝ բժիշկ Հերպերթ Աթքինսոնի եւ զաւակներուն հետ ապրած է Մեզրէ, եւ աշխատած իրենց բացած հիւանդանոցին մէջ:

ԹԷՅՍԻ ԱԹՔԻՆՍՈՆԻ ՕՐԱԳԻՐԸ 1915

Մայիս 2

Շատ մը փրոֆեսորներ բանտ դրուեցան:

Մայիս 7

Մարգրիտը եկաւ Տիարպեքիրէն սարսափելի շղային վիճակով՝ Մէյրին իր այնտեղ ունեցած փորձառութենէն ցնորած է, մօտաւորապէս խենթեցած: Կը ճշայ ամբողջ ժամանակ:

Յունիս 5, Շաբաթ

Միսթըր Ռիզըր վերադարձաւ Տիարպեքիրէն իր հետը բերելով Տիկին Սմիթը: Տեղեկացուց Տիարպեքիրին մօտիկ գիւղերուն մէջ եղած ջարդերուն եւ Տիարպեքիրէն եղած բազմաթիւ աքսորներուն մասին:

Յունիս 7 (երկրորդ պարբերութիւն) Այս դէպքերէն առաջ:

Մեր ուսուցիչներէն ու փրոֆեսորներէն եւ ուրիշներ արդէն բանտարկուած էին: Այժմ սկսած էին չարչարել զանոնք, որպէսզի խոստովանին թէ ումբեր են պահեր: Ասկէ առաջ բոլոր հայերուն ըսուած էր, որ իրենց զէնքերը յանձնեն եւ շատերը յանձնած էին: Հիմա սկսած են տանջել զանոնք, որպէսզի ըսեն, թէ ուր էին պահած այդ զէնքերը: Քեսէրիքը (Խարբերդի գիւղերէն) պաշարուած է եւ ութ օր է կը խուզարկուի, ապա Հիւսէնիկը (Խարբերդի գիւղերէն):

Յունիս 17

Քաղաքը նորէն պաշարուած է այս անգամ ոչ կը ծեծեն ոչ կը չարչարեն, այլ բոլոր տղամարդիկը եւ մանչերը կը բանտարկեն:

Յունիս 23

Առաւօտեան մենք ցնցուած էինք այն լուրէն, որ բոլոր բանտարկեալները սուս ու փուս դուրս հանած էին գիշերով: Զանոնք բերեր էին ու կողպեր կարմիր Քոնաքին (Konak) մէջ ամբողջ գիշեր մը անօթի եւ ծարաւ եւ անկէ դուրս տարեր: Վսահ էինք որ այդ մարդիկը իրենց մահը գտած էին...

Յունիս 5

Երէկ կէսօրէն ետքը Մարգարիտը, Օրիորդ Փիթըրսընը եւ ես գացինք դեղորայքով այնտեղ, ուր աքսորականներուն քէմբն էր: Այդպիսի տեսարան բնաւ չէի տեսած, հազարաւորներ նախիրի պէս իրարու կողքին մեծ մասամբ կիներ եւ երեխաներ, բայց կային նաեւ քանի մը տղամարդ եւ մանչեր, իսկ երիտասարդ աղջիկներ՝ շատ քիչ: Ամէն կողմ հիւանդներ էին:

Այս ժողովուրդը էրզինջանէն եւ էրզրումէն էին: Անոնք վեց շաբաթ ճամբայ կտրած էին: Զէին գիտեր, թէ ուր պէտք է երթան: Թուրք էրիկմարդիկ եւ պաշտօնեաներ կը նայէին երեխաներուն՝ յատկապէս փոքրիկ աղջիկներուն եւ կ'ընտրէին լաւագոյնները եւ մենք տեսանք թէ ինչպէս մէկիկ մէկիկ կը քաշէին զանոնք

Թուրքական հարեմները տանելու, որ կը նշանակէր ցկեանս ստրկութիւն:

... Ճամբան այդ բազմութիւնը յարձակման էր ենթարկուելու եօթ տարբեր քիւրտ աւագակախումբերու կողմէ: Կողոպտուած էին, շատեր սպաննուած...: Շատեր մեռած էին, շատերը սպաննուած. փաստօրէն բոլոր ներկայանալի աղջիկները առեւանգուած. բազմաթիւ երեխաներ, որոնք քայել չէին կրնար թողնուած էին ճամբան: Շատ մայրեր իրենց երեխաները գետին մէջ նետած էին, շատեր իրենք գետը նետուած էին: Այդ ճակատագիրն էր որ ահա կը սպասէր մեր սիրելի ժողովուրդին:

Յուլիս 15

Այսօր մեծ բազմութիւններ տարուեցան քաղաքէն դուրս: Մեզի ըսուեցաւ, որ այն ժողովուրդը որ հոս էր Երեքչաբթի, տարած են Հուլաքէօյ — երկու ժամ այստեղէն հեռու: Այնտեղ սպաննած են տղամարդիկը իսկ աղջիկներուն փախցուցած, իսկ կանանց կողոպտած են ու լքած:

Յուլիս 29

Երէկ բազմութիւն մը հեռացաւ Խարբերդէն:

Օգոստոս 12

Մալաթիայի մէջ էրիկմարդիկը զատեցին կիներէն եւ տարին քիչ մը անդին եւ սպաննեցին... Այսօր պայրամ է:

Հոկտեմբեր 22

Դեսպան Մորկընթաուէն բոլորիս խորհուրդ տրուեցաւ հեռանալ երկրէն Պէյրութի վրայով:

Հոկտեմբեր 23

Հաւաքուեցանք քննութեան առնելու՝ երկրէն մեկնելու առաջարկը: Որոշուեցաւ, որ պէտք է մնան այնքան մարդիկ, որ բաւական են նպաստամատոյցին գործ կատարելու: Հիւանդանոցի մարդիկ պիտի մնան մինչեւ ստիպողութիւն, եւ Հենրի ու Էմմա Ռիզզը պիտի մնան, ինչպէս եւ Օրիորդ Հարզին եւ Օրիորդ Ճէքրպսոնը: Մենք չենք գիտեր ինչ կը նշանակէ մնալ, կրնայ շատ գէշ բան նշանակել յետագային, բայց գոնէ չենք կրնար լքել ժողովուրդը:

***

1917-ին Տիկին Թէյսի Աթքինսոնը զեկուցագիր է ներկայացուցած Խարբերդի աղէտին ու սպանդներուն մասին, որ յանձնուած է Ճէյմս Պարթոնին՝ Ամերիկայի այն պաշտօնատարին, որ զբաղուել է Համաշխարհային Առաջին Պատերազմի ընթացքին Օթոման Օսմանեան Կայսրութեան վերաբերմունքին քրիստոնեաներու հանդէպ:

Այդ զեկուցագիրը կը գտնուի Houghton Library-ի մէջ Cambridge, Massachusetts. document ABC 16.9.7/25B/156A.

ԲԵՐԹԱ ՄՈՐԼԻ Ի ՕՐԱԳՐԵՆ Մարտովան 1915

Բերթա Մորլի (Bertha Morley) Ամերիկեան Միսիոնարներու Արտասահմանեան Առաքելութեան Խորհուրդի կողմէ ղրկուած արեւմտեան Թուրքիա, ուսուցչուհի էր, երաժշտութեան դասատու՝ Մարտովանի Անատոլիա Գոլէճի մէջ 1913-1915: Ան Թուրքիա եկած էր 1911-ին:

Անոր օրագրէն օրինակ մը Taderon Press, Reading, England-ի սեփականութիւնն է:

1915, Ապրիլ 29, Հինգշաբթի

Անտօլոր օր մըն է, որ սկսած է ծանր ձիւն տեղալով, իրիկունը՝ ցուրտ եւ սառոյց: 13 հայ մարդիկ ժամը 12:00-էն 4:00-ը առաւօտեան «այցելութեան» արժանացան եւ բանտ տարուեցան...

Մայիս 10, Երկուշաբթի

Պրն. Ագուլեանը եւ 20 ուրիշներ բանտարկած են անցեալ շաբաթ: Պրն. Ագուլեանը ձերբակալուած էր շուկային մէջ եւ չէին թողած, որ տուն վերադառնայ: Անոնք բոլորը, Օզանեանի եւ ընկերներուն պէս տարեր էին Ամասիա, ապա Սուազ:

Քաղաքէ քաղաք երթալու համար հիմա թեզքերէ (անցաթուղթ) պէտք է:

Յունիս 16, Չորեքշաբթի

Մեծ վախ կայ, որ ջարդեր սկսին: Բոլոր էրիկմարդիկ կանչուած են, պէտք է մեկնին Ամասիա գիտնալու համար, թէ իրենց շնորհ եղա՞ծ է, թէ ոչ:

Յունիս 18, Հինգշաբթի

Ամասիայի կին մը կ'ըսէ, որ բանտարկեալներ քիչ առ քիչ դուրս կը հանուին եւ կ'ենթադրեն որ կը գնդակահարուին:

Յունիս 26, Շաբաթ

Հայերուն մօտ այսօր կը տիրապետէ ջարդի մը սարսափը: Բոլոր թուրքերուն ըսուած է, որ հագնին իրենց գլխի փաթթոցները «emish» այդպէս է նշուած, իսկ երեխաներուն՝ որ փողոց չելլեն:

Այդպէս ըրած էին վերջին ջարդէն առաջ, կ'ըսեն անոնք:

Յունիս 29, Երեքշաբթի

Նոր հրամանը այսօր այն է, որ 15-էն 100 տարեկանները պէտք է արձանագրուին. հասկնալի է որ միայն հայերը նկատի ունին:

Յունիս 3, Շաբաթ

Ամպերը չեն բարձրանար: Հոգեւոր հայրերը ձերբակալուած են, եկեղեցիներն ու վանքերը գրաւուած են: Էմին Պէյին հարցուեցաւ, թէ ինչ պիտի ըլլան կանայք եւ երեխաները, ան պատասխանեց «Կառավարութիւնը իր ծրագիրը ունի անոնց համար»: Անանկ կ'երեւի, որ նշան առնուած է ցեղի մը ջախջախումին կամ անհետացումին (ոչընչացման): (Crushing or annihilation of the race were aimed at):

Յունիս 4, Կիրակի

... Վատ տեղեկութիւններ են հետեւեալները, որ Քիրեմիջեան եւ ուրիշ նշանաւոր հայեր դարձեր են մահամետականներ, եւ որ ժամատարմները տունէ տուն կ'երթան, կ'իներուն եւ երեխաներուն ըսելով, որ երեք օր կը մնայ երթալով...

Յունիս 6, Երեքշաբթի

... Ապա մենք սկսեցինք լսել, որ տղամարդիկը սպաննուած են քաղաքէն քիչ անդին դուրսը, եւ կ'իները, որոնցմէ քանի մը հատ մուսուլման դարձած են չարչարանքի տակ, արտօնուած են վերադառնալու:

Յունիս 7, Չորեքշաբթի

Նշում լուսանցքի վրայ-

Ոչ միայն ջարդի սարսափը կար ժողովուրդի մէջ այլ ասոր իսկական վտանգը:

Յունիս 12, Երկուշաբթի

Տարբեր ընտանիքներ դուրս մղուեցան, այսօր 600-ը աքսորի ճամբան են, ամենամեծ թիւը մէկ օրուան մէջ, կ'ըսեն:

Յունիս 13, Երեքշաբթի

Թուրք մը, որ եկած էր Սուազէն, տեսած էր սեֆիաթ (տարագրութիւն) խումբ մը որ կ'ընթանար փոշիի ամպի մը մէջ այնպէս, որ ետեւէն եկած երկրորդ բեռնակառքը չէր տեսնուեր: Թուրքը ըսաւ որ ամբողջ Թուրքիը պարպուած է հայերէ:

Յունիս 19, Երկուշաբթի

Մեզի ըսին որ 150 վակոն աքսորական մեկնեցան երէկ:

Օգոստոս 2, Երկուշաբթի

Հիւպատոսը այսօր նորէն հեռաձայնեց Գայմագամին, որ նորէն ըսաւ, ինչ միշտ կ'ըսէր, այն որ բոլոր հայերը պիտի երթան:

Օգոստոս 9, Երկուշաբթի

Մեծ սեֆիաթ եղաւ Կիրակի օրը: Վանքը Մարսովանի հարաւարեւելեան կողմը գտնուող հայկական պատմական գիւղի մը անունն է Ամասիայի ճամբուն վրայ:

Կը պատմուի թէ աղջիկներ կը ծախուին չերքեզներուն 15 լիրայով:

Օգոստոս 29, Կիրակի

Դոկտոր Ուայթ փողոցէն անցնելու ատեն տեսաւ Վեհալի էֆենտիին, մեր Անատոլիա Գոլէճի թուրքերէնի ուսուցչին: Ան լուրջ խօսակցութիւն մը ունեցաւ անոր հետ եւ ան հայոց վախճանը ներկայացուց իբրեւ «mahf» կործանում (ոչնչացում):

ԷՊԵՐՀԱՐՏ ՎՈԼՄԿԷԼ ՖՈՆ ՌԱՅԽԵՆՊԵՐԳ

(Eberhard Wolffskeel von Reichenberg)

(Նամակներ)

**Ձեմալ փաշայի ենթակայ Ֆակրի Բէյի խորհրդական
Քերմանացի սպայի մը նամակներ ուղղուած իր կնոջն ու հորը**

Սոյն նամակները, որ կը հաստատեն գերմանական զորակ-
ցութիւնը Թուրքիային՝ հայոց ցեղասպանութեան առթիւ, կը
հաստատեն նաեւ, որ թիւով մեծամասնութիւն մը կազմած են
որոշ վայրերու մէջ, ուր այժմ ոչ մէկ հայ չկայ եւ մեմֆ
ստիպուած կ'ըլլանք հարցնելու անոնց, որոնք կ'ուրանան հայոց
ցեղասպանութիւնը, թէ այդ հայերը ի՞նչ եղան...

***

Նամակ՝ 02/28/915, Դամասկոս

Սոֆի-Հենրիէթ Վոլֆսկել ֆոն Ռայխենպերգին

(Sofie-Henriette Wolffskeel von Reichenberg)

... *Խաղաղութիւնը կրնայ խանգարուիլ հակադիր ուղիներով: Մէկ
կողմէն անվստահելի եւ ֆրանսամէտ սուրիացի քրիստոնեայ ժողո-
վուրդէն՝ Պէյրուսի շրջանի տարածքին վրայ, միւս կողմէն Ադանայի
Վիլայէթի մուսուլմաններէն, որտեղ բազմաթիւ հայեր կ'ապրին, մէկ
անգամ եւս համոզուելու (finding) որ ճիշդ ժամանակն է հայկական
փոքր ջարդի մը:*

Նամակ՝ 04/07/915 NL 138/4, Այնթապ

Սոֆի-Հենրիէթ Ռայխենպերգին

... *Հայկական մեծ բնակչութիւն մը կայ այս ամբողջ մարզին
մէջ, որոնք նորէն սկսած են շփանալ...*

Նամակ՝ 04/17/915 NL 138/4, Պախչէ

Սոֆի-Հենրիէթ Ռայխենպերգին

... *Մարաշի մէջ իրօք ժողովուրդը շատ վախցած էր որ մեծ
թիւով հայեր կրնան ձերբակալուիլ, մուսուլման բնակչութեան մեծ
մասը ուժեղ հակում ունի ջարդ մը տալու անոնց...*

Ատանա, Ապրիլ 24, 1915

... *Ձէյթունը եւ Մարաշը շատ հեռու չեն հաղորդակցութեան*

*միակ ճամբայէն, որ բանակը Օսմանիյէն-Իսլահիէ-Ռաջունէն Ատա-
նայի մարզէն կը տանի Հալէպ: Ամբողջ տարածքը խիտ բնակեցուած
է հայերով:*

*Չոյգ հազար (երկու հազար) մը հայեր կ'աշխատին այդ ճամբուն
վրայ...:*

Նամակներ Մուսա Տաղի Մասին

Նամակ՝ 09/15/915 NL 138/2, Դամասկոս

Քարլ Ռայխենպերգին

... *Բաւական մեծ թիւով հայեր են տեղաւորուած այնտեղ, որոնք
ըմբռնում մը ցոյց չտուին կառավարութեան բարի առաջարկին՝
ուրիշ վայր մը տեղաւորուելուն...*

... *Ինձ համար սքանչելի լուծում մը կ'ըլլար, եթէ որքան որ
կարելի ըլլար հայերը թողնէին երկիրը այն պայմանով, որ երբեք
չվերադառնան: Թուրքերը ոչ մէկ օգուտ չունին անոնցմէ, բացի
նեղութենէ...*

... *Եւ Աստուած գիտէ, թէ ողջ Հայկական Հարցը փառաւոր
գլուխ մը պիտի չկազմէ Թուրքիոյ պատմութեան մէջ...:*

ՎԵՐՉԱԲԱՆԻ ՓՈԽԱՐԷՆ

ԼԻՊԱՐԻՏ ԱԶԱՏԵԱՆԻ «ՀԱՅ ՈՐԲԵՐԸ ՄԵԾ ԵՂԵՌՆԻ»
ԵՌԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՊԱՏՄԱԳԻՏԱԿԱՆ ԱՐԺԷՔԸ

Քսաներորդ դարը, որին նորերս հրաժեշտ տուեցինք, մարդկութեան պատմութեան մէջ մտաւ որպէս սոցիալ-քաղաքական մեծ վերափոխումների եւ յեղաշրջումների, կայսրութիւնների կործանման եւ բազում ազգերի կողմից իրենց անկախութիւնը ձեռք բերելու, գիտական եւ մշակութային վիթխարի նուաճումների, մարդու կողմից տիեզերքը նուաճելու դարաշրջան:

Քսաներորդ դարը, դժբախտաբար, պատմութեան մէջ մտաւ նաեւ որպէս ցեղասպանութիւնների դարաշրջան: 1915 թ. հայոց ցեղասպանութիւնը, որն անցեալ դարի առաջին ցեղասպանութիւնն էր, հրեաների ողջակիզումը (հոլոկոստը), ցեղասպանութիւնը կամբոզիայում, Ռուանդայում, Բուրունդիում եւ աշխարհի այլ երկրներում, մարդկութեան պատմութեան թերեւս ամենամուսյլ էջերից են, որոնք, իրաւամբ, համարում են ոճրագործութիւն համայն մարդկութեան դէմ:

Քսաներորդ դարում իրագործուած ցեղասպանութիւնները հիմք հանդիսացան հասարակական գիտութիւնների համակարգում գիտութեան մի նոր ճիւղի ձեւաւորման համար, որն ստացաւ ցեղասպանագիտութիւն (genocidology) անուանումը: Յեղասպանագիտական լուրջ կենտրոններ են ստեղծուել ԱՄՆ-ում, Շուէդիայում, Գերմանիայում, Ֆրանսիայում, Մեծն Բրիտանիայում, Իսրայէլում, Հայաստանում եւ այլ երկրներում, որտեղ ցեղասպանութեան տարրերի հարցերի մշակմամբ են զբաղուած բազմաթիւ ճանաչուած եւ գիտական մեծ համբաւ ունեցող մասնագէտներ:

Յեղասպանագէտները ցարդ իրենց հիմնական ուշադրութիւնը կենտրոնացրել են այնպիսի հանգուցային հարցերի ուսումնասիրութեան վրայ, ինչպէս ցեղասպանութեան սահմանումը, բնոյթն ու էութիւնը, պատճառները եւ հետեւանքները, նրա յանցագործները, մեղսակիցները եւ պատժելիութիւնը, նրա կանխումը եւ յարակից այլ հարցեր: Նման մօտեցումը միանգամայն բնական եւ հասկանալի է:

Սակայն ցեղասպանութիւնն ունի մի շատ կարեւոր կողմ եւս, որը ցաւօք սրտի, կամ դուրս է մնացել հետազոտողների տեսադաշտից, կամ էլ արժանացել ոչ բաւարար ուշադրութեան:

Խօսքը որբերի եւ որբութեան մասին է:

Գեղասպանութիւնն հասկացողութիւնը եւ քաղաքականութիւնն իր մէջ ներառնում է ոչ միայն զանգուածային սպանութիւնները, միլիոնաւոր եւ տանեակ միլիոնաւոր մարդկանց ֆիզիքական ոչնչացում եւ էթնիկական խմբերի բնաջնջում, ոչ միայն բռնի տեղահանում, աքսոր եւ հայրենազրկում, այլեւ զանգուածային որբութիւն եւ ազգափոխութիւն:

Որբութեան հարցը ցեղասպանութեան ամենաէական, կարելի է ասել առանցքային հարցերից է: Նրա ուսումնասիրութեանը կարող է մեծապէս օգնել ճիշդ հասկանալու չափերը, նրա խորքային զսպանակները, ցեղասպանութեան ենթարկուած ազգի, ժողովրդի կամ էթնիկական խմբի հետ պատահած աղէտի սարսափները: Որբութեան հարցի անտեսումը (խօսքն այստեղ հարցի գիտական լուսաբանութեան եւ ոչ թէ թռուցիկ ակնարկի մասին է) կամ անբաւարար ուսումնասիրութիւնը, կարող է յանգեցնել տուեալ ժողովրդի հետ պատահած ողբերգութեան մասին ոչ ամբողջական պատկերացման ստեղծմանը, խեղաթիւրել նրա իրական պատկերը եւ դրանով իսկ քօղարկել կատարուած յանցագործութիւնը եւ յանցագործների ոճրագործութիւնն ամբողջութեամբ վերցրած:

Այսպիսով, կարելի է ասել, որ ցեղասպանութիւնը, ինչպէս մի մետալ, ունի երկու կողմ: Մի կողմը բուն ցեղասպանութիւնն է, տուեալ ժողովրդի էթնիկական ոչնչացումը, նրա դէմ կատարուած եւ այդ կերպ համայն մարդկութեան դէմ կատարուած աններելի յանցագործութիւնը, իսկ միւս կողմը՝ որբութիւնը, որբերի զանգուածների առաջացումը եւ նրանց ձեւաւորումը որպէս ուրոյն հասարակական կատեգորիա: Նրանց ամբողջութիւնն է, որ տալիս է մեղալի, տուեալ պարագայում ցեղասպանութեան, իրական եւ ամբողջական պատկերը:

Այդ կապը ցեղասպանութեան եւ որբութեան առաջացման միջեւ, ինչպէս վկայում է եւ աշխատութեան վերնագիրը, շատ լաւ է նկատել Լիպարիտ Ազատեանը, որի «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» եռահատոր ուշագրաւ եւ խիստ անհրաժեշտ աշխատութիւնը գալիս է լրացնելու հայոց ցեղասպանագիտութեան մէջ ցարդ եղած այդ բացը:

Կարելի է ասել, որ մինչեւ Լ. Ազատեանի սոյն հետազոտութեան երեւան գալը, որը տասնեակ տարիների տքնաջան եւ հիւժող, միաժամանակ նուիրական աշխատանքի արդիւնք է, դեռ ոչ ոք այդպիսի խորութեամբ, հանգամանալիորէն եւ բազմաթիւ ու տարաբնոյթ հարցերի ընդգրկումով չէր լուսաբանել հայ հասարակութեան բոլոր խաւերին եւ սերունդներին յուզող այս ցաւոտ խնդիրը: Եւ դա կազմում է Լիպարիտ Ազատեանի աշխատութեան կարեւոր արժանիք-

ներից մէկը: Հեղինակը մեծածաւալ աշխատանք է կատարել հայ որբութեան առաջացման եւ ձեւաւորման ուղիների եւ մեթոդների բացայայտման ուղղութեամբ, որը գիտական մեծ հետաքրքրութիւն է ներկայացնում: Առանձնայատուկ գնահատականի է արժանի այն հանգամանքը, որ նա «որբութիւն» հասկացողութեան մէջ ներառել է նաեւ հայ որբերի ազգափոխութեան եւ հաւատափոխութեան հարցը: Լիպարիտ Ազատեանը բազմաթիւ աղբիւրների մէջըբերումով եւ նրանց վերլուծութեան հիման վրայ գալիս է այն եզրակացութեան, որ եղել է հայ որբերի պարտադրուած ազգափոխութիւն եւ հաւատափոխութիւն, որ տեղի է ունեցել հայ որբերի թրքացում, քրտացում եւ արաբացում: Իսկ բուն հաւատափոխութիւնը եւ ազգափոխութիւնը, ինչպէս յայտնի է, կազմում է ցեղասպանութեան քաղաքականութեան ամենաէական մասերից մէկը, որը դատապարտուած է ցեղասպանութեան վերաբերեալ միջազգային բազմաթիւ փաստաթղթերում:

Հայ որբերի բուն կամ պարտադրուած ազգափոխութիւնը եւ հաւատափոխութիւնը, ըստ էութեան, մի իւրայատուկ բնագաւառ է, որն արժանի է առանձին ուսումնասիրութեան, որը, հաւատացած ենք, վաղ թէ ուշ կը գտնի իր համապատասխան հետազոտողին:

Ճիշդ է, առայժմ հնարաւոր չէ ճշգրտել ազգափոխութեան ենթարկուած հայ որբերի ստոյգ թուաքանակը, բայց պէտք է ենթադրել, ինչպէս նշուած է աշխատութեան մէջ, որ այդ թիւը եղել է բաւականին մեծ: Իսկ դա կարող է նոր լոյս սփռել 1915 թ. երիտթուրքերի կողմից իրագործուած հայոց ցեղասպանութեան ծաւալների եւ թուրք ջարդարարների յանցագործ քաղաքականութեան վրայ:

Լիպարիտ Ազատեանի եռագրութեան գիտական նշանակութիւնը բարձրանում է նաեւ նրանով, որ նա հայ որբերի ազգափոխութեան հարցն արծարծելիս, ցուցաբերել է տարբերակուած մօտեցում: Նա հաւասարութեան նշան չի դնում, ասենք, հայերի թրքացման եւ արաբացման միջեւ: Եթէ թրքացումը դա հայերի նկատմամբ բռնութեան եւ ուժացման քաղաքականութեան շարունակութիւնն էր նոր պայմաններում եւ նոր մեթոտներով, ապա, ինչպէս նշում է հեղինակը, «հայ որբերու որդեգրումը (արաբացումը) կանանց եւ աշխատունակ ուժերուն աշխատանք տալը, արժանապէս կը գնահատուեն իբրեւ փրկարար գործ»: Այսպիսով, մի կողմում բուն ուժացում, իսկ միւս կողմում փրկարար գործ: Տարբերութիւնը սկզբունքային է, քանի որ առաջին դէպքում գործ ունենք յանցագործութեան, իսկ երկրորդ դէպքում՝ մարդասիրութեան հետ:

Մեր կարծիքով այս հարցի քննարկումը եւ հեղինակի կողմից նրան տրուած գնահատականները կազմում են սոյն ուսումնասիրութեան կարեւոր արժանիքներից մէկը:

Աշխատութեան բոլոր երեք հատորները առատ նիւթ են պարունակում հայ որբերի ծանր հոգեւոր եւ ֆիզիքական դրութեան, նիւթական եւ սոցիալական վիճակի, գոյատեւելու նրանց մաքառման եւ վերապրելու նրանց անկոտորում կամքի եւ հնարամտութեան վերաբերեալ: Այդ հարցը լուսաբանելիս, հեղինակն ընտրել է միանգամայն ճիշդ մեթոդոլոգիա: Նա աւելի շատ խօսեցնում է վերապրող նախկին որբերին, որոնց շարքին պատկանում է նաեւ ինքը, եւ օտարազգի տարբեր ականատեսների: Այդ վկայութիւնները փաստօրէն սկզբնաղբիւրի արժէք ունեն, որոնց ներմուծումը Լիպարիտ Ազատեանի կողմից գիտական ոլորտ, նշանակալիօրէն ընդլայնում է հայոց ցեղասպանութեան աղբիւրագիտական հիմքը եւ բարձրացնում տեղեկատուութեան հաւաստիութեան աստիճանը:

Հարկ ենք համարում նշել Լիպարիտ Ազատեանի երկասիրութեան մի կարեւոր դրական առանձնայատկութիւն եւս: Խօսքը քննարկող հարցը արժանապատուութեամբ ներկայացնելու մասին է:

Գաղտնիք չէ, որ հայոց ցեղասպանութեան խնդիրներին նուիրւած ուսումնասիրութիւնների մի զգալի մասը, եթէ ոչ աւելին, գրուած է ողբերգական մոտիւներով, որն աւելի շուտ վհատութիւն, անգամ յուսահատութիւն է առաջացնում հայ ընթերցողի մօտ: Հոգեբանօրէն թերեւս դա կարելի է բացատրել, գուցէ եւ արդարացնել, քանի որ 1915 թ. կատարուած եղեռնագործութիւնը մինչեւ յատակը ցնցեց հայութեանը: Յաւանութիւն չունենալով դատաւորի դեր ստանձնել, սակայն, մեզ թոյլ ենք տալիս նկատել, որ նման մօտեցումը մեզ յուզող հարցի նկատմամբ արդէն ժամանակավրէպ է, որը զգացել է Լ. Ազատեանը, եւ չի նպաստում ազգի ոգու արիացմանը, կամքի կոփմանը եւ մեր ազգային անանց երազանքների իրականացման համար նրա բարոյական, հոգեբանական եւ ֆիզիքական նախապատրաստմանը: Լիպարիտ Ազատեանը չի գնացել այդ ուղիով: Նա իր առջեւ նպատակ չի դրել հերթական անգամ արցունք կորզել հայի աչքերից: Նրա նպատակն է, ինչքան մենք հասկացել ենք, առարկայականօրէն ներկայացնել հարցի պատմութիւնը, տալ նրա ճշմարտապատումը եւ նպաստել հայ ցեղասպանութեան խնդրի ուսումնասիրութեանը որբութեան պրիզմայով:

Եւ նա դա անում է արժանապատուութեամբ, սթափ գնահատանքներով եւ ապագայի նկատմամբ անխախտ հաւատով: Երեք հատորների

միջով կարմիր թելի նման անցնում է այն միտքը, որ չնայած արհաւիրքներին, հայ ժողովուրդը, այդ թուում եւ նրա որբացած մասը, գոյատեւեց, իր մէջքը շտկեց, գլուխը բարձրացրեց, եւ հաւատարիմ իր տոհմիկ ազգային յատկանիշներին, կրկին արարեց: Թող տարօրինակ չթուայ, եթէ ասենք, որ եռագրութիւնը շնչում է լաւատեսական ոգով: Դրա վկայութիւնն է նաեւ Երկրորդ հատորում գետեղուած հեղինակի կարելի է ասել իմաստուն ձօնը «Մեծ Եղեռնէն վերապրող այն որբերուն, որ կրցան հայ մնալ, հայ ապրիլ եւ նոր ծիլեր արձակել»: Իսկ իւրաքանչիւր հայի նոր ծիլարձակումը հայութեան, Հայաստան աշխարհի եւ Հայաստան պետութեան ծիլարձակումն է:

Ամփոփելով եւ մեկնելով վերոշարադրեալ մեր մտքերից, կարող ենք հաւաստել, որ Լիպարիտ Ազատեանի «Հայ Որբերը Մեծ Եղեռնի» եռահատոր աշխատութիւնը կարեւոր ներդրում է հայ ցեղասպանագիտութեան բնագաւառում:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Յովհաննիսեան
Հայաստանի Գիտութիւնների Ազգային Ակադեմիայի
Արեւելագիտութեան Ինստիտուտի Տնօրէն

3 Փետրուար 2001 թ.
Երեւան

ԽՕՍՔ ԵՐԱՆՏԱԳԻՏՈՒԹԵԱՆ

Գրքիս տիտղոսաթերթի վրայ նշուած պատուարժան անուններու համար երախտագին զգացումներով կը յայտնեմ խորին շնորհակալութիւններս այն անձերուն որոնց գրութիւնները պատրաստուած են մասնաւոր սոյն հատորիս համար եւ այն անձերուն որոնց նիւթերը հայ եւ օտար մամուլէն ու գրքերէն քաղելով օգտագործած եմ եւ ոմանք այլ միջոցներով օգտակար եղած են, ի մասնաւորի՝

Փրոֆ. Նիկոլայ Յովհաննիսեանին իր գրած Վերջաբանին համար, որը չափազանց հետաքրքիր ուսումնասիրութիւն մը ըլլալուն համար հեղինակը իր մասնաւոր շնորհակալութիւնները կը յայտնէ սիրելի փրոֆեսորին:

Նմանապէս իմ սիրելի բարեկամ Ստեփան Ալաջաջեանին իր Յառաջաբանին համար, որը պատմագիտական համաշխարհային նոր եւ հետաքրքիր նիւթ է:

Չուլիետա Յովհաննիսեան, Հայաստան

Ալվարդ Ղազիեան, Հայաստան

Անահիտ Պողիկեան Դարբինեան, Հայաստան

Արա Շիրաճեան, ԱՄՆ

Գուրգէն Սարգսեան, ԱՄՆ

Համբարձում Կարապետեան, Հայաստան

Համբարձում Զիթճեան, ԱՄՆ

Սուրէն Սարգսեան, Հայաստան

Արմէն Արմէնեան, Հայաստան

Տոքթ. Մարտիրոս Ենիեորկան, Թուրքիա

Վահան Վահանեան, ԱՄՆ

Մանուկ Գ. Ճիգմէճեան, ԱՄՆ

Դոկտ. Սալէհ Զահրետտին, Լիբանան

Առաքել Ն. Պատրիկ, ԱՄՆ

Վասիլ Թայիրով, Հայաստան

Հրաչ Թուրիկեան, Թորոնթօ

Արթին Հեթումեան, ԱՄՆ

Արմէն Տօնոյեան, ԱՄՆ

Երուանդ Քոչունեան, ԱՄՆ

Յուլիա Յովսէփեան

Յարութիւն Երէցեան, ԱՄՆ

Սեդա Երէցեան, ԱՄՆ

Սեդրակ Զարխուտեան, ԱՄՆ

Համազգային Գրադարան, Գանատա

Հայաստանի Պատմութեան Կեդրոնական Արխիւներու

Աշխատակիցներ, Հայաստան

ԱՆՁՆԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՑՈՒՑԱԿ

Անուն - Մականուն	Արթիւր Պէյլերեան 195
Աբրահամ 184	Արիստիդ Դ. Քարաթզաւ 205
Ազնուտ 149	Արծրուն Յարութիւնեան 72, 75
Աթոֆ 167	Արմենակ Կեսարենց 98
Ալմա Եոհանսըն 92	Արմէն Արմէնեան 78, 79
Ա. Լ. Ալեքսանեան 48, 49	Արմէն Տօնոյեան 192, 200
Ալեքսանտր Թայիրով 45	Դոկտ. Արմին Վեկներ 110, 112, 113, 189, 199
Ալի Ապտուլ Ռահման 128	Արշալոյս Մարտիկանեան 62
Ալմա Եոհանսըն 92	Արշակ Չօպանեան 85
Աղասի Յարութիւնեան 72	Արտակ Վարդապետ 14, 15
Աղանի Չիլիկենց 142	Արտաշէս Յարութիւնեան 204
Ահարոն Յարութիւնեան 72, 75	Արտեմ Սքեփանովիչ 25
Աարոն Շիրաճեան 41, 43, 44	Արտեմ Օհանջանեան 190
Դոկտ. Ահմէտ Պետրետտին Հասուն 182, 184	Առուստ 180
Ամին Սաիդ 6, 14, 15	Արփենիկ Յարութիւնեան 72
Անատոլ Ֆրանս 1	Ագուլեան 235
Զօր. Անդրանիկ 61, 64, 65, 66, 67, 68	Տոքթ. Աւետիս Ինճեճիքեան 86
Անդրէյ Մանուէլշտայն 194, 200	Բարրի Գուուլիֆ 7
Սուրբ Աննա Ռրբանցներ 38	Բրունօ Էքարտ 5
Աննա Վէլապրով 36	Բրայան Գատչիուլ 7
Աշոտ Քոչոյեան 74	Բրայան Մ. Ֆուգան 7
Ապելլէն Աննա 104	Գնդապետ Բրեման 84
Ապտուլ Համիդ 188, 189, 194, 197, 197, 198, 199, 200	Միս Բիուլ 7
Առաքել Պատրիկ 167	Գարեգին Նժդեհ 69
Առնոլդ Թոյնրի 6, 143, 221Տոքթ.	Բժիշկ Գարեգին Սահակեան 66, 68
Ասատուր Ալթունեան 43	Գարեգին Ծ. Վարդապետ 55
Օր. Աստղիկ Սաֆրազբեկեան 68, 69	Գերսամ Ահարոնեան 56
Արա Շիրաճեան 41	Գէորգ Ե Ամենայն Հայոց Կաթողիկոս 15, 16, 18
Արա Սարաֆեան 192	Գէորգ (որբանոցի պահակ) 74
Արամ Անտոնեան 187	Փրոֆ. Գէորգ Խրլորեան 196
Արամ Գարամանուկեան 58	Գիւլպէնգ Մաճերատեան (Ուիլեամ Մաճերատեան Փաթրարն) 52
Արամ Մանուկեան 2	Մայր Գիպրնգ 65
Արաքսի Գուլեան 119	Գրիգոր Ազնաուրեան 53
Արաքսի Յարութիւնեան 72	Գրիգոր Գուլեան 118, 119-122
Արեգնազան մօրաքոյր 76	
Արթին 180, 181	

- Գրիգոր Գուտալեան 86
 Գրիգոր Պաղտասարեան 104
 Գրիգոր Քոչոյեան 74
 Գրիգոր Չօհրապ 188, 204
 Գրիկերի (Գրիգոր Կերկերեան) 186
- Դանիել Ղազարեան 78
 Դանիել Վարուժան 204
 Դաւիթ Ուսուցիչ 135
 Դէյվիտ Մարշալ Լանգ 193
 Դէյվիտ Քուշներ 193
- Եակոբ Քիւնձլեր 92
 Եասեմին Օրիան 227
 Եոհաննէս Էհման 92
 Եոհաննէս Լեփսիուս 5, 92, 187, 188
 Եորի Վեսելովսկի 194
 Երուանդ Օտեան 87, 90
 Երուխան 204
 Եւգին Ըարարեան 73
 Եփրանոսեաններ 120
- Չապէլ Եսայեան 83, 84
 Զ.Մ. Չաուսիիր 7
 Օր. Չապէլ 89
 Չաքար 159, 160
 Չաքար Ալեանակեան 48
 Չալինօրըն Էմմա 110
- Էդուարդ Պարրարտ 7
 Էլիզապէթ Բաուերդ 6
 Էլլէն Բիւզանդ 59
 Էմիլ Տուներկ 194
 Էմմա Ռիզա 234
 Էմմանուէլ (Շիրքիին իրական
 անունը) 132, 133
 Էննի Բիկզ 76
 Էոնեստ Եագոր Քրիստոֆըլ 99-101
 Տոքթ. Էոնրատ Լոհման 92
 Ըկասթա Բերնոն 191
- Թահիրէ Չաքիրպէյ 227
- Գեներալ Թամամշէ 26, 28
 Օր. Թամսըն 76, 77
 Թեօպալդ Ֆոն Բեթման Հոլվեգ 209
 Թէյսի Աքքինսոն եւ Բժ. Հերպերթ
 Աքքինսոն 232
 Թորբախ 3
 Թորգոմ Եպիսկոպոս 60
- Ժակ դը Մորգան 5
 Ժաքսըն 53
 Ժերեմ Բլաք 7
 Ժիրայր Լիպարիտեան 191
 Ժոն Դուգլաս 6
 Ժոն Հէյուուդ 7
 Ժոզէֆ Կուտման 6
- Դոկտ. Փրոֆ. Իգրատլ Չարնի 204
- Լեայի Ա. Տէյվիս 205-207, 229
 Լեոն Պապայեան 46, 59
 Լիման Ֆոն Սանդերս 189
 Տոքթ. Լիոփոլտ Ֆալր 92
 Լիպարիտ Ազատեան 241-245
 Սըր Լուի Մալթթի 3
- Խալիլ (Էնվերի ազգական) 168, 169
 Խասմի Հճինց 157, 158
 Խոֆո 141
 Խորէն Ղժանեան 68
 Խորէն Մուրադբեկեան Եպիսկոպոս
 16
 Խորշիտ չավուշ 167
 Խօսթով 151-153
- Կարապետ Սէֆերեան 60
 Կիրակոս 135
 Կիրակոս Երիցեան 76
 Կոլիա Ալավերդեան 78
 Լորտ Կլատսթոն 221
 Կոմիտաս 205
 Մ. Կովալեսկի 6
 Կույունջեանց Յակոբ 135

- Պրն. Կրէկորի 76
- Հայկ Ղազիրեան 85, 87
 Հայնրիխ Ֆիրբիխեր 188, 189
 Հաուպենշմիթ Ռոսթ 105
 Հասան 167
 Հասան Հաֆիզ 176
 Հենրի Հարրիսոն Ռիզա 191
 Սըր Հենրի Մորկենթաու 3, 4, 191,
 206, 221
 Օր. Հետվիկ Պիլ 96
 Հերբերդ Գիբբոնս 6
 Հերբերտ Ա. Կիբբոնս 191
 Հէնրի Մըրֆի 58
 Հիթլեր 5
 Հրմայրթ-Տրոգ Ալիս 105
 Հոլշտայն 3
 Հոֆֆ Հայնրիխ 105
 Հոլստոն 5
 Հոֆ 3
 Հոֆման 6
 Թ. Հոֆման 190
 Օր. Հարզի 234
 Հենրի 234
 Փրոֆ. Հրայր Յովնանեան 182
- Ղազարոս (ուսուցիչ) 135
 Ղետնդ Փրփրեան 135
- Մաթէոս Արք. Ինճեան 56
 Ֆ.Ռ. Մակբալում 61, 92
 Մամբրէ Վրդ. Սիրունեան 85
 Մամիկոնեան 25, 26, 28, 29
 Մայրանոյշ (պետեփին քոյրը) 125,
 126
 Մայքլ Պերերա 7
 Մանէ 146
 Մարիա Ճեքլպարն 7, 92
 Մարիան 148
 Դոկտ. Մարտին Նիպագէ 189
 Ծովակալ Մարք Լ. Պրիսթլի 56
 Մելքոն Կիրճեան 204
- Մետրոպ Մուրադբեկեան
 Եպիսկոպոս 16
 Մաքսիմ Կորքի 194
 Մենենտ Մայրիկ Մըլիսեան 44
 Մետրոպ Յակոբեան 53
 Մէլլըր Մարթա 107
 Մէլլըր Ուասմըր Քարլ 107
 Մէլլէֆըր Ալիս 107
 Մէլլէֆըր Մերի 107
 Օր. Մերի Լ. Կրաֆամ 102, 103
 Ա.Ֆ. Միլլեր 6
 Միհրան Թիփիւնջեան 73
 Միհրան Նեճեան 161
 Մինաս Վերածին 86
 Ս. Մինց 6
 Միշա Վեկներ 112
 Միսակ Մխոյեան 160
 Միսաք Էֆէնտի 120
 Միքայէլ Սէֆերեան (Անտրի
 Սէֆերեան Մուրրէյ 52
 Ակադ. Սկրտիչ Ներսիսեան 194,
 197
 Սկրտիչ Եփրեմեան 60
 Միէ 155
 Մոհամմետ Ալի ճամալգատէ 196
 Մուհամմետ Մարգարէ 128
 Դեսպան Մորկընթաու 234
 Մուլլըր Մաքս 108
 Մրուան Մտաուար 176
- Յակոբ Մահդեսեան (Արքրըր
 Մահդեսեան Քէնէտի) 52
 Յակոբ Մոմճեան եւ մայրը Սրբուհի
 160
 Յարութիւն (հսկիչ) 88
 Յարութիւն Յովակիմեան 131-133
 Յովհաննէս Թումանեան 16, 73
 Յովսէփ Խնունց 16
 Յուլիա Միխայլովնա 45
 Յուլիուս 6
- Նազիմ պէյ 162

- Նախն պէյ 187
Նեւգատ Կոնուբաս 230
Նէճեան 162, 163
Նիկոլայ Յովհաննիսեան 196
Օր. Նորա Ալթունեան 43
Նորայր Դապաղեան 73
Ա.Դ. Նովիչեւ 6
- Շահ Արքա 56
Շահո Խալօ 156, 157
Շաւարշ Ազոյեան 68
Շեկօ 64
Տոքթ. Ե. Շիրաճեան 44
Շիրվանզադէ 16
Շիրքի 125, 128, 131-134, 248
Շմիտլի Վերեմա 109
Շոյբներ Ռիխտեր 5
- Մ. Ոսկեան 87
- Չարլզ Վիքրի 59
- Պագալեան 77
Պապաջանեան 25
Պարպարա Թուչման 206
Պենզիկըր Հանս 104
Պետեի Շիրքի 125, 128, 131-134, 248, 252
Պէաթրիս Բոհնըր 92
Պէկեան Նշան 104
Պիետրօ Քիւչիսեան 115
Պիրլի Մարկրիթ 104
Հայր Պէննօ Ֆօն Տօպէլեր 96
Պորել Լուսի 105
Պրաունշվիկ Հանս Փիթըր 105
Տիկ. Պրաունշվիկ Հայտի 105
Պողոս Նուպար Փաշա 15, 84
Պողոս (ուսուցիչ) 135
Պողոսեան Գրիգոր 104
- Ջէնալ փաշա 43, 93
Ջէյնս Բրայս 5, 193
- Ջէյնս Լ. Պարթոն 235
Ջոն Ինքսըր 53
- Ռենէ Պիոն 5, 195
Ռէնտէյ (Շիրքիին կինը) 133
Միսթըր Ռիգզ 233
Ռիգա Էֆէնտի 138-140
Ռիչարդ Գլոյեան 191
Ռիչարդ Նայրոք 6
Ռիչըրդ Յովհաննէսեան 193
Ռընէ Փիմին 195
Ռոբերտ Ֆիքս 220
Ռոպեր 5
Ռուրէն Չարդարեան 204
Ռուրէն Հերեան 60, 85
Ռուրէն Պողոսեան 195
Ռուրէն Սեակ 204
Ռուրէն Վարդապետ 14
- Դոկտ. Սալեհ Չահրետտին 175-178
Սայմըն Հալլ 7
Սարաֆեան Յարութիւն Աղա 135
Սաֆազ Փավէյ 229
Սելահետտին Չինար 230
Սելիմ Տերինկիլի 228
Պրն. Սթէյվըլթըն 54, 55
Սթըքի Բաքարինա 109
Սիամանթօ 204
Ա.Ս. Սիլի 6
Սիրանուշ Յարութիւնեան 72
Սողոմոն Թեյիլիբեան 187
Սուզան Բալլեր 205, 206
Սուրէն (Գրիգորի ընկերը) 118, 119
Սուրէն Մարգսեան 122, 124
Դ.Ե. Սպենսեր 7
Ստեփան Ալաջաջեան 198
Ստեփան Ստեփանեան 190
Սփորի Ֆրիետա 109
- Վաղարշակ Երիցեան (Նորենց) 73
Վայզըր Թիլոտոր 109
Դոկտ. Ա.ճ. Վայնիկ 46, 48, 49, 52

- Վալերի Պրիսով 194
Վալի Արդին Եաքանի 195
Էդ. Վակնէր 98
Փրոֆ. Վահագն Տատրեան 187, 190
Վահան Փորթուգալեան 86
Վարազատ Յարութիւնեան 72
Վարդգէս Ահարոնեան 64
Դոկտ. Փրոֆ. Վարդգէս Միքայէլեան 190
Վեհայի Էֆենդի 237
Վեսթմեննգ 3
Վլադիմիր Կորդեւսկի 194
- Կապիտան Տաուզեն 65
Տատեանա Նիկոլատեան 22, 26-28
Ակադ. Տարլեն 6
Տիգրան Էֆէնտի 162, 163
Տուտու Մայրիկ Քէշիշեան 44
Տիգրան Չեօկիւրեան 204
Տոքթ. Տոտտ 41
- Պրն. Բիկզ 76
Բեթրնմուն-Բէխսթայնըր Ռուրովֆ 108
Բետինկըր ճուլի 108
Բոհնըր Աննի 108
- Ուալիտ ճումալաթ 175
Տոքթ. Ուիլեմ Անտրիու Քենետի 84
Ուինսթոն Չրչիլ 221
Ուլրիխ Տրումբենետ 189
- Տոքթ. Փաշայեան 168
Փաշօ Էֆէնտի 141
Փառնակ Շիշկեան 60
Փասքուալ Օհանեան 196
Ի.Վ. Փիլըրս 52, 53
Փիրալով 25, 29
Դոկտ. Փոլ Պերրոն 98
Փրոտենց Պետրոս 135
- Քաջագունի 83
Քաջունի 65
Քարաթա 206
Քարէն Եփփէ 7, 92
Քարէն Փեթերսըն 92
Քարոյայն Սըլըմըն 103
Քեարին աղա 140, 141
Քիրենիջեան 236
Քիւնձլըր Էլիզապէթ 106
Քիւնձլըր Մերի 106
Քիւնձլըր Պենտր Եագոր 106
Քլարենս Բիչարդ Չոնսըն 36
Քլիֆըրդ 53
Լ. Բոչարեան 190
Վեր. Քրաֆթ Պոնատ 92
Քրիստոֆըր Ուոքըր 193
- Օգանովսկի (հրամանատար) 64
Օննիկ Շանկոյեան 53
Օռլի Չագորով 6
Օսթըրման Բաթի 108
- Տոքթ. Ֆաթեհ Մուտարրէս 178
Ֆոն Վանգենհայն 5
Ֆուադ Հաֆեզ 6
Ֆրանց Վերֆել 7
Ֆայիկ Էֆէնտի 138
Ֆադէզ Հոսէյնի 196
Ֆիլիպին-Բուփըրշմիթ Կիլպըրթ 108
Ֆիլօր (Շիրքիին քոյրը) 132

ՏԵՂԱՆՈՒՆՆԵՐՈՒ ՅՈՒՑԱԿ

- Ագրակ (գիղ) 142
 Աբրզ 97
 Աբրֆ 167
 Ալաշկերտ 158, 160
 Ալապէշ 214
 Ալեքսանդրիա 106
 Ալեքսանտրապոլ 14, 15, 24, 27, 29, 78
 Ալեքսանտրէթա 57, 84, 98
 Ալպերթա 189
 Ալպուստան 214
 Ամադամ 27
 Ամասիա 160, 161, 235, 236, 237
 Ամերիկայի Միացեալ Նահանգներ 3, 4, 7, 18, 19, 37, 54, 56-58, 61, 94, 104, 105, 112, 121, 134, 182, 191, 197, 200, 205, 206, 221, 229, 235, 241
 Այաշ 167
 Այնթապ 84, 108, 179, 216, 238
 Այնճար 98
 Անատոլիա Գոլէճ 237
 Անատոլու 33, 48, 115
 Անգարա 3, 56
 Անգլիա 5-7, 36, 41, 101, 106, 108, 194, 196, 197, 235, 241
 Անտերում 215
 Աշտարակ 18, 19, 154
 Առշվից 222
 Առնաուտ գիղ 37, 38
 Աստրախան 15
 Ատաբազար 34
 Ատանա 34, 41, 83, 84, 86, 105, 108, 132, 238, 239
 Ատրեաման 43
 Ատրիանապոլիս 192
 Ատրայէճան 169
 Արաբկիր 138, 215
 Արարատ 49, 50
 Արեւելեան Անաթոլիա 187
 Արեւմտահայաստան 16, 195, 197
 Արդանա-Մատեն 205
 Աստրալիա 182
 Աստրիա 189, 190
 Աստրո-Հունգարիա 167
 Բաղդադ 4
 Բաղէշ (Պիթլիս) 64
 Բայբուրդ 22
 Բիւզանդիա 12
 Բեռլին 4
 Բերա 33, 38
 Բերկրի 152, 153
 Բրզնից 122
 Գահիրէ 176
 Գայազիղ 166
 Գանատա 32, 48-52, 54, 189
 Գապլը Պէլի Լեռը 167
 Գարապախչէ-Հապաշ ճամբայ 214
 Գատրգիղ 33, 37
 Գարահիսար 48
 Գերեն 214
 Գերմանիա 5, 93, 94, 96, 98-101, 108, 110, 112-114, 186, 188-190, 193, 194, 196, 197, 209, 213, 232, 241
 Գյոմուր (գիղ) 66
 Գոնիա 165
 Գորիս 14, 64-69
 Գոլչիք 229
 Գուլէլի 39
 Գումգաբու 33, 34
 Գուպեր 48
 Գուրուչէճնէ 35, 37
 Դամասկոս 57, 60, 179, 195, 238, 239
 Դարա 122
 Դերջան 208

- Դերսիմ 28
 Եաղթուկ գիղ 135
 Եգիպտոս 32, 61, 101, 106
 Ելլտրզ 122
 Եոզկատ 34, 186
 Եոզլաք 199
 Ետիզուլէ 40
 Երեւան 16, 17, 54, 56, 68, 76, 83, 84, 113, 175, 189, 190, 197, 199
 Երզնկա 24-28, 104, 107, 142
 Եփրատ 138, 144, 145, 192, 215
 Երոպա 188, 199
 Եօնճալու գիղ 155
 Զահլէ 131, 132
 Զանգեզուր 64, 65, 68, 169
 Զէյթուն 208, 214, 238
 Զիւրիխ 110
 Զմիւնիա (Իզմիր) 56
 Զմնառ 32
 Զոնկուլտաք 34
 Զուիցերիա 32, 97, 99, 104-110
 Էլազիկ 227, 229
 Էկին 208
 Էկպէզ 48
 Էնրուլա 119
 Էնկիւրի 34, 165-168
 Էջմիածին 14, 16-19, 112, 153, 160
 Էսկիշէիք 165
 Էտմնդուն 189
 Էրզինջան 233
 Էրզրում 5, 22, 24, 26, 27, 54, 61, 208, 233
 Էրէկլի 165
 Թաշուրք 214
 Թարիք 100, 101
 Թալէաք 187
 Թել Արմեն 214
 Թէիքան 192
 Թել Պրաք գիղ 44
 Թիֆլիս (Տփղիս) 14, 25, 28, 45, 72, 73, 109, 192
 Թորոնթո 48, 51
 Թուրքիա 3-6, 16, 32, 48, 56, 99, 100, 104, 106-110, 112, 114, 119, 122, 123, 125, 144, 145, 151, 176-179, 182, 186-189, 191, 193, 196, 197, 200, 205, 206, 208, 209, 220, 227, 228, 230, 232, 239
 Թորքատ (կամ Թորաք) 161, 237
 Ժընեւ 104, 105, 109, 199
 Իզմիր 34, 48, 50, 56, 57, 192
 Իթաքա 206
 Իթլեր-Տերեսի 122
 Իսթանպուլ 36, 40
 Իսլահիէ 239
 Իսկէնտերուն 97
 Իսպանիա 196
 Իսրայէլ 177, 241
 Իսֆահան 100, 101
 Իտալիա 196
 Իրաք 101
 Լափփաշլի 214
 Լեհաստան 114
 Լենինական 72
 Լիբանան 32, 98, 104, 106, 107, 131, 132, 175
 Լոխայ 2
 Լոնտոն 187, 193, 200, 208, 220
 Լոս Անճելըս 196
 Լուզան 200
 Խապուր 1, 220
 Խասգիղ 33, 34, 38, 40
 Խարբերդ 4, 34, 52, 77, 109, 135, 136, 205, 207, 232, 234
 Խնուս 154
 Խօլի-Մազսուտ գիղ 159

Կազաչի Պոստ 78
 Կամբոդիա 233
 Ս. Կարապետի Վանք 147, 148
 Կարին 34
 Կարմեղա լեռ 97
 Կարմի Քոնաք 233
 Կարս 12
 Կարա 122
 Կերան Մադեն 138
 Կիլիկիա 41, 58, 83, 84, 86, 96, 144, 208
 Կիպրոս 32, 176
 Կովկաս 17, 64
 Կրծանիս 164

 Հազար գիւղ 135
 Հազար լիճ 227
 Հալէպ 5, 41, 43, 44, 57, 58, 84, 92-94, 96, 97-99, 103, 106-108, 145, 146, 182, 184, 187, 189, 214, 215, 216, 239
 Հանրն 84, 214, 215
 Համիլթրն (Գանատա) 48, 51
 Հայաստան 1, 7, 12, 14, 32, 65, 73, 107, 108, 112, 113, 123, 134, 144, 169, 176, 186, 188, 189, 193-196, 198-200, 204, 208, 213, 227, 239, 241
 Հարամիկ գիւղ 158
 Հարնի 214
 Հարունիէ 41, 96
 Հարպաթա 179
 Հիստնիկ 233
 Հոլանտա 97
 Հոռն 110

 Ղազիր 32, 104, 106, 107, 109, 110
 Ղալաթիա 38
 Ղալա գիւղ 161
 Ղափան 64, 66
 Ղարաբաղ 15, 56, 65, 169, 177
 Ղարաքիլիսա 45, 64, 67, 68, 160

 Ղուրդուրուլի 24

 Ճերապուս 215
 Ճեփզըք գիւղ 118, 119
 Ճորճբաուն (Գանատա) 46, 48, 49-52, 54

 Մագրգիւղ 33
 Մագրածոր 156
 Մալաթիա 99, 100, 234
 Մամուրեթ-ու-Ազիզ 205, 214
 Մանգիզակ 141
 Մանճըլըք 44
 Մարաշ 34, 41, 43, 92, 93, 95, 108, 109, 216, 238
 Մարտվան 110, 235, 237
 Մաքրի գիւղ 107, 109, 110
 Մեզիրէ կամ Մեզրէ 109
 Մերձատր Արեւելք 107, 108, 182, 198
 Մերսին 83-86, 192
 Մեքքա 195
 Մերեքիւմ 122
 Մըսր (Եգիպտոս) 79
 Միլանո 112
 Միջագետք 3, 32, 189
 Միջին Արեւելք 177, 198, 222
 Մոկս 2
 Մոսկուա 3, 22-29
 Մունիխ 208
 Մուշ 26, 64, 148, 149, 208
 Մուսա լեռ 98
 Մուսա Տաղ 239
 Մուսուլ 5, 214

 Յորդանան 176
 Յունաստան 32, 48, 49, 55, 57, 104, 106, 228

 Նազարեթ 57
 Նազիկ 160
 Նախիջեւան 56

Նաուրզարու 39
 Նեպրասքա 232

 Նիւ Եորք 36, 58, 62, 121, 199, 200, 206
 Նիւ Պրոնսվիք 200
 Նիւ Ջըրսի 200
 Նոր Գիւղ 44

 Շապին Գարահիսար 66
 Շար 214, 216
 Շերպուրկ 48
 Շեխլար 149
 Շըմլան (Լիբանան) 106, 107
 Շիշլի 36, 38
 Շիվիկի 214
 Շիքակօ 228, 229
 Շուեղիա 241
 Շուշի 169
 Շուֆ 175

 Չիքալ 28
 Չիֆթլիեղ 28

 Պազըլ 99, 105
 Պաքում 121
 Պալ 106, 108
 Պալաթ 37
 Պախչէ 238
 Պաղեստին 32, 57
 Պաղտատ 214, 215
 Պարթըն 34
 Պարսկաստան 12, 100, 101, 162, 182
 Պարտիզակ 34, 104, 107
 Պաքու 68

 Պաքըրգիւղ 37, 38
 Պաֆրա 34
 Պետրոգրատ 25
 Պեռլին 110, 112, 187, 199
 Պերն 105

 Պերքլի 199
 Պընեէն 104, 105, 107
 Պըքնան գիւղ 165
 Պէյլերպէյ 39
 Պէյրութ 57-61, 64, 83, 95, 107, 131-134, 176, 177, 189, 195, 197, 222, 234,
 Պէյոլլի 38
 Պէշկէքաշ 33-35, 37
 Պերեճիկ 145, 215
 Պիթլիս 208
 Պիքթենաու 222, 238
 Պոլիկոն 78
 Պոլիս 33, 48, 49, 93, 100, 104, 105, 107, 109, 121, 160, 162, 166, 168, 186, 194, 209, 221
 Պոմպէյ 196
 Պուէնոս Այրես 200
 Պուլկարիա 162, 195
 Պուրճ-Համուս 105, 107, 108
 Պուքրէշ 121
 Պրեսլաւ 110
 Պրուսա 104, 109
 Պօլու 34
 Պօյապատ 34

 Ջալալօղլի 26 (այժմ Ստեփանաւան 29)
 Ջէզիրէ 44
 Ջիպէյլ 32
 Ջիւնի 32
 Ռաջուն 239
 Ռաս-ու-Այն 130
 Ռեկաթ 99
 Ռումանիա 32, 121, 162
 Ռուանդա 241
 Ռում Գալէ 144
 Ռուսաստան 15, 16, 36, 61, 186, 194, 197, 208

 Սալէն 232
 Սամաթիա 33-35, 38 Սամսաղ 145

Մամսաղ 145
 Մամսոն 105, 108, 109, 118, 120, 160-162, 192
 Մանճաք 97
 Մանտա Բարբարա 7
 Մասուն 188, 208
 Մարդարապատ 18, 19
 Մարիդամիչ 24, 27
 Մաքրզ Աղաջ 33
 Մերաստիա 34, 122, 124
 Մեւ Ծով 33
 Մքանօզ 34, 166
 Մքրազպուրկ 98
 Մինուպ 34
 Միս 83
 Միս շրջան 67
 Միսիան 64, 66, 67
 Միրիսկեճի (Ս. Փրկիչ) 145
 Մկիստար 37, 109
 Մունկուրլու 34
 Մուրիա 32, 57, 58, 61, 98, 106, 109, 176, 179, 182-184, 220
 Մովես 15
 Մվազ 99, 102-105, 110, 235, 237
 Մտամբուլ 3, 5, 39, 204, 228

 Վաղարշապատ (Էջմիածին) 15
 Վան 34, 64, 72, 75, 103, 104, 109, 151, 208, 229
 Վատիկան 196
 Վիեննա 190, 199
 Վոսփոր 228
 Վրաստան 32

 Տաքեւ 14
 Տարսոն 191
 Տարօն 84
 Տերսիմ 135, 136, 141, 142
 Տեր-Էլ-Չօր 131
 Տերմնտերե 118
 Տօրթ-Եօլ 214
 Տօվրեկ 34

 Տիարպէքիր 109, 205, 214, 215, 232, 233
 Տիգրանակերտ 154
 Տիգրիս 2, 214
 Տրապիզոն 54, 55, 118-120, 164, 192
 Տիւրիխ 196

 Ուաշինկթըն 206, 220, 221
 Ուրֆա 5, 84, 106, 215, 216

 Փասատինա 134
 Փարիզ 110, 164, 175, 194, 195, 198, 200, 205, 220, 228
 Փեթրոկրատ 191, 199
 Փիլե 49
 Փոստամ 196
 Փոցտամ 199
 Փոքր Ասիա 115, 192, 221

 Քալիֆորնիա 199
 Քայաշ 165
 Քեսերիք գիւղ 233
 Քեսկին-Մատեն 34
 Քեօքսիա 34
 Քիւրտլեր-Քեօյ 122
 Քորինթիա 104
 Քորֆու 32, 46, 48, 49
 Քույրույճ 165
 Քաաթրի 104

 Օշական 24
 Օճնի 28
 Օսմանեան պետութիւն 123, 177, 189, 194, 195, 197, 200, 208, 216, 232, 235
 Օսմանի 239
 Օրթագիւղ 33, 34, 37
 Օրթալաճայ 72
 Օրսու 34, 120
 Օրսֆորդ 7

Ֆլորենս 7
 Ֆունտաճազ 214
 Ֆուրնուս 214
 Ֆրանսա 5, 41, 48, 53, 55, 59, 85, 96-99, 108, 110, 182, 186, 194-197, 208, 241
 Ֆրեզիօ 77

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹԻՒՆ

Հեղինակի կողմէ	
Իբրեւ Յառաջարան	
Հայոց Հայրապետութիւնը եւ Հայ Որբերը	13
Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէն եւ Հայ Որբերը	21
Որբանոցներ, Ապաստարաններ, Օրեաններ	31
Կայաններ ու Դպրոցական Տղոց Ամփոփ Տեղեկութիւններ	32
Իսթանպուլի Հայ Որբանոցները	36
Կիլիկիոյ Որբանոցները	41
Հալէպի Հայկական Որբանոցը եւ Վեր. Ահարոն Շիրաճեանը	43
Ղարաքիլիսայի Որբանոցը եւ Յուլիա Միխայլովան	45
Ճորճթաունի Մանչերը, Գանատա եւ Անուանափոխութիւնը	46
Ղամարլուի Ամերկոմի Որբանոց-Դպրոցը 1919-1920	54
Տրապիզոնի Ամերիկեան Որբանոցում	54
Իզմիրի Աղետը եւ Հայ Որբերը Ամերիկեան	
Մարտանաւուն վրայ	56
Մերձաւոր Արեւելքի Որբերու Ընկերակցութիւնը	60
Որբահաւաք	60
Զօրավար Անդրանիկն ու Որբերը	63
Ղարաքիլիսայի Որբանոցը (Միսիանի շրջան)	
Ղափանի Որբանոցը	
Միսիանի Որբանոցը	
Գյումրի Որբանոցը	
Զօր. Անդրանիկի Զորս Նամակները	66
Գորիսի Որբանոցը	68
Որբերը Կեանքի Քառուղիներուն վրայ	71
Թիֆլիսի Ծիրանաւոր Որբանոցը	72
Որբահաւաք եւ Հայ Որբերու Նախընտրութիւնը	76
Արմէն Արմէնեանը եւ Որբերը	78
Նշանաւոր Հայ Անձնաւորութիւններ եւ Որբերը	81
Քաջազնունի	83
Զապէլ Եսայեան	84
Արշակ Զօպանեան	85
Մամբրէ Վրդ. Սիրունեան	85
Ռուբէն Հերեան	85
Վահան Փորթուզալեան	86
Մինաս Վերածին	86
Տոքթ. Աւետիս Ինճեճիքեան	86
Մ. Ոսկեան	87
Երուանդ Օտեան	87
Հայ Որբերու Օտարազգի Նուիրեալներ	91

Օր. Պետքրիս Բոհնըր	92
Օր. Հետվիկ Պիլ (Պիլ Մայրիկ)	96
Էռնեստ Եագոբ Քրիստոֆըլ	99
Օր. Մերի Լ. Կրաֆամ	102
Օր. Քարոլայն Սըլլըմըն	103
Յի Չուիցերիացի Նուիրեալներ	103
Արմին Վեկներ	110
Դրուագներ Մեծ Եղեռնի	
Ականատեսներուն Վկայութիւններէն	117
Տրապիզոնցի Գրիգոր Գուլեանի Կեանքին Ճանապարհը	118
Սերաստիոյ Ազգային Դէմքերու Ջարդը	122
Կը Վկայէ Պետեի Շիքրին	125
Իմ Կեանքի Ողիսականը - Կը Վկայէ Ղեւոնդ Փրփրեան	135
Աղէտէն Վերապրողներու Վկայութիւնները	143
Հացի Բաշխում - Առաջին Դիակները Եփրատի վրայ - 70 Մանուկներ Խեղդամահ	144
Մշոյ Դաշտ	146
Վան	151
Խնուս	154
Սամսոն	160
Հայ Գողգոթան Ա. Հատոր	164
Հայ-Արաբական Յարաբերութիւններ	171
Արաբ Պատմաբան մը եւ իր Դատը	
Դոկտ. Սալէհ Չաիրետտին	175
Ժողովուրդ մը Մահուան Դէմ Պայքարեցաւ	
Արցունքներով ու Վերքերով - Տոքթ. Ֆաթի Մուտտարտս	179
Մօր մը Պատուէրը	180
Անշրջանցելի Առաջարկ	
Դոկտ. Ահմէտ Պետրետտին Հասսուն, Հալէպի Միւֆթի	182
Փաստաթղթեր, Ականատեսի Վկայութիւններ	
Ցեղասպանութեան Մասին	185
Ուսումնասիրութիւն Դոկտ. Աւետիս Փափագեանի կողմէ	186
Հին ու Նոր Փաստաթղթեր	
Ցեղասպանութեան Վերաբերեալ Մասին	201
Հայ Ղեկավարութեան Ընտրանին Կը Բնաջնջուի	204
Հայկական Ցեղասպանութեան Ականատեսի Վկայութիւն	
ԱՄՆ-ի Դիւանագետի մը կողմէ	205
Դաշնակիցներու Խիստ Սպառնալիքը Թուրքիոյ	208
Հայոց Հանդէպ Վերաբերմունքը Օսմանեան Կայսրութեան մէջ	213
Մահահաշի - Ռապրոֆ Ֆիսք	220
Թրքական Շրջան մը Կը Յիշատակէ Հայերու Ջարդը	
- Սթիվըն Քինգըր	227

Վաներագրական Նոր Հրատարակութիւններ	231
Թէյսի Աքքինսոնի Օրագրէն	232
Բերթա Մորլիի Օրագրէն, Մարտվան 1915	235
Էպէրհարտ Վոլսֆոկել ֆոն Ռայխենպերգ (նամակներ)	238
Վերջաբանի Փոխարէն	241
Խօսք Երախտագիտութեան	247
Անձնանուններու Ցուցակ	249
Տեղանուններու Ցուցակ	254
Բովանդակութիւն	261